Könyvtárak, olvasás

48

I. RÁKÓCZI GYÖRGY RENDELKEZÉSE EGYIK KÖNYVÉNEK MEGŐRZÉSÉRŐL[1]

Szerencs 1629

Ez könyvet adtam mostan szerencsi tiszttartóm, Tállyay István kezében, hogy gondját viselje, és a várhoz megtartsa, jövendőben ha ő róla leszállana is, ezt akármi módon inventáriumban tartozzék beíratni, és az vártól nem idegeníteni, becsületi oltalmazása alatt, ő utána az többi is ezen pena [büntetés] alatt.

Rakoczy Georg.

A szövegközlés alapja: Thallóczy Lajos: Két érdekes bibliográfiai ritkaság. Magyar Könyvszemle, 1878. 101–102. l.

---

1. Prágay András szerencsi prédikátor Fejedelmeknek serkentő órája című művét Rákóczi György erdélyi fejedelemnek ajánlotta, aki a munka megjelenését lehetővé tette. Az 1628-ban Bártfán, Klösz Jakabnál megjelent munka táblájának belső lapján Rákóczinak a fenti sajátkezűleg bejegyzett rendelkezése olvasható. A könyvnek, sajnos, csupán a táblái maradtak meg, a préselt bőr lekopott, csak a hátsó táblán látszik még a Rákóczi-címerből valami. – I. Rákóczi György (1593–1648) 1630-tól volt erdélyi fejedelem.

49

SERÉDI BENEDEK KÖNYVEINEK JEGYZÉKE[1]

1678 január

XIII. Könyvek regestruma

Két fejér paraszt ládában

Bonfinius Latinus, kettő.
Marcus Aurelius Latinus.
Bonfinius Hungaricus. (Ez nem lehet más, mint Heltai Gáspár: Chronica az Magyaroknac dolgairól . . . Az Bonfinius Antalnak nagy könyvéből . . . Kolozsvár 1575. Leírva: Régi Magyar könyvtár [RMK.]. 118. sz. a.)

Marcus Aurelius Hungaricus. Három. (=Prágai András: Fejedelmeknec Serkentö Oraia, Azaz, Marcus Aurelivs Csaszarnac eleteröl. Az Hires Gvevarai Antaltol . . . Bártfa 1628. Leírva: RMK. 566. sz.)

Apollonii Argonautica. (Latin.)

Perkinsus Ung. (Perkinsusnak 1676 előtt három munkája jelent meg magyar fordításban. Lásd: RMK. 499., 670., 800. sz. a. — Melyikről szól a jegyzék, nem tudhatjuk.)

Apocalypsis Exegesisse. Szath. Eötvös Istv. (Titkok Jelenete. Avagy. Sz. Janos Apostol Mennyei Latasa . . . Szeben 1668. Leírva: RMK. 1078. sz)

Catena Salutis per conciones catecheticas digesta. (Drégely-Palánki János fordítása lehetett, Kassa 1667. Leírva: RMK. 1055. sz.)

Jesuiták titkai. (2 Jesvita Paterek Titkai . . . Várad 1657. RMK. 926. sz.)

Sphynx. (Latin.) [Bán Imre szerint valószínűleg Heidfeld: Sphynx theologica-philosophica. 1608.]

Lelki csata. (Igen hihetőleg Czeglédi István munkája: A' Megh-Tert Bünösnek a lelki-hartzban valo bai-vivasarol. Kassa 1659. RMK. 942. sz.)

Decretum Tripartitum Regni Hungariae. Kettő. (Igen hihetőleg Werbőczi munkájának valamelyik 1676 előtti latin-magyar kiadása.)

Praxis pietatis in exemplari. (1678 előtt 6 magyar kiadása volt, melyek mind ismeretesek.) [Bán Imre szerint Medgyesi Pál műve:]

Praxis pietatis in Compactura. Váradi nyomtatás. (Bayle Lajos Praxis Pietatisának fordítása Medgyesi Páltól. Várad 1643. RMK. 751. sz.)

Defensio regia pro Carolo etc. (Latin.) [Bán Imre szerint Salmasius: Defensio regia pro Carolo primo . . .: Párizs 1650.]

Sion vára, in exemplari. (Czeglédi István munkája. S.-Patak—Kolozsvár 1675. 4-r. RMK. 1187. sz.)

X. Lectiones pro X Fundamentis Religionis. (Latin.)

Fabricuis Adamassa. (Latin.)

Austriacae Austeritatis Confirmatio. (Latin.) [Bán Imre szerint Bethlen Miklós műve. Kolozsvár 1672 : RMK: 1293. sz.]

Két nyomtatott praedicaciók (az 1678 előtt megjelent halotti beszédek közül, melyek lehettek, meg nem határozható).

Enoknak Istennel való járása. Czeglédi Istváné. (Ezen gr. Rhédey Ferencz fölött tartott halotti beszéd megjelent S.-Patakon 1669. RMK. 1093. sz.)

Enchiridium Theologiae Polani. (Latin.)

Kincses Tárház, Csuzi Jakabé. (Megjelent S.-Patak 1668. RMK. 1070. sz.)

Igasság Istápja seu Catech. Johannis Posaházi. (Megjelent S.-Patak 1669. RMK. 1096. sz.)

Dominica Catechetica 2. Némethi uramé. (Szathmár-Némethi Mihály: A Négy Evangelisták szerint való Dominica. Kolozsvár 1675. 4-r. RMK. 1179. sz.)

Váradnak bolond orvoslása. (Nem más, mint Pázmány Péternek Sallai István álnév alatt kiadott Io nemes Varadnak gyenge orvoslása. Pozsony 1630., melynek címét a protestáns összeíró ferdítette el. RMK. 595. sz.)

Kegelius, magyar. (Kegelius Filep Tizenkét üdvösséges elmélkedéseinek fordítása Debreczeni Pétertől vagy Deselvics Istvántól. RMK. 669., 686., 695., 1069. sz.)

Tábori könyörgések. (Bizonyosan Szántai Mihály Bujdosó magyarok füstölgő csepűje cím alatt kiadott tábori imádságai. Kolozsvár 1678. RMK. 1196. sz.)

Speculum Mysticum SS. Trinitatis. (Drégely-Palánki János magyar munkája, mely ezen latin cím alatt Kassán, 1668., 8-r. jelent meg. RMK. 1065. sz.)

Idvesség istápja, Pernyeszi Uram fordítása. (Avenarius János munkája, mely Osztopányi Pernyeszi Zsigmond fordításában valósággal Idvesség Paisa cím alatt jelent meg Kolozsvárott, 1678. RMK. 1195. sz.)

Enchyridion 4 Lingvarum seu Dictionarium. (Latin-magyar-cseh-német kiadása Dictionarium quatuor lingvarum cím alatt megjelent Bécs, 1629. és Bécs, 1641. RMK. 574., 711. sz.)

Discursus de summo bono. (Josquinus Betulejus = Ziegler György ily című munkájának fordítása Szenczi Molnár Alberttől, első kiadás. Lőcse 1630. 4-r. RMK. 594. sz.)

Egynéhány Articulusok. (Erdélyi országgyűlési végzések nyomtatott példányai magyarul, a XVII. századból.)

Propositiones M. scriptae Coram Sua Maiestate. (Melius Péter latin munkája: Propositiones de Jah et Jehova. Várad 1568. 4-r.)

Markalf böcsesége. (Salamon és Markalf tréfabeszédeinek valamelyik régi magyar kiadása. RMK. 133., 216., 247., 365., 1599. sz.)

A kisebbik fejér ládában:

Praxis Pietatis, három, mindenik aranyos compactióban

[kötésben]. (Medgyesi Pál már említett fordítása, hihetőleg újabb kiadásban. Kolozsvár 1677. RMK. 1215. sz.)

Dominica Catechetica, kettő, aranyas compactióban. (Szathmár-Némethi Mihály már föntebb is említett munkája.)

Keskeny út, Pápai Páriz Imréé, aranyas compactióban. (Az 1678 előtt megjelent négy kiadás közül hihetőleg a legújabb. Kolozsvár 1671. RMK. 1116. sz.)

Szent Háromság mutató Tükör, Németi uramé. (Szathmár-Némethi Mihály munkája. Kolozsvár 1673. RMK. 1150. sz.)

Sibelius, Pósaházi Uram fordítása, aranyas comp. (Sibelius Gáspár Imádsági. Ford. Pósaházi János. Kolozsvár 1673. RMK. 1151. sz.)

Magyar Vollebius. (Vollebius János Keresztyén isteni tudománya. Ford. Komáromi Csipkés György. Utrecht 1653. RMK. 877. sz.)

Amesii Exeget. Tom. 2. (Latin; bizonyosan Mártonfalvi György 2 kötetes kiadása. Debreczen 1670. és 1675.)

Confessio Helvetica, Latino-Hungarica. (1678 előtt három kiadás jelent meg. Debreczen 1616., Oppenheim 1616. és S.-Patak 1654. RMK. 465., 466., 891. sz.)

Deák Vulgata Biblia, aranyas comp.

Joseph Historiája. (Tyukodi Márton munkája: Joseph patriarcha életének magyarázatja. Várad 1641. RMK. 723. sz.)

Magyar Vendelinus. (Apafi Mihály fordítása. Kolozsvár 1674. RMK. 1161 sz.)

Posoni Kert. (Lippai János munkája, 3 részben. N.-Szombat 1660., Bécs 1664. és Bécs 1667. RMK. 1009., 1016., 1054. sz.)

Scanderbegus Historiája. (Bogáthi Fazekas Miklós munkája. Kolozsvár 1592. és Debreczen 1597. RMK. 255., 290. sz.)

Magyar Herbarium. (Írta Melius Péter. Kolozsvár 1578. RMK. 141. sz.)

Két öreg kalendariom. Naubarth és Nagyszombati.

Apologia Ministorum Evang. Hungarorum. (Latin.) [Bán Imre szerint Bethlen Miklós műve. Kolozsvár 1677. RMK. 1400. sz.]

Constitutiones Colosuarienses. (Latin.)

Lelki tudakozás de Electione et Reprobatione. (Nánási V. Gábor munkája. Kolozsvár 1675. RMK. 1178. sz.)

Meghalni akaró embernek praedicatorával való szent beszélgetése. (Nem ismerem s meghatározni nem tudom.)

Rythmicum colloquium Stephani Eszéki. (Kolozsvárt 1669-ben jelent meg. RMK. 1086. sz.)

Idvesség Istápja. Pernyeszi Uram fordítása. (Említve föntebb is.)

Ugyanezen összeírásban mindenféle más tárgyak közt előfordul:

Approbata Constitutio. (Vagy az első, váradi 1653-i vagy a 2., kolozsvári 1677-i kiadás. RMK. 878., 1212. sz.)

Compilata. (Compilatae Constitutiones első vagy második kiadása, Kolozsvár 1669. és 1671. RMK. 1085., 1113. sz.)

A szövegközlés alapja: Magyar Könyvszemle, 1879. 184–189. l. (Szabó Károly.)

---

1. Wesselényi Farkasné örökösei az 1870-es években levéltárukból száz darab válogatott oklevelet, közöttük tíz darab, drágaságokról és ingóságokról szóló XVI–XVIII. századi eredeti leltárt adományoztak az Erdélyi Múzeumnak. E leltárak egyikében, mely Kolozsvárott, 1678 január havában kelt, és amelyben – bár a birtokos nincs megnevezve – kétségtelenül a Serédi Benedek kolozsvári házánál létezett ingóságok vannak összeírva, az ékszerek, fegyverek, öltönyök számbavétele után a XIII. szám alatt a két fehér parasztládában elhelyezett „Könyvek regestruma" következik. A mintegy hatvan tételben felsorolt könyvek túlnyomó része magyar nyomtatvány, és egypár kivételével mind protestáns szerzők munkája, jobbára a XVII. századból. Az összeírás igen felületes, a nyomtatási hely és év teljes mellőzésével, többnyire a szerző és fordító nevének említése nélkül történt. Olykor a valódi cím szavainak némi változtatásával is. Emiatt a néhány szóval jelzett könyvek meghatározása igen nehéz. A kb. 40 régi magyar könyv közül a legrégibbet 1575-ben, a legújabbat 1677-ben nyomtatták. Köztük csak egy van, amelyet ma nem ismerünk. Ez a „Meghalni akaró embernek praedicatorával való szent beszélgetése". A könyvek azonosítását Szabó Károly végezte el (Magyar Könyvszemle, 1879. 184–189. l.). A leltár egyes tételei után gömbölyű zárójelben az ő magyarázatai állanak. Ezeket néhány helyen szögletes zárójelben Bán Imre közlései alapján kiegészítettük.

50

ZRÍNYI MIKLÓS KÖNYVTÁRÁRÓL[1]

... Amint Csáktornyához közeledtünk, több kémmel találkoztunk vágtató lovakon, kik gróf Zrínyit tudósították érkezésünkről. Így tehát, midőn körülbelül ezer lépésre voltunk a vártól, elénk jött a hős lóháton, körülte szinte lóháton egész házanépe. Mindjárt leszállván lováról, kölcsönös ölelések közt kocsira ültünk, és a felállított katonai állomá-

sok mellett elvezetett palotájába. Ez igen fényes és tágas volt, a törökök ereje ellen hatalmasan védve. Csaknem minden oldalról mocsár környezte. Csak a falu felé eső oldala áll szilárd földön, de annál erősebben körül van sáncolva. Csudáltuk a pompás épületet, a művelt családot, a gazdag bútorozást, a mindenütt látható legmagasabbrendű csínt, — itt, körüskörül műveletlen népek közt. A csarnokokban török diadaljelek, íjak, puzdrák, buzogányok, pajzsok s más ilyféle fegyverek voltak felfüggesztve, de fényüket elhomályosította a damaszkuszi kardvasak csillogása. Voltak köztök, melyeknek markolatja ezüsttel, arannyal volt ékes, másoknál a befoglalt drágakövekkel fényes hüvely káprázta tta a szemet. Az előszoba falain a törököktől nyert zászlókat lehetett látni, melyek sok vérrel bemocskolva, véres és harcos győzelmekről beszéltek. Képeket is mutogattak, melyeken a gróf hőstettei voltak lefestve; emlékszem egyre, melyben visszafordulva vágja le egy török fejét, aki hátulról megfogta mentéjét, és felemelt jobbjával halállal fenyegette. Ez volt az ifjúságában első haditette, — ebből az egyből elképzelheted a többieket.

Megérkezésünk után harmad- vagy negyednapra elvezetett a könyvtárba, mely kitűnő és nagyszámú könyveket foglal magában. Onnét a fegyvertárba, mely minden várakozáson felül telve volt rézágyúkkal, mozsarakkal, dzsidákkal, kardvasakkal s egyéb fegyverekkel. Lekötelező szívességgel felnyitották a kincstárt is, hol többek közt nem megvetendő a régi pénzek sokasága... Voltak ott képek is, királyok, fejedelmek, híres emberek képei, kis kerek domborművek, valószínűleg vésővel kidolgozva. Megmutatták nekem Luther Mártonnak és Katalin feleségének különösen sikerült választékos képét is. Később a gróf kertjeiben sétáltunk, melyeknek fényét és szépségét szavakkal nem tudom kifejezni...

Részlet Zrínyi Miklós sajátkezű katalógusából

Militares [hadtudományi munkák]:

1. Franciscus de Marchijs Bononiensis. Liber magnus novas delineationes continens.
3. Architectura militaris Authore Andrea Cellario. Liber magnus, in integro folio, in ligatura rustica. (*Cellarius, A.:* Architectura militaris. Amstellodami 1657.)
4. Architectura militaris authore Daniele Speckle. Liber magnus Germanicus, cuius medietas est manuscripta,

in integro folio, membrana alba. (*Speckle, D.:* Architectura, von Festungen die zu unsern Zeiten an Stätten . . . Strassburg. L. Zetzner 1608.)

5. Mathiae Dögen: Architectura militaris moderna. Liber magnus in folio, membrana alba. (*Dögen, M.:* Architectura militaris moderna. Amstellodami. L. Elsevir 1647.)
6. Dell'arte militare libri cinque di Hieronimo Cataneo Novarese. Libro primo. Liber seminovus in membrana alba. fol 4, crassus. (*Novarese, C.:* Dell'arte militare libri quinque, ne quasi si tratta il modo di fortificare, offendere et diffendere una forterezza. Brescia 1608.)
14. Justi Lipsi Saturnalium sermonum libri duo, qui de gladiatoribus. Editio ultima et castigatissima cum aeneis figuris. Liber in integro folio, membrana alba. (*Lipsius, J.:* Saturnalium sermonum libri duo c. figuris. Antverpen 1604.)
17. Cl. Salmasij De re militari Romanorum liber. Opus posthumum. Liber novus, in carta crassa.
24. Galea Martis Christophori Lacknerij. (*Lackner, Ch.:* Galea Martis, hoc est bona militia pro publica salute epitomice. Tub. 1625.)
29. Furtenbach. Opera Pirotechnica.
32. Artis magnae artilleriae pars prima Autore Casimiro Sciemienovich.

A szövegközlés alapja: Iac. Tollii: Epistolae Itinerariae. Ed. Christ. Henneius. Amstelodami 1700. 239. l. — Bibliotheca Zrinyiana. Wien 1893. 68–70. l.

---

1. *Zrínyi Miklós* (1620–1664) – a XVII. század nagyműveltségű, kiváló államférfija, a török és német hódítókkal szembeni függetlenségi mozgalom egyik vezéralakja, korának legnagyobb magyar írója. – Széleskörű érdeklődését mutatja könyvtára is: történelmi, politikai, földrajzi, hadtudományi munkák s irodalmi művek – a latin és görög klasszikusoktól kezdve kora íróiig – egyaránt megtalálhatók voltak benne. Zrínyi egykori könyvgyűjteményéből – hosszas viszontagságok után – mintegy 250 kötet került Zágrábba, az Egyetemi Könyvtárba. Zrínyi könyveinek jelenleg három katalógusát ismerjük: Zrínyi sajátkezű katalógusát, a Kende-katalógust és a zágrábi Egyetemi Könyvtárban készített katalógust. Ezek azonban pontatlanok és egymásnak ellentmondanak. A gyűjtemény eredetét illetően megállapítható, hogy a könyvtár alapját Zrínyi apja csáktornyai jószágigazgatójának, Jóna Istvánnak a könyvtára alkotta. Zrínyi a magyar történeti munkákat és az antik szerzők műveit más tulajdonosoktól szerezte, a politikai és katonai tárgyú, s általában az olasz nyelvű könyveket újonnan vásárolta, és egységesen fehér pergamenbe köttette be. Számos könyvében sajátkezű megjegyzései olvashatók. – Vö. Zolnai Béla kézirati anyagával (Irodtört. Intézet).

51
BETHLEN MIKLÓS ÖNÉLETÍRÁSÁBÓL[1]
1708–1710

Tanuljanak ebből, mert én ezt nem magamnak írom, a tanító szülék, curatorok [gyámok]; a tanítók és tanulók, hogy a gyermeki üdőt siessenek jóra fordítani, mert nem tudják, meddig tart: non aestas est laeta diu, componite nidos [nem soká tart a vidám nyár, rakjatok fészket]. Ha valahol ezen a világon, bizony Erdélyben vagyon a helyes üdeje amaz apostol szavának: drága pénzen, nagy áron is megváltsátok, vegyétek a jó alkalmatosságot, mert a napok gonoszok. Az Istenért, ne tékozoljátok, tanítók, a hiábavalóság tanítására a gyermekek szép gyengeségének, mint a viasz vagy spongyia akármit beszívó elméjének üdejét...

Tanuljátok szeretni a könyvolvasást, ó, főrenden való ifjúság, ha vagy a skóláktól elvett valami gonosz üdő, amint engemet, vagy ha rendesen hagyjátok is el a skólát, olvasás által tartsátok meg, amit tanultatok. Sőt, az üdővel, érő elmével való olvasás, nem hinnétek, mely tudóssá tészen benneteket fáradság nélkül, gyönyörűségesen. Annak felette sok bűntől oltalmaz meg az olvasásbéli gyönyörű magadfoglalása. Rút üdő vagyon, nem mehetünk ki, mit csináljunk? kártyázzunk, igyunk, hazudjunk, trágárkodjunk, vagy még rosszabbat is kövessünk; nem jobb volna-é annál egy szép historikus, politikus vagy geografus, vagy valami szép fabulás, tréfás, mulatságos könyv olvasása, sine peccato, et cum profectu ac delectatione [bűn nélkül, haszonnal meg gyönyörűséggel]? Osztán az is jusson eszedbe, egy ló-esés, bénulás, köszvény, vénség, háborúság, rabság elrekeszthet minden mezei és lóháti mulatságodtól, olyankor mit csinálsz? Hála Istennek, hogy én az olvasást szerettem, és az ördög azt el nem vehette; bizony, ha az nem lett volna Isten után ebben a szörnyű hosszas ínségemben, vagy guta, bolondulás, vagy még rosszabb is ért volna. Édes fiam, József, bár csak tenéked használjon ez az írásom...

A szövegközlés alapja: Bethlen Miklós Önéletírása I. (Sajtó alá rendezte: V. Windisch Éva.) Bp. 1955. 165, 166–167. l.

---

1. *Bethlen Miklós* (1642–1716) – a független Erdély utolsó jelentékeny politikusa és haladó gondolkodója. Részt vett a felvidéki nemesség Habsburg-ellenes mozgalmában; a kuruc szabadságharc kitörésekor egy emlékiratban a független erdélyi fejedelemség visszaállí-

tását követelte. 12 évig raboskodott Bécsben, börtönéből csak kevéssel halála előtt szabadult ki. Fogsága alatt írta egész életét felölelő önéletrajzát. – A XVII. századi régi Erdély társadalmi viszonyai között alakult ki nálunk az emlékirat műfaja. Bethlen Miklós Önéletírása ennek a műfajnak egyik legkiemelkedőbb alkotása. Történeti forrásértéke mellett jelentőssé teszi művészi szépsége is.

Nyomdászat, papírgyártás, könyvkötés

52

BÁTHORY ISTVÁN[1] RENDELETE KÖNYVEK NYOMTATÁSÁRÓL ÉS FORGALOMBAHOZATALÁRÓL[*]

Gyulafehérvár, 1571. szeptember 17.

Mi, Somlyói Báthory István erdélyi vajda és a székelyek ispánja stb. Emlékezetül adjuk, jelen oklevél tartalmával jelezvén, mindenkinek, akit illet, hogy részben a Meggyes mezővárosban legutóbb tartott zsinat közbenjárására, részben megfontolva, hogy a nyomdáknak jó és kipróbált szerzőket, s nem rosszhírű iratok kinyomatását és veszélyes tévtanokat kell szolgálniuk, amelyeknek olvasása árt a vallásosságnak és a jó erkölcsöknek, és az egész nemzetnek az idegen népek előtt gyalázatot szül, mivel pedig, amint halljuk, ilyen, a nyomdászoknak adott túl nagy szabadság következtében kinyomott iratokat a hatalmunk alatt álló területen itt is, ott is terjesztenek, e visszaélés megszüntetése céljából, úgy gondoljuk, el kell rendelni és határozni, hogy ezután a következőkben egész Erdélyben s Magyarországnak hatalmunk alá tartozó részein a nyomdászok senki régebbi vagy mostani szerzőnek semmiféle (akárcsak a legkisebb) írását se merjék engedélyünk, engedelmünk és beleegyezésünk nélkül, a minden javaik elvételével és elkobzásával való büntetés terhe alatt, kinyomni vagy kinyomtatva terjeszteni, eladni és árusítani, s ezt ne tehessék meg, ahogyan ennek az oklevélnek az érvényével elrendeljük, és elhatározzuk. Ezért nektek, összes nagyságos uraknak, kiváló nemeseknek, ispánoknak, szolgabíráknak, harmincadosoknak, vámosoknak, kapitányoknak, elöljáróknak, provizoroknak [felügyelőknek] és a városok, mezővárosok, falvak és birtokok okos és körültekintő bíráinak és esküdtjeinek és más, bármilyen rendű és állapotú embernek és helyetteseiknek, akik

hatalmunk alatt vannak, a mostaniaknak és a jövendőknek, akik ezt az oklevelet meg fogják ismerni, hatalmunknál fogva, amelyet nyilvánosan viselünk, erősen meghagyjuk, hogy ha ezután a jövőben, bárhol és bármely helyen, akárki szerzőnek bármiféle olyan könyvét vagy iratát találjátok meg, amelyet a hatalmunk alatt álló terület nyomdászai ennek a rendelkezésünknek a közzététele után nyomtak ki, akkor kötelesek vagytok és tartoztok előbb mondott összes javaikat lefoglalni és elkobozni, s harmadrészét magatoknak tartván meg, kétharmadát minden módon nekünk beszolgáltatni. Másként semmi módon ne tegyetek. Miután ezt az oklevelünket elolvastátok, felmutatójának adjátok vissza.

Somlyói Báthory István saját kezével

A szövegközlés alapja: Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak... Bp. 1937. 61–62. l. (Latinból ford.: Geries József.)

---

1. *Báthory István* (1533–1586) – 1571-től erdélyi fejedelem, 1575-től Lengyelország királya.
2. A királyi Magyarországon a nyomdák működését privilégiumhoz, szabadalomhoz kötötték, Erdélyben viszont nem kellett engedély, de a fejedelem a kiadandó művek előzetes cenzúráját rendelte el. Báthory parancsa elsősorban Heltai Gáspár vallásos iratainak kiadását akarta meggátolni.

53

BÁTHORY ISTVÁN SZEBEN VÁROSÁNAK PAPÍRGYÁRTÓ MŰHELY FELÁLLÍTÁSÁT ENGEDÉLYEZI

Gyulafehérvár, 1573. március 12.

Mi, Somlyói Báthory István erdélyi vajda és a székelyek ispánja stb. Emlékezetül adjuk, jelen oklevél tartalmával jelezvén, mindenkinek, akit illet, hogy mivel a közösségben a legmagasabb méltóság csúcsára emelt, s az azt kormányzó jó és igen buzgó tisztségviselők feladatához legméltóbb és leginkább illő dolognak tartjuk elméjüket minden buzgalommal és igyekezettel arra irányítani, hogy a köz ügyét a magánosé felett állónak tekintsék, s inkább a társadalom közös szükségleteiről gondoskodjanak, mint a magukéiról, hogy így a szegény köznép helyzetén az oly sok és majdnem tűrhetetlen terhek viselésében a köz javának előmozdítása könnyítsen, ezért mi is, Szeben város kiváló, okos és körültekintő, Miles Simon nevű polgármesterének, Hegwygh Ágoston nevű

királybírájának és esküdt polgárainak alázatos kérésére és kérelmére, kegyesen beleegyeztünk és megengedtük, hogy ugyanannak a városnak a területén, és ugyanannak az előbb mondott Szeben városnak, széknek és tartozékainak határain belül, ahol éppen jobbnak látják, papírgyártó műhelyt építsenek, és állítsanak fel, ott papírt gyártsanak, azt Erdély egész területén forgalomba hozzák, árusítsák, és [a] város közszükségleteire fordítsák, ezt megtehessék, s joguk legyen hozzá. S ugyanannak a városnak a polgárai közül senki se merjen és ne merészeljen ennek a műhelynek a kárára és rovására a város, a szék és tartozékainak határain belül magáncélra másikat felállítani. Engedélyezzük és megengedjük, oklevelünk erejével és tanúságával biztosítván a mondott Szeben város polgármesterét, királybíráját és esküdtjeit erről a csorbítatlan, kedvező beleegyezésünkről.

Somlyói Báthory István saját kezével — *Forgách Ferenc* kancellár

A szövegközlés alapja: Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak... Bp. 1937. 63–64. l. (Latinból ford.: Gerics József.)

54

RUDOLF KIRÁLY RENDELETE NYOMDÁK FELÁLLÍTÁSÁRÓL ÉS KÖNYVEK NYOMTATÁSÁRÓL[1]

Prága, 1579. február 8.

II. Rudolf, Isten kegyelméből a rómaiak mindig felséges, választott császára, Németország, Magyarország, Csehország stb. királya, Ausztria főhercege, Burgundia hercege, Morvaország őrgrófja, Tirol grófja stb. Híveinknek, a tisztelendő, tekintetes, nagyságos, kiváló és nemes uraknak, főpapoknak, báróknak, ispánoknak, alispánoknak, elöljáróknak, kapitányoknak, várnagyoknak, tiszteknek és helyetteseiknek, továbbá a városok, mezővárosok és falvak bölcs és körültekintő polgármestereinek, bíráinak és elöljáróinak, s minden más, bármilyen rendű és helyzetű embernek, akik bárhol, Magyarországunkban és a hozzá tartozó területeken élnek és vannak, és ezt az oklevelünket látni fogják, üdvözletet és kegyelmet. Hitelt érdemlő jelentésből tudomásunkra jutott, hogy vannak köztetek néhányan, akik jószágaikon meggondolatlan vakmerőséggel nyomdákat állítottak fel, és engedelmünk és kiváltságunk nélkül különféle könyveket (még különböző eretnekségektől fertőzötteket is) nyomattak

vagy legalábbis ezt megengedték. Minthogy pedig az ilyenféle nyomdaépítés és könyvnyomtatás sem római szent birodalmunkban, sem pedig más országainkban és tartományainkban különös kegyelmünk és kiváltságunk nélkül nem történhet, azt akarjuk, hogy ezt ebben az országunkban is, az eddig sértetlenül követett, dicséretes szokás szerint, megtartsák. Ezért nektek és közületek mindenkinek, legsúlyosabb méltatlankodásunk és a mondott nyomdák és könyvek elkobzásának terhe alatt, igen erősen meghagyjuk és megparancsoljuk, hogy közületek senki se merészeljen kegyelmünk és kiváltságunk nélkül javain nyomdát létesíteni vagy bármilyen könyveket nyomtatni, sőt, ami fel van állítva, azt le kell rombolni, a nyomtatott könyveket pedig tilos eladni. Másként semmi módon ne cselekedjetek. Miután ezt az oklevelet elolvastátok, felmutatójának adjátok vissza.

Rudolf *Választott kalocsai érsek és győri püspök*

A szövegközlés alapja: Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak... Bp. 1937. 73–74. l. (Latinból ford.: Gerics József.)

---

1. *II. Rudolf* (1552–1612) csak Telegdi Miklós nagyszombati katolikus nyomdájának adott működési engedélyt. A városok azonban rendszerint nem tettek eleget a protestáns nyomdákat betiltó királyi parancsnak. Pl. Guttgesell Bártfán háborítatlanul tovább működött, s a város urai maguk tettek lépéseket annak érdekében, hogy nyomdászuk elnyerje a privilégiumot.

55

GUTTGESELL BÁRTFAI NYOMDÁSZ LEVELE KASSA VÁROS TANÁCSÁNAK[1]

Bártfa, 1578. szeptember 12.

Miután, tiszteletre méltó és bölcs Uraim, nyomdámat felállítottam, hogy mesterségemmel a hazát szolgáljam, kezdetben, szerény képességeimhez mérten, naptárakkal kezdtem el. Ezeket a helyi ünnepek és időszámítás szerint, a helyi délkörre számítva nyomattam ki. Hogy ígéretemnek megfelelhessek, megkerestem a krakkói csillagdát, hogy kérésemre és költségemre a jövő 1579. évi naptárat Kassa délkörére számítsák ki, noha e város földrajzi szélességét már Apianus[2] és más matematikusok is közölték. Hogy tanúságát adjam Uraimék és a haza iránti hajlandóságomnak és szol-

gálatkészségemnek, tisztelettel felajánlom Uraiméknak a mellékelt könyvecskéket, amelyeket megfelelő alkalommal és rend szerint Uraimék szét fognak tudni osztani. Alássan kérem Uraimékat, hogy ezen fáradságomat, amelyet Uraimék tiszteletére és a haza javára nem sajnáltam, jó szívvel fogadják. Uraimékat a mindenható Isten védelmébe és ótalmába, magamat pedig Uraimék jóindulatába és barátságába ajánlom.

Tiszteletre méltó és bölcs Uraiméknak szolgálatára

David Guttgesel
nyomdász és bártfai polgár

A szövegközlés alapja: Magyar Történelmi Tár, 1889. 606–607. l. (Németből ford.: Weger Imre.)

---

1. *Guttgesell Dávid* († 1599) – Bártfa első nyo dásza. 1578-ban nyitotta meg műhelyét, amely, bár számtalan zaklatásnak volt kitéve, húsz évig állott fenn. 1584-ben a bártfai tanács közbenjárására elsőként kapta meg a királyi Magyarországon a privilégiumot. Guttgesell Bártfa tekintélyes polgára volt, szenátor, 1584-ben pedig bíró lett. Halála után nyomdája versenytársának, Klösz Jakabnak a tulajdonába került. Kb. 50 kiadványt nyomtatott. Tiszta metszésű magyar, német és görög betűket és Németországban vásárolt díszítőelemeket használt.
2. *Apianus, Peter*, eredeti nevén Bienewitz (1495–1552) – híres német csillagász és geográfus. Számos matematikai eszközt talált fel.

56

FARKAS IMRE KERESZTÚRI KÖNYVNYOMTATÓ[1] LEVELE THURZÓ SZANISZLÓNAK

Keresztúr, 1614. december 3.

Éltemig való alázatos szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak. Az hatalmas Istentől kívánok Nagyságodnak minden testi és lölki jókat megadatni, mind az Nagyságodhoz tartozókkal egyetemben.

Továbbá azt... Nagyságodnak, hogy az Nagyságod praedica...n nálam vala, és az Nagyságod parancsolatját megmondván, és az Nagyságod az minemű opus [mű] felől izent, hogy kinyomtatnám, azt én Nagyságod parancsolatjára kinyomtatom, és az mi költséget Nagyságod küldött, én [azt] recipiáltam [elfogadtam], és azon leszek, hogy az Nagyságodnak szépen kinyomtatom, mennél hamarabb lehet, és minden dolgaimat elhagyom Nagyságodért, véghez is viszem, kibe

az Nagyságod neve terjedjen. Ezzel az Úristen éltesse Nagyságodat, min[d] az Nagyságodhoz tartozókkal egyetemben.

Nagyságodnak szerény szolgája,
Farkas Imre könyvnyomtató

[Oldalt az átvett összeg van kitéve: 9 F 25]
A szövegközlés alapja: Irodalomtörténeti Közlemények, 1893. 100. l.

---

1. *Farkas Imre* († 1641) – a Manlius (Manner) János-féle vándornyomda korrektora volt az 1600-as évek elején Sárvárott. 1610-ben nyitotta meg önálló könyvnyomtató műhelyét Keresztúron, és 1620-ig működött itt. A vallásos tárgyú kiadványai miatti üldöztetések elől Csepregre tette át működése színhelyét, ahol 1627-től haláláig dolgozott. Egy évtizeden át jelentette meg a közkedvelt Keresztúri Kalendáriumát.

57
HIVATALOS LELTÁR NÉHAI GEVERS BÁLINT KASSAI NYOMDÁJÁRÓL[1]
1657. március 5.

Kassa város nemes és bölcs főbírájának rendeletére alulírottak, vagyis Hangodi Benedek, Marckusch [Márkus] Mihály és Lehman Gáspár a néhai Gevers Bálint úr tulajdonában volt nyomdát, amely ismét a városra szállt, lemértük, és átadtuk Severini Márk úrnak az alábbiak szerint.

Naptári jelek, szekrénnyel együtt nyomtak	19 1/2	fontot
Címbetűk, szekrénnyel együtt	17	„
Léniák és négyzetek, szekrénnyel együtt	53	„
Négyzetek és díszítő elemek 4 kis szekrényben, 7 vakléniával	71	„
Nagybetűk 7 kis szekrényben és 6 vaklénia	79	„
Nagybetűk és görögbetűk 3 szekrényben és 2 vaklénia	34	„
Díszítő elemek egy szekrény és különféle vakléniák	89	„
1 kis szekrény különböző vakléniákkal	88	„
1 szekrény, benne parangon német betű és néhány vaklénia	53	„
1 szekrény, benne media ciceró betű	60	„
1 szekrény, benne text antiqua	64	„

1 szekrény garmond kurzívval	52		fontot
1 szekrény petit antiquával	38		”
1 szekrény secunda antiquával	69		”
1 szekrény garmond antiquával	110	1/4	”
1 szekrény parangon antiquával	73		”
1 szekrény parangon, a másik fele	52		”
1 szekrény ciceró antiquával	97		”
1 szekrény ciceró kurzívval	41		”
1 szekrény ciceró német fraktur betűvel	83		”
1 szekrény tercia antiquával	178	3/4	”
1 szekrény ciceró kurzívval	106		”
1 szekrény ciceró antiquával	134		”
1 szekrény secunda antiquával	150	1/2	”
1 szekrény tercia Schwabacher betűvel	161	1/2	”
1 szekrény tercia kurzívval	114		”
1 szekrény ciceró Schwabacher betűvel	73		”
1 szekrény mittel Schwabacher betűvel	159	1/2	”
1 szekrény canon minor antiquával	78		”
néhány vaklénia nyom	22		”
Összesen	2470		”

azaz 20 mázsa 70 fontot.

Egy sajtó minden tartozékkal, új fémalapzaton.
Mindenféle fadúcok.
Mindenféle kötelek és göngyöleg.
Német és latin fába metszett nagybetűk.
Egy betűöntő készülék mindenféle matricával.

A szövegközlés alapja: Kemény Lajos: A kassai nyomdászat XVII. századi történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1888. 250–251. l. (Németből ford.: Weger Imre.)

---

1. *Gevers Bálint* († 1656?) – eredetileg könyvkötő volt. 1653-ban megnyitotta a már 13 éve szüneteiő kassa nyomdát. Betűparkjában a magyar és német betűkön kívül görög is volt. A betűtípusok jelzésére a leltár a következő megjelöléseket használja:
antiqua (egyszer: „ciceró”)
kurzív
fractur vagy német (tévesen „gót”) betű
Schwabacher.
A betűfokozatokat Firmin Didot a XIX. század elején rögzítette rendszerbe, de az elnevezések már a XVII. században is megvoltak, közelítő értékük a következő:
8 pont petit
10 „ garmond
12 „ ciceró
14 „ mittel vagy media

16 pont tercia
18 „ parangon
20 „ text vagy secunda
32 „ canon minor.

A súlymértékként használt font megközelítőleg 0,5 kg, a mázsa néhol 100, másutt viszont 120 fonttal azonos, így lehet jelen esetben is.

58

VERESEGYHÁZI SZENTYEL MIHÁLY SZEGŐDMÉNYE [1]

Gyulafehérvár, 1668. szeptember 27.

. . . Lészen készpénzfizetése per annum [egy évre] másfélszáz forint. – Ruházatára 7 sing gránátposztó. – Huszonöt kisköböl búzája. – Két negyvenes bora. – Fél köböl kásája. – Fél köböl borsó. – Három disznó. – Hat bárány. – Tizenhat itce vaj, v. itcéjéért 25 pénz. – Tizenhat itce méz, v. annak is itcéjéért 25 pénz. – Azonkívül mikor számunkra munkálódik, felényi fizetést adunk, mint mások szoktak adni. Articulusokért [törvénycikkekért] penig semmit nem adván neki, ajándékon tartozzék kinyomatni. . .

A szövegközlés alapja: Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár 1896. 41. l.

---

1. *Veresegyházi Szentyel Mihály* a kolozsvári református kollégiumi nyomda első vezetője volt 1668-tól 1684-ig. E nyomdát Apafi Mihály fejedelem (1662–1690) létesítette Heltai Gáspár és Szenczi Kertész Ábrahám nyomtatóműhelyének maradványaiból, s a kollégiumnak adományozta.

59

A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS EGYHÁZ EGYEZSÉGE NYOMDÁJÁVAL

I

Kolozsvár, 1707. október 6.

Mi [Jövedicsi] András, a tiszteletes kolozsvári unitaria eklézsia plébánusa, Eperjesi István és Rhener Szőcs István azon eklézsiának kurátori, több azon eklézsiának tagjaival együtt assecuráljuk per praesentes [biztosítjuk a jelen iratunkkal] N. Kmita János uramat arról, hogy jóllehet, most az időnek mivoltához képest veszedelemtől féltvén a tipográfiát, kezünkhez adta ökegyelme, levelet is adott arról, hogy azon tipográfia az eklézsiáé, és nem ökegyelméé, és semmi praetensióját

[igényét] azon tipográfiához nem is tartja; mindazáltal mi is azzal a levéllel nem élünk őkegyelme ellen simpliciter [természetesen], és annak vigorával [erejével] a tipográfiát őkegyelmétől és succesoritól [utódaitól] eltulajdonítani nem igyekezünk, el is nem tulajdonítjuk mindaddig, míg az eklézsia és őkegyelme között fennmaradt számvetés által nem determináltatik, hogy az eklézsia marad-e őkegyelmének vagy őkegyelme az eklézsiának adós. Melynek nagyobb erősségiért adjuk e levelünket az eklézsia praecipuusi [elöljárói] akaratjából. Idem, qui supra [hasonlóképpen, mint fenn]: Jövedicsi András m. p. (L. S.), Rhener István m. p. (L. S.), Eperjesi István m. p. (L. S.)

II

Kolozsvár, 1707. október 8.

Én, alább megnevezett személy, recognosco per praesentes [jelen iratommal kijelentem], hogy amely tipográfiát Istenben elnyugodott anyámasszony őkegyelme a tiszteletes unitaria eklézsia számára hozott volt, egészen azon tiszteletes eklézsiának resignalom [átadom], nem tartván semmi praetensiómat hozzája, melynek bizonyságára adom e pecsétes és subscripcióval [aláírással] erősített levelemet. Kmita János m. p. (L. S.)

A szövegközlés alapja: Magyar Történelmi Tár, 1903. 149. l. (Illésy János.)

60

II. RÁKÓCZI FERENCHEZ INTÉZETT FOLYAMODVÁNY KÖNYV KINYOMTATÁSÁRA KÉRT SEGÉLY TÁRGYÁBAN

1708

Felséges Fejedelem!

Nékem nagy jó Kegyelmes Uram!

Mivel én ez munkácskát Felségednek dedikáltam, és a Felséged fejedelmi dicsősséges neve alatt akarom világra is bocsátani: alázatosan kérem Felségedet, mint nékem nagy jó kegyelmes Uramat, méltóztassék – ha tovább nem is – avagy csak prefációját ezen munkácskának kegyelmessen megolvasni. Noha nem ilyen üszögében, hanem jól elkészűlve, nyomtatásban kell vala ez munkácskát Felségednek bémutatnom – melynek is eddigvaló kijövetelire nagylelkű emberek vólta-

nak ösztönim –, de a sok körűlem lévő szükség, szegénység, és ennek kinyomattatására való tehetetlenség, a debreceni tipográfiának is a németek miatt való elprédáltatása (1705) ebbéli szándékomban meggátolt.

Volna ilyen szándékom, Kegyelmes Uram, hogy Lőcsére avagy Bártfára felküldeném, s kinyomatattatnám; de sem fizetésem eklézsiámban annyiravaló, kinek végbenvitelében magamat azzal segíthetném, nincs, sem másunnan a szűk időhöz képest nem szerezhetek, ha Felséged fejedelmi kegyelmessége hozzám nem járúl. Ha Isten módot adna benne, Kegyelmes Uram, magam felvinném Lőcsére avagy Bártfára a tipográfiában, és annak utána egész készületivel – jó Istenem segítségéből – akarnám Felségednek prezentálnom, melyen teljes tehetségemmel igyekezem is.

Felségednek, nékem nagy jó Kegyelmes Uramnak
együgyű, de igaz és hív szolgája

Herczeg-Szőllősi István m. k.
most kemecsei lelki-tanító

A szövegközlés alapja: Magyar Könyvszemle, 1878. 247–248. l. (Thaly Kálmán.)

61

II. RÁKÓCZI FERENC VÉDŐLEVELE A KASSAI KÖNYVKÖTŐCÉH SZÁMÁRA

XVIII. század eleje

... Kassai céhbeli kompaktorok [könyvkötők] alázatos instanciájok mellett előttünk repraesentált privilegiális artikulusokbul [beterjesztett kiváltságcikkelyekből] értjük, hogy a tipográfusoknak [nyomdászoknak] s egyébféle, könyvekkel és papirossal kereskedőknek és céh nélkül való kompaktoroknak is sokadalmak alkalmatosságával, sőt másként is az említett céhbeli kompaktorok privilegiális artikulusi ellen könyveket és papirost titkon vagy nyilván nem volna szabad árulni. Kiknek ezen alázatos instanciáját kegyelmes tekintetben vévén, ezen privilegiális artikulusok úzusában őket kegyelmesen manuteneálni [megtartani] kívánjuk, továbbvaló diszpozícióig. Ehhez képest mindazoknak, akik az instansok [kérelmezők] ily privilegiális artikulusok úzusa ellen kész könyveket, papirost és egyéb idejárulható eszközöket árulni szoktak, serio [komolyan] parancsoljuk: se sokadalmakban, sem penig

másképpen ezen privilégium tenora [tartalma] ellen könyvet, papirost s egyéb idejárulható eszközöket árulni ne merészeljenek, – sőt akik vakmerőségtől viseltetvén, ezen parancsolatnak ellen cselekedni comperiáltatnának [észrevétetnének], azon sokadalmas helynek tisztei és földesurai az említett kompaktoroknak az ilyek ellen asszisztáljanak [legyenek segítségére].

A szövegközlés alapja: Magyar Könyvszemle, 1895. 190. l. (Thaly Kálmán.)

62

HARTMANN KOLOZSVÁRI KÖNYVKÖTŐ[1] LEVELE TELEKI SÁNDOR TISZTTARTÓJÁNAK

Kolozsvár, 1711. május 6.

Isten minden kívánt jókkal áldja meg Kigyelmedet.

Kedves jó Uram! Jóllehet kigyelmed előtt ismeretlen vagyok, mindazonáltal ismerkedni kívánok; most azért Kigyelmedhez kelleték folyamodnom ez iránt, hallottam, hogy az m. úr gr. Teleki Sándor Uram ő kigyelme nyomtattatta itt ki az tiszt. Pápai Ferenc professzor uram *Pax Crucis* nevű könyvét,[2] azért én könyvkötő lévén, ki is Lipsiából [Lipcséből] jöttem, itt Kolozsváratt megtelepedtem, s idevaló városi ember is akarok lenni Isten segedelméből, már az Vékei uram egész műhelyét is megvettem; azért Kigyelmedet arra kérem, hogy jelentse meg Kigyelmed az méltóságos úrnak, gr. Teleki Sándor uramnak, ha az méltóságos úr azokból az könyvekből be akarna felesen köttetni, örömest szolgálnék az úrnak, mind jól, mind hamar, mivel most sok munkám nincsen, mind ócsóért bekötném, mert ha az úr együtt sok exemplárokat parancsol tipográfus uramnak, Telegdi Sámuel[3] úrnak, hogy adjon kezemhez, két hétre ötvent megcsinálok: kordoványban kapoccsal békötöm négy-négy sustákért,[4] szottyámban vagy bornyúbőrben három-három sustákon, kapoccsal, szépen és jó erős kötésben, az méltóságos úrnak pedig szépen megaranyazak egyet lipsiai módon, ajjándekon, Kigyelmednek is meg igyekezem szolgálni, ha ezeket az úrnak minél hamarébb megjelenti, én penig azért jelentetem meg az úrnak, mert ítilem, hogy még az úr nem tudja, hogy Kolozsváratt is kompaktor légyen, mivel az pestisben mind megholtak volt. Micsoda kötésem légyen penig, tiszt. professzor uram, Enyedi István uram megmondhatja, és tiszt. Szigethy György uram is, mivel ő Kigyelmeknek kötöttem. Én most lakom itt Kolozsváratt,

az Farkas utcában, Ambrus Deákné asszonyomnál, parancsoljon az Úr, örömest szolgálok én.

Kigyelmed ismeretlen jóakarója s szolgája:

Johann Ehrenfriedt Hartmann
Bibliopegus Claudiopoly

A szövegközlés alapja: Magyar Könyvszemle, 1899. 415. l. (Dézsi Lajos.)

---

1. Ebben az időben a könyvkötők nemcsak a szorosan vett szakmai munkájukkal foglalkoztak, a könyvkereskedelem is aző kezükben volt.
2. *Pápai Páriz Ferenc*: Pax Crucis azaz Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári. Kolozsvár 1710. Pápai Párizról l. még a 65. szemelvény 18. jegyzetét.
3. Telegdi Sámuel kolozsvári nyomdász.
4. *Susták* – a XVII. századi pénzegységnek, a forintnak a váltópénze a dénár, 12 dénár = 1 susták.

M. Tótfalusi Kis Miklós küzdelmei

63

M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS[1] LEVELE
TELEKI MIHÁLYNAK[2]
ÉS TOFEUS MIHÁLYNAK[3]
Amszterdam, 1684. augusztus 15.
(Részlet)

... Én azonban, míg az lenne a betűmetszés és öntésbeli mesterségeim által a [azt a] készületet adornálnám [csinálnám], mely alkalmas költséget kíván ugyan, és az én részemről igen sok munkát, de mivel megbecsülhetetlen a haszna, elhitettem magammal, hogy országunk annyi költségét nem szánja, mint én is munkámat, ad extremum usque halitum [az utolsó leheletemig].

Így folytatván én gondolatimat, az elmúlt ősszel lett dolgok és hírek kettévágták a célomnak consequálása [elérése] felől való reménségemnek fonalát, és igyekezetimet determinálák proxime [fordították közelebbről] erre, amerre im eredtem [elindultam]. Pedig hogy az Úristen jobban adta a dolgokat, melyek engem erre vittek, és avagy csak a mi Erdélyünkre nézve másképpen vagynak a dolgok; úgy, hogy én azon elébbeni szándékomat resumálhassam [ismét felvehessem], és így

szólhassak: ám legyen már ez most mintegy fölöstököm gyanánt, mely, Isten velünk lévén, elvégeződik a jövő téllel, azaz akkorra, amikorra kegyelmetekét elkezdhetnék (mert, ha tiszteletes Kolosvári[4] uram felérkezik is, úgy vagyon mindnyájunknak tudtunkra, hogy őkegyelme abban meg nem mozdul mindaddig, míg Kegyelmetektől újabb információt nem vészen, és annak utána ha megindulna is, csak a betűöntésben és egyéb készületben négy vagy öt hónap eltelnék, a munkában is közel két esztendő, ha annyi exemplárt [példányt] kezdenek nyomtatni), és a magyarságnak kezébe adattatván, annak éhségét elveri úgy, hogy könnyebben várhassa a derék ebédet.

Én azonban, mihelyt ez ajándékocskával együtt édes hazámnak magamat bémutatom, mindjárt kezdem – ha Kegyelmeteknek úgy tetszik – a biblia nyomtatásának megemlített módjára való készületet: mely meglévén, akar húszvagy huszonötezer bibliának nyomtatása kívántassék esztendőnként, meglészen. Arra a készületre ámbátor, Kegyelmetek ne akarjon is költséget tenni, én ha (amint feltöttem) hat vagy hét bibliát adok is e mostan készíttetendőkből annyi pénzen, amennyin most otthon egyet vésznek, reménlek annyi tehetségecskét, hogy arra én elégséges lészek; nem is egyébre szántam ezeknek árát.

Ha pedig Kegyelmetek maga költségét akarná arra conferálni [adni], az is álljon a Kegyelmetek szabadságában. Se becsületemet, híremet, nevemet, jövedelmemet nem nézem, akarmint légyen, csak légyen meg, amit én ezúton intendálok [amire törekszem], csak consequálhassa [elérhesse] a magyar nemzet azt a nagy jót, melynek mintegy cikkelyei emezek.

1. Megszabadulunk az idegenektől, nem kételenítettünk utánok sompordálni olyan magunk elégtelenségének, nemzetünk incuriositásának, segnitiesének prodálásával [nemtörődömségének, tunyaságának elárulásával], megismerésével és szégyenével stb.

2. Költségünket és költségünkkel szerzett jószágunkat nem szerencséltetjük ily messze földre, oly veszedelmes utakon.

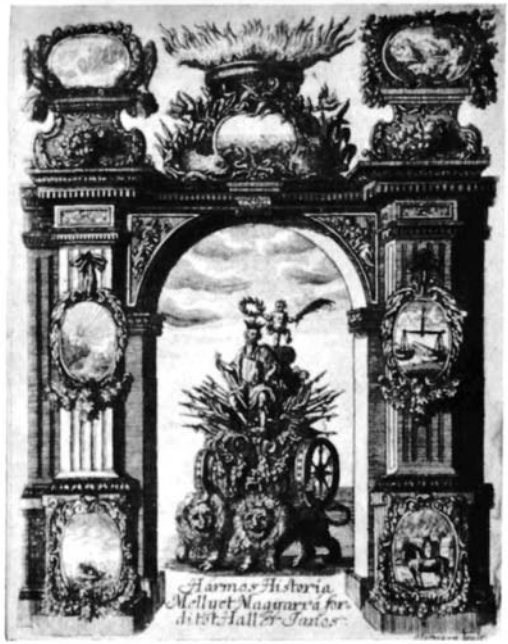
3. Nyelvünket tudó munkások által menvén véghez a munka, és az eklézsiának magának szemei előtt, mennyivel helyesebb, mennyivel vétketlenebb munka tétethessék, Kegyelmetek maga megítélheti.

4. In promptu [készen] lévén az alkalmatosság – kiváltképpen az a készület, melyet én emlegetek –, akkor, amikor,

ADRIAI
TENGERNEK
SYRENAIA,
GROFF ZRINI
MIKLOS.

Nyomtatta Béchben a' Koloniai Vduarban
Kofmerovi Máte Czászár ő Felsége Könyvnyomtatója.
Anno M. DC. LI.

ZRÍNYI MIKLÓS EPOSZÁNAK
ÉS LÍRAI VERSEINEK KIADÁSA. 1651

HALLER JÁNOS HÁRMAS HISTÓRIÁJA
1695

MAGYAR
ENCYCLOPÆDIA.
Az az,
MINDEN IGAZ ES HASZNOS
Böltseſeségnek ſzep rendbe fóglalá-
ſa és Magyar nyelven világra botſátaſa.
APATZAI TSERE JANOS
által.
SENEC. 64. EPIST.
Etſi omnia à veteribus inventa eſſent: hoc tamen ſemper novum erit, uſui & inventorum ab aliis ſcientia & diſpoſitio.
ULTRAJECTI,
Ex Officinâ JOANNIS à WAES-
BERGE, cIↃ IↃ C LIII.

APÁCZAI CSERE JÁNOS
ENCIKLOPÉDIÁJA. 1653

M. TÓTFALUSI K. MIKLOSNAK
maga személyének, életének, és különös tselekedetinek

MENTSÉGE.

Mellyet az Irégyek ellen, kik a' közönséges Jónak ezaránt meggátolói, irni kénszerítetett.

KOLOSVÁRATT
1698. Esztendőben.

ELŐLJÁRÓ BESZÉD.

IGazán mondják a' Theologusok, hogy Isten az övéit (azért, hogy megidegenítse minden világi jóktól) abban fokra meglátogatni, a' mit legnagyobb javoknak tartanak világ szerint. Nékem Belgiumban ollyan állapotom volt, hogy ha pénz gyüjtésben gyönyörködtem volna, és czafrinkel nem töltem volna azt, hogy házamat, valamint lehet, legitsem e' szerint: *Publica pervatis anteferenda bonis.* Azaz: A' közönséges jót cserébe kell tenni a' magánosnak, sok idő alatt könnyen 40000 vagy talán 50000 forintot is gyüjthettem volna, és ha eddig ott maradtam volna, azt szerem mondani, kevés Erdélyi Úr volna, a' kivel tserélnék pénz dolgából. Amazt colligalhatom ebből, hogy mineku[nnal] az én könyveimnek nyomtatásoknak gondjától meg[men]tettem, és egészen magamat a' munkára adtam (noha még akkor-is volt foglalatosságom és időm töltése a' könyveknek tsinálásának miatt) az utolsó két esztendőmben keresmém ezer többet 15000 az-az tizenöt ezer forintnál (mellyek 12000

forint

M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS MENTSÉGÉNEK CÍMLAPJA, 1698

és annyi számú bibliát, amennyit akarunk, nyomtathatunk. Nem kell idegen s messze lakó népeknek, akikhez folyamodnánk, vagy azokat tőlünk elrekesztő közbevetett országoknak – melyekben utazni kell annak vagy procurálásának [elkészítésének], vagy kezünkbe való vételének okáért – alkalmatosságit vagy alkalmatlanságit kurkálnunk, azoktól függenünk stb.

5. Egyszer meglévén a korrekció a megemlített készület szerint, elszolgál az negyven vagy ötven esztendeig is, ámbár minden esztendőben elöl s meg elöl kezdjük a bibliát nyomtatni; nem kell korrigálásában munkálódni, se vétkektől félni; lehetetlen abban véteknek esni.

6. Így bővülhet el a biblia köztünk, másként nem. Ámbár nyomtattassanak most tízezer bibliát, elfogy az időjártában, s ismét megszűkül nemzetünk. Negyven esztendőktől fogva (kivévén a váradi editiót [kiadást]) nem nyomtattatott bibliánk. Ezután is úgy légyen? Addo, quod [hozzáteszem, hogy] annyi számmal, azaz tízezerrel még nem igen bővül el a biblia az egész magyar nemzetben. De ha tízezeret vagy húszezeret, vagy huszonötezeret nyomtatunk minden esztendőben, mennyivel inkább? De talán képtelenségnek alítja [véli] valaki csak meggondolni is, hogy annyi számú bibliának kellene continuo [állandóan] nyomtattatni. Hová tennék? – inquiet [fogja mondani].

Atqu [pedig] itt Amstelodámban [Amszterdamban] Schippernél, Athiassal együtt amint nékem referáltak, közel ötvenezer anglicana [angol nyelvű] bibliát nyomtatnak minden esztendőben. Hát oda bé helyben, Angliában avagy egyet sem nyomtatnak-é? Mégis mind vagyon hová tegyék. Én azt akarnám, isten éltetvén, igyekezetemet is és munkámat (ha ezzel orvosolhatnék) tőle nem szánnám, hogy a mi nemzetünk ne maradna abban a nagy írástudatlanságban (azaz értem csak az olvasásnak nem tudását), melyben addig, hanem a magyar skólák vigealnának [virágoznának] etc. Hogy mind gyermekek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok stb. olvasni tudnának. Szégyen borítja orcánkat, ha conferáljuk [összehasonlítjuk] nemzetünket ezekkel, akiket ez országban látunk.

7. A magyar biblia el nem bővülhet, hanemha megolcsóul. Itt a deák és belga [holland] bibliákat, a legolcsóbbakat újantában szokták circiter [körülbelül] egy talléron eladni; de mégis bőv, mert ez bőv pénzű nemzetség, és könnyebben kitészen egy tallért, mint nálunk valaki tíz vagy tizenkét poltúrát[5]. Azért abban kellene mesterkednünk, hogy a mi biblián-

kat a mi pénztelenségünkhöz szabván, olcsóvá tehetnők. A megemlített módon kívül pedig akarmint nyomtattassék, nem lehet, hogy igen olcsóba kerüljön, és úgy adattathassék. Az szerint pedig annyira is megolcsóulhat, hogy hazánkban amennyire most egy psaltériumot vesznek, egy bibliát vehessenek. Csak a papiroscsinálási mesterség közöttünk lábra kaphasson, mely is énnékem tulajdon mesterségim mellett kiváltképpen való kívánságom és igyekezetem, én fogadással fogadom, hogy igaz elég bibliát adok fél-fél talléron; sőt olyan formában lehet, hogy annál még jóval is olcsóbban.

Azon pedig senki meg ne ütközzék, hogy az én betűim, melyekkel most nyomtatok, nem szinte oly rendesek, amint kelletnék, in excellenti gradu [elsőrendű kivitelben]: ezeknek hibái löttek mind attól, hogy ez még eleinten való munkámnak specimenje [példánya, próbája], azaz ezeknek matrixait [öntőformáit] készítettem volt még, mikor a mesterséget tanulám; mind attól, mert szaporaságnak okáért a betűöntésre magam mellé segédeket fogadtam volt, akik többire a mesterséget nem tudván, jól nem munkálkodhattak. De ha Isten engemet megtart, én ezután olyakat készíthetek, hogy Európában akarhol számot tésznek, és hogy papirosunk lészen, talán a nyomtatásban is aemulálhatunk a belgákkal [versenyezhetünk a hollandokkal]. . .

. . . A papiros csinálásának mestersége aránt Kegyelmetek hazánknak nagy javára cselekedné, ha most commitálna [rendelkezne] tiszteletes Kolosvári uramnak felőle. Őkegyelme minthogy publica authoritate [hivatalos felhatalmazással] küldetett ide, hathatósabb lenne ebben való munkája, találhatnánk egy jó mesterembert, aki által ott elterjedhetne az a mesterség is. Sőt, ha a politikusoknál a consiliis [tanácsbeli ember] volnék, más egyéb mesteremberekneknek is innét hazánkba való szállíttatását is javallanám. Merő félistenek ezek a mesterségekben a miéinkhez képest. Vagyon itt egy Frank Ádám nevű, Kolosvárról származott itt való lakós, aki így beszél, hogy ha ő egynéhány derék mesteremberekkel Erdélybe menne, és ott szabadságot engednének nékiek, azt cselekednék, hogy ha most az erdélyi fejedelemnek egy tonna arany jövedelme vagyon esztendeig, két tonna lenne hat vagy hét esztendő múlva, azaz kétannyi, mint most, esztendőnként. . .

A szövegközlés alapja: M. Tótfalusi Kis Miklós. Bp. 1954. 226–232. l.

1. *M. Tótfalusi Kis Miklós* (1650–1702) – Apáczai Csere János nyomdokain haladó, jobbágyszármazású híres nyomdász. A nagyenye-

di főiskola elvégzése után három évig a fogarasi iskolában rektorkodott. Majd kiment Hollandiába, és ott kitanulta a nyomdászatot. Tíz évet töltött odakinn, s mesterségének olyan magas fokát sikerült elérnie, hogy egyike lett kora leghíresebb könyvnyomtatóinak. 1690-ben tért haza, de az itthoni elmaradottságba nem tudott beilleszkedni. Sohasem tekintette magát egyszerű könyvnyomtató mesterembernek, a nyomdájába beadott műveket helyesírási és tartalmi szempontból is javította. Ezzel kihívta maga ellen az egyház és a nemesség gyűlöletét. A „Maga személyének, életének és különös cselekedetinek Mentségé"-t 1698-ban adta ki Kolozsvárt, s bátran leleplezte benne ellenfeleit. Egyfelől kíméletlenül támadta a feudális rendet, másfelől pedig a technika fejlesztésének, az iparosodásnak fontosságát hangsúlyozta. Művének bátor hangja és merész megállapításai annyira felbőszítették a reakciós nemességet és papságot, hogy könyve összes példányainak megsemmisítésére és állításainak írásban való visszavonására kényszerítették. Az ezzel járó lelki megrázkódtatások aláásták egészségét, és hamarosan meghalt.

Az a hír, hogy Tótfalusi korrigálni akarja Károli bibliafordítását, nagy felháborodást váltott ki Erdélyben. Hiába bizonyította, hogy száz év alatt nagyot fejlődött a bibliaértelmezés, és Károli kifejezéseiből már sok elavult – az itthoni maradiak a szentírás meghamisításával vádolták. Hogy az egyházi körök haragját csillapítsa, Tótfalusi a fenti levéllel fordult hozzájuk.

2. *Teleki Mihály* (1634–1690) – I. Apafi Mihály fejedelem kancellárja s Erdélynek az erélytelen Apafi mellett teljhatalmú kormányzója. A kemény akaratú, ravasz politikus és nagy vagyonszerző Teleki nyitotta meg a Habsburg-hódítók számára Erdély kapuit.
3. *Tofeus Mihály* (1624–1684) – nagyhatalmú, erélyes, széles látókörű erdélyi református püspök. L. még a 73. szemelvény 11. jegyzetét.
4. *Kolozsvári István* – a nagyenyedi református kollégium tanára, akit az egyház hatalmasai azért küldtek Hollandiába, hogy megakadályozza Tótfalusi biblia-kiadását.
5. 1 tallér = 2 forint, 1 forint = 100 dénár v. pénz, 1 *poltúra* = = 6 pénz. L. még a 65. szemelvény 3. jegyzetét.

64

M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS ELŐLJÁRÓ BESZÉDE AZ AMSZTERDAMBAN 1686-BAN KIADOTT ZSOLTÁROKHOZ

Szerető nemzetem! Jódra nagy erőlködéssel fáradozó indulatomat nálad kedvesnek lenni eléggé megbizonyítod azzal, hogyha helyt adándasz e kétrendbéli kérésemnek inkább, mint intésemnek, melyet másképpen közönségessé [nyilvánossá] nem tehetvén, itt kell kifakasztanom.

I. Igyekezzed – inkább annál, mint eddig szoktad – a könyvekhez, az íráshoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony, nem semmi ékessége, nemessége, világa és boldogsága ez a nemzetnek, se akarmely magános személynek is; amint

ezzel ellenben az írástudatlanság mocska, parasztsága, setétsége, félszegsége és nyavalyája [mindenkinek].

Minthogy pedig a könyvekben foglaltatott tudományoknak, s azokra segítő nyelveknek teljes ismeretségekre jutniok mindeneknek lehetetlen, amit én legalább feltészek mindenekre nézve szükségesnek lenni, és amire kérdésemmel s tanácslásommal itt célozok: az *olvasásnak tudása*. Ha valaki többre nem mehet, bár csak a maga születési nyelvén tudja olvasni az írásokat, csak ezzel is nagy sok jókra segítheti magát.

Ezt követik más keresztyén nemzetségek, melyek között — akik bujdosunk — látván ezeknek ezaránt való nagy boldogságokat, nem győzzük eléggé az ő állapatjokat magasztalással csudálni, s a miénket szánakozással szégyenleni. Itt keresve kellene keresnedi, míg találnál olyan személyt, aki olvasni nem tudna, mégpedig amint a férfiak, úgy az asszonyi állatok között. Ahonnét lészen az, hogy a tudós emberek által sok szép könyvek bocsáttatván világra, kiváltképpen az ő magok nyelveken; s a nép is a könyveknek szeretője s becsülője lévén, azoknak olvasása által ugyan elárad köztök a tudomány: legelsőben az, amely vagyon az Isten beszéde és a vallás körül.

Miért nem lehetne, ha nem szinte így, legalább jobban és nagyobb mértékben annál, mint most vagyon közöttünk? Tudom, mit láttatnak ebben akadályul előttönk lenni, ti.:

1. A könyveknek közöttünk szűk és drága voltok. Ami e fogyatkozást illeti, ennek közöttünk lehetnek orvosi. Hogy tudós embereinket ezaránt tisztekben való serénykedésre gerjesszem, arra nem vagyok méltó. Én elhiszem, hogy ami rajtok áll, el fogják követni, mind magoknak ilyen közönséges haszonra való munkálkodásokkal, mind pedig annak hasznavételére, azaz a könyvekkel való élhetésre, élésre, és evégre magyar oskolák tartására a népnek serkentgetésével; csak láthassanak a könyveknek kibocsáttatásokban jobb alkalmatosságokat. Ilyeneknek pedig készíttetésekre támasztott a mostani idő Isten rendeléséből olyakat, akik (csak magunkat tegyük méltókká hazánknak Istentől nyerendő békességére) sietvén igyekezeteknek gyümölcseit megérlelni, jó reménséget mérnek nyújtani a könyveknek, legelsőben pedig a leghasznosabbaknak és szükségesebbeknek köztünk szűk és drága voltoknak megorvosoltatása felől.

2. Akadály ez, hogy közöttünk többire az emberek sajnálják az időt és költséget gyermekeknek oskolába jártatá-

soktól. De hiszem, ha nem a deákságnak [a latin nyelvnek], hanem csak az olvasásnak tanultatását tennék fel célul, arra sem idő, sem költség sok nem kívántatnék, úgyhogy alig vagyon oly szegény ember, aki erre elégséges ne lehetne.

Nem az célom nékem, hogy a deákságtól valakit idegenítsek, hanem hogy akik az oskolából teljességgel kimaradnak, azokat odaigazítsam, annak, avagy csak legkisebb gyümölcséből való részvételre. Mely — mégis mondom — bizonyára nem kicsiny volna, mert úgy mi is elérhetnők azt a jót, hogy köztünk mindenek az Isten beszédét és egyéb jó könyveket a magok nyelveken olvashatván, egyéb hasznok felett a vallás dolgaiban világosodhatnának, és a könyveknek segítségek után Istent mind magános, mind közönséges helyeken, könyörgések s éneklések által tisztelhetnék.

Mit cselekszenek ezen a földön házanként, azt vizsgálni, s előbeszélleni sok volna. A templomban egy tekintéssel ellátja az ember, mint légyen a dolog közöttök. Senki oda könyv nélkül nem mégyen, hanem mindennek vagy egész Biblia, vagy Új Testamentum, vagy legalább zsoltáros könyv vagyon kezében; és senki közöttük az éneklésnek néma hallgatója nincsen, hanem kicsinytől fogva nagyig felemelik szavokat. Vajha olyat láthatna szemünk valaha a mi földünkben is!

Nem vallásunknak, mely jó és szent, hanem aszerint való tisztünk elmulatásának [elmulasztásának] kell tulajdonítani, ha abba esünk, amit a római [katolikus] atyafiakban nem javallunk: ti. hogy oly nyelven viszik véghez az isteni tiszteletet, melyet a község nem ért. Az éneklés (mely az eklézsiákban az isteni tiszteletnek egyik része), minthogy az ő hangja miatt a hallgatóktól meg nem értethetik, csak *olyan, mint a pengő érc és a zengő cimbalom* mindazokra nézve, akik az éneklőkkel együtt nem énekelhetnek; avagy énekelhetvén is, nem énekelnek. Magok vétkek pedig, hogy isteni tisztelet önálok nélkül mégyen véghez; amazoknak, hogy magokat arra nem készítik, ezeknek, hogy akartva éneklésbeli tiszteket elmulatják. Mert vagynak olyak is (vajha pedig nem volnának!), akik, úgy ítélvén, s szólván, hogy azért tartják a mestert vagy kántort, hogy énekeljen, szántszándékkal csak azoknak nyakokra vetik, mint egy terhet, az éneklést. Némelyek pedig szégyennek tartják énekelni, kiváltképpen az asszonynépek közül.

II. Tanácsadásom ez: igyekezzed a zsoltároknak igaz nótájokat követni. Mi [mert] nemcsak cifraságul tételnek a

psaltériumba [zsoltároskönyvbe] a kóták. Ezeket ha érteni, és az éneklésben követni nem akarjuk:

1. nem méltó, hogy zsoltáraink eleibe függesszük többé amazt: *a franciai nótákra rendeltettek* sat. Azoktól már mi sokakban messze távoztunk, és távozunk inkább-inkább, midőn minden regulák nélkül, csak hallomásból vésszük, s adjuk kézről kézre, minden egyéb nemzeteknek szokások ellen, melyek az éneklést intéző mesterségnek őrizeti által megtartják, s követik változatlanul a zsoltároknak egyszer rendelt és bévött igaz nótájokat.

2. Az sem méltó, hogy a könyvnyomtatás és annak eszközei körül munkálkodók annyi munkát tegyenek hiába. Közelebb, e könyvecskét nyomtattató személy is, az itt előadott tanácslásának foganatjának reménlése kívül [nélkül] nem munkálkodott volna annyit sok idejének káros fogyatásával ezen kótáknak mind készíttetésekben, mind pedig a psaltériumnak ezekbéli elébbeni sok hibáinak orvoslásokban.

3. Az sem méltó, hogy a könyveknek ára afféle hiábavalóságokkal, a kótákkal nehézíttessék; hijábavalóságok ugyanis, ha hasznokat nem vésszük. De az a jó mégis megvagyon közöttünk, hogy akarki inkább vészi, bár drágább légyen is, a kótás psaltériumot, ha tőle kitelik; csak volna méltó oka reá! ti. annak, amiért drágább, hasznavétele.

Beszédemet e szűk helyen tovább nem vihetvén, ajánlak, édes nemzetem, a jó Istennek, akitől jó békességeddel együtt kívánja, hogy hasznodra, amint szánta, úgy végezhesse életét.

A szövegközlés alapja: M. Tótfalusi Kis Miklós. Bp. 1954. 237–241. l.

65

M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS MAGA MENTSÉGE[1]

Kolozsvár 1698

(Részletek)

Elöljáró beszéd

Igazán mondják a teológusok, hogy Isten az övéit (azért, hogy megidegenítse minden világi jóktól) abban szokta meglátogatni, amit legnagyobb javoknak tartanak világ szerint.

Nékem Belgiumban[2] olyan állapatom volt, hogy — ha pénzgyűjtésben gyönyörködtem volna, és célul fel nem tör-

tem volna azt, hogy hazámat, valamint lehet, segítsem eszerint: *Publica privatis anteferenda bonis*, azaz a közönséges jót eleibe kell tenni a magánosnak — annyi idő alatt könnyen negyvenezer vagy talán ötvenezer forintot[8] is gyűjthettem volna, és ha eddig ottmaradtam volna, azt merem mondani, kevés erdélyi úr volna, akivel cserélnék pénz dolgából. Amazt colligálhatom [következtethetem] ebből, hogy minekutána az én könyveimnek nyomtatásoknak gondjától megszűntem, és egészen magamat a munkára adtam (noha még akkor is volt foglalatosságom és időm töltése a könyveknek köttetések miatt), az utolsó két esztendőben kerestem én többet 15 000, azaz tizenötezer forintnál (melynek 11 000 forintját csak egy embertől vöttem).

Hát tizedfél esztendeig, amennyit ott töltöttem, mi lehetett volna?

Legalább öt esztendő alatt, amíg a nyomtatásban foglalatoskodtam, mi lehetett volna?

Ha pedig ott a házasságra vöttem volna magamat, amelyet el nem távoztathattam volna semmiképpen, ha mégis tovább ottmaradtam volna, akkor is kínáltak engemet olyan leánnyal, akivel 60 000, azaz hatvanezer forintot adtanak volna, mert observálták [megfigyelték] igen, hogy néha tarsolyával tolták a pénzt szállásomra.

Ilyen gazdag jövedelmemet pedig könnyen elpazarolhattam volna én ott, a testnek minden gyönyörűségi között, ha a más jó mesterembereket követtem volna, akik többire azt cselekszik, hogy amit egynapi munkájokkal keresnek, nem nyugosznak addig, míg azt korcsomákon és egyéb hitván helyeken el nem tékozolják; én pedig csak azt is kárnak tartottam annyi keresetem mellett, amit kenyérre kellett költenem nyavalyás testemnek táplálására. Néha egy holnapig is bizony bort nem ittam; és minél alábbvaló s olcsóbb eledellel lehetett, olyannal éltem; olyan szűkön-költő voltam, hogy véghez vihessem azokat, amikhez kezdettem Istenem indításából. Sokszor úgy kiadtam a pénzemet a könyvnyomtatóknak, hogy kenyérvételre is egy poltrám sem maradt. Ilyen kímélésemet [takarékosságomat] és amelletti nagy industriámat [serénységemet] (mert négy avagy öt ember dolgát vittem én véghez; úgyhogy abban a munkában hatvanesztendős ember sem dolgozott annyit, mint én a kevés idő alatt) Isten úgy megáldotta, hogy véghez vittem annyit (a nyomtatás iránt szólok), hogy gondot adott volna országnak is.

És ugyanazzal vesztettem talám magamat, hogy ország-

gostól régen mozgatták, hogy a magyar bibliát ki kellene nyomtattatni,[4] de mivel könnyen hagyták a dolgot, és csak ez volt: „Jó volna, ha mód volna benne" etc.; én, látván, hogy ez csak puszta velleitas [szándék], mondék magamban:

— Hozzáfogok én, egy szegénylegény lévén, és megmutatom, hogy egy szegénylegénynek szíves devociója [buzgósága] többet tészen, mint egy országnak ímmel-ámmal való igyekezeti; és hogy az Isten gyakran alávaló és semminek alított [vélt] eszközök által tapasztalhatóképpen való segítségével viszi véghez az ő dicsőségét.

Aki megvizsgálná pedig, elálmélkodnék, micsoda munkát töttünk mi azon, úgyhogy semminek alítottam volna a bibliát úgy, amint volt, kinyomtatni, és csudálkoznék, hogy noha minden órám nékem egy-egy tallér volt, hogy nem sajnállottam ily drága időmet erre a munkára fordítani. Én mindazáltal örülök már mindezen; mert merek dicsekedni minden jó lelkiismeret előtt, hogy (melyet az én *Apologiám*[5] is megbizonyít) soha a magyar reformátusok ilyen korrekta [pontos] bibliát nem láttanak. Jóllehet pedig mindezt én jó lelkiismeret szerint, kiváltképpen való devocióból cselekedvén, úgy tetszett, hogy dicséretes dolgot cselekedtem. Mindazátal az irégy szívek kiválképpen látván, hogy egyébként sem árthatnak, magyarázták balra, hogy én országgal akarok vetekedni, oly dolgot kezdvén, mely országot illetett volna (quasi vero [csaknem úgy], mintha egy privata persona [magánszemély] reávenné magát, hogy jószándékból az ország porcióját [hadiadóját] megfizesse, nem jó neven vennék tőle). Mint Szenczi Ábrahám[6] is itthon egynéhány fejedelmeknek, mélt. Uraknak és eklézsiáknak adakozások által nyomtatta ki a bibliát: mintha Isten olyan tehetetlen volna, hogy másként az ő dicsőségét nem munkálódhatná, hanem olyan könnyű utakon.

Mások azért a biblia nyomtatását olyan nehéz munkának tartván, hogy mikor én abban munkálkodnám is, voltak olyak, kik azt mondták, hogy nagy fába vágtam a fejszét. De én azzal nemhogy elcsüggedtem volna, hanem még inkább megvetettem lábomat, és a biblia nyomtatását elvégezvén, — negyedfél ezer exemplárt ti., hozzáfogék a psalteriumhoz, és azt mind a biblia mellé, mind pedig külön kinyomtatám négyezerkétszázig. Annak utána azzal sem elégedvén meg, kinyomtatám az Új Testamentumot is négyezerkétszázig. Azzal sem elégedvén meg, majd mind e könyveimet béköttetém (keveset hozván haza exemplárul), még-

pedig többnyire aranyosan, úgyhogy néha dolgozott is én számomra húsz ember, azaz négy kompaktor [könyvkötő] minden cselédivel, legényivel és inasival egybe, kiknek fizetésekre az én két kezem keresményének mind elégnek kellett lenni, úgyhogy minden héten legalább száz forintnak ki kellett nékiek a kezemből menni. Ebből minden veheti eszébe, minémű gazdag jövedelemben voltam én, mind micsoda nagy devoció volt azt mind hazám javára fordítani.

Ugyanis *én az én keresetemből egy poltrát sem* akartam hazahozni, igyekezvén igyekeztem azon, hogy megfelelhessek feltött szándékomnak, mely ez volt: hogy — mondok — ez az *én* hivatalom, hogy könyvekkel *bővítsem* s olcsósítsam e hazát; melyből lőn az, hogy e könyveim nyomtatásoktól s köttetésektől pénzem maradván, egyéb könyveknek vásárlásokra fordítottam, melyek nagyobb részént ma is odavannak Lengyelország felé; s még attól is pénzem maradván, magam kínáltam meg a Belgiumban lévő magyarokat; és így osztogattam ki nékiek hazajövetelekre való segítségül pénzemet, csak annyit hagyván meg, amennyivel gondoltam, hogy hazajövetelemet béérem.

Gondolkodóba esvén azért én (méltán, ha eszem volt), ha ugyan odahagyjam-é olyan zsíros állapotomat — mondék magamban: hacsak külsőképpen kellene, itt örökké boldogul elélhetnék, mert hovatovább inkább kiterjedne hírem, és vagy akarnám, vagy nem, el kellene élnem. — De meggondolván, micsoda végre javalották még hazámban jóakaróim közelebb a tipográfiát (mert mindezt, amire mentem, ingyen sem merték javallani), tudniillik, hogy az értetlen (mert amint volt, ki kell mondanom) tipográfusok traktálván [végezvén] a nyomtatásnak munkáját, a töménteni vétkekbe, hovatovább való nyomtatással, elmerültenek kivált a scholaris könyvek, melyeknek kitisztításokra felette szükséges, hogy oly ember erre adja magát, ki ezekre elégséges lenne.

Én az én csekély tehetségemet érezvén, noha nem arrogálom [igénylem], nem is arrogáltam, hogy ennyire mehessek, mindazáltal Istenem segítségéből úgy látom s tapasztalom, hogy többre mehettem és mehetek eziránt, mint mások és magam is véltem. Annyira igaz az, hogy a jóban való szíves szándékot és könyörgést soha Isten gyümölcs nélkül nem hagyja! Ily nagy csorbaságot látván azért nemzetemben, hogy a *skólákban sok nyomorgásommal* szerzett tudománykám is teljességgel rajtam ne vesszen, mihelyt megértém, hogy már Isten a keresztyéneket annyira segéllette, hogy

Erdélyről is elvetették már a pogányok igáját,[7] odahagyván én a zsíros koncot, jó reménség alatt hazajövék: – mondok – ezután a keresztyénekkel lévén kommerciumunk [érintkezésünk], többet remélhetünk mind a jó mesterségnek floreálások [virágzásuk] felől, mind pedig (a több keresztyének példájokra) nemzetünknek excoláltatása [kiművelése] felől.

Meggondolván én ezt is, mivégre fogtam Istenem előtt mindezekhez, ti., hogy nemzetemnek használhatnék vélek, és talám avégre adott Isten azokban olyan előmenetelt; az Isten is – mondok – megvér, ha abbéli intenciómnak és mintegy fogadásomnak eleget tenni teljes tehetségem szerint nem igyekezem. Ezekbéli sok jó igyekezetimnek prémiumául töltem fel én azt, hogy ennyi dicséretes munkával és a privátumnak [magánérdeknek] olyan tapasztalható vagy szemmel látható posthabeálásával [háttérbeszorításával] könnyen megnyerem – mondok – azt, amit a külső gazdagságnál nagyobbnak tartok, ti. Istenem és nemzetem előtt való kedvességet...

Azt fordítván elő, mellyel azelőtt és azután is csuda mint visszaéltenek vádoltatásomra, eklézsiánknak nagy ártalmára magyarázták lenni az én eleinten ez országnak való propozíciómat, hogy ez országnak egy derék, plena [teljes] és minden nyelvekre nézve instructa [felszerelt] tipográfiát akarván készíteni, azt kívántam (jól általlátván, hogy a Szenczi uramé-féle nem lészen erre elég, s még itthon sem volt akkor mind – minthogy az olvasztásban sokat decrescál [csökken] a matéria): hogy mindkét tipográfiát, mely itt Kolozsváratt vagyon, adják kezembe, hogy a kettőből egy derekast készítsek, – gondolván, hogy ekképpen inkább succedál [sikerül] a dolog. De ha azt kezdem mindjárt forgatni, hogy – az ón igen drága lévén – ennyi s amannyi költség kell reá, ha újólag készítünk matériát, mindjárt megunatkoznak az urak, és megiszonyodnak tőle. Arról gondolkodván pedig (mert a Szenczi uramé-féléről nem csinálnak controversiát [vitát]), hogy az eklézsiáé ne maradjon kárban, ha így a privátumból publikumot [a magánügyből közügyet] csinálok, gondoltam így.

1. Hogy amint azelőtt ennek szerzésében nem a külső hasznot nézte az eklézsia (mert ezeránt nem annyira az eklézsia, mint t. Sárpataki[8] uram vötte, ha vötte hasznát), hanem mivel a másik tipográfia Keresdre vitetett volt, azon igyekezett, hogy itt helyben légyen, amivel segítse magát. És valósággal is úgy van Erdélyben, kivált a mostani időben

a dolog, hogy ez most a tipográfiáknak haszna egyedül, hogy azáltal az eklézsiák és skólák megtartassanak és segíttessenek, melyhez képest az erdélyi fejedelmek tipográfiát szervezvén, másként tipográfust abba nem szerezhettenek, még akkora boldog időben is, hanem esztendőnként való pensiót [fizetést] ígérvén és adván nékie, mely felment körülbé [körülbelül] 500 forintra. Ha – mondok – az Isten kegyelméből elkészül, kedve tétetődik ezaránt az eklézsiának, itt városunkban erigáltatván [állíttatván fel], és fenn lévén ez a tipográfia.

2. Jobbnak is ítéltem én, hogy légyen és folyjon *egy* perfecta [tökéletes] tipográfia, mint *kettő* csak alig vánszorogjon.

3. Gondoltam, hogy attól tartanak, hogy azt elrontom, és mást is jót nem építek helyette. Mely gondolat is, bízván én mesterségemhez és Istenem jóakaratához, hogy addig életben megtart, evenescált [elenyészett]. Ha ettől tartanának, hogyha az ország tartja kezét a tipográfián, könnyen abalienálódhatik [elidegeníthetik]: ez az okoskodás is fundamentum nélkül való, – mivel ez nem annyira országé, mint a reformáta generális eklézsiáé, és amikor arra megyen a dolog, hogy attól elvétetődik, szinte úgy elvétetődhetik ettől az eklézsiától is.

4. Ha ettől tartanak, hogy ismét innét elviszik a tipográfiát, és anélkül marad itt az eklézsia, azt mondom: hogyha olyan perfecta tipográfia lenne, oly szükségben el is vitethetnék benne [belőle], helyben is maradhatna, amennyivel szükségeket beérnék. Mint én tavaly tavasszal elégségest adtam vala ki a szebenieknek ebből, mégis elég maradott, semmi szükségét nem látta a haza. Ti. kiadtam annyit, amennyire gondoltam, hogy a Szenczi uramé-féle megmaradjon, és amit kiadok, azért őkegyelmek más matériát adván, légyen amiből újólag öntsek (ha ugyan úgy kívánják) az eklézsiának.

5. Ha úgyan diffikultálná [nehezményezné] az eklézsia azt a dolgot, hogy az őkegyelmek tipográfiáját amazzal eggyé tészem, az ország (látván osztán ígéretemnek valóságát in effecto [eredményében]) kontentumot [kielégítést] tészen az eklézsiának. Az való, hogy én akkor elsőben olyan gondolattal voltam, hogy magam számomra készítsek tipográfiát, és senkivel ne közösüljek, de akik a közönséges dolgokat [közügyeket] forgatni láttatnak, úgy argumentálván [érvelvén], hogy ne különözzek azeránt, hanem mutassam meg ebben is, hogy a közönséges jóra igyekezem, – engedvén a

tanácsnak annál inkább, hogy proponálták azt, hogy ekképpen inkább subsistálhatok [megélhetek] e hazában, mindenek közönségesen tueálni [segíteni] igyekezvén állapatomat. Úgyannyira, hogy bizonyos punktumokat proponálván az uraknak a feljebb említett szándékom felől, hogy ti. egy derék tipográfiát akarnék az országnak készíteni, nemcsak arra rámentenek mind az urak, mind t. püspök uram, mind Pataki István uram[9], aki akkor totum fac [fő intéző] volt, mind mások (t. Sárpataki uramon kívül, akinek interese [érdeke] volt benne, hogy a tipográfia az eklézsiánál megmaradjon, és a feljebb eligazított rációkra nézve méltán is láttatott reklamálni, t. Némethi Sámuel[10] uram pedig és a többi, akik most annyira ezt mozgatják, seculorum [éppen] semmik voltanak akkor), mind reáhajlottanak, hogy az eklézsia típusát [betűit] kezembe adják, amint kívántam, és méltán is kívánhattam, mivel már teljességgel elkopott lévén, nem arra való volt, hogy tovább élhessenek véle ilyen időben, midőn már Isten engemet hazahozott, aki efféléknek reparálásokra készítettem magamat, úgyhogy mindenütt e világon kapva kapnának az én munkámon.

Nagy véteknek mondák, hogy én oly későre kezdettem munkámat, ti. majd két esztendő múlva hazajövetelem után.

Felelet.

Bizony dolog, elég kárát vallám annak, mert egyik oka ez lőn kontemnáltatásomnak [megvettetésemnek]; némelyek innét konkludálván [következtetvén], hogy csak csalogatom e hazát felőlem való reménységben, azonban talán semmi sem sül belőle, és így azt is, mely eleinten vala, lassan-lassan minden exisztimációmat [jóhíremet] elvesztvén, méltán úgy gondolom, hogy olyaténképpen bántanak velem, mint a vázzal, melytől elsőbben félnek a madarak, egykor egy varjú vagy mi reászállván, a több madarak is látván, hogy nincs lélek benne, hiába tartanak tőle, szabadon reászállnak, és salvo honore [tisztességgel szólván] reárusnyálkodnak.

Ha balítéleteket nem siettették volna pedig, ezeket gondolták volna meg: *Magnarum rerum tarda molimina* [nagy dolgokhoz hosszas erőfeszítés kell].

Magamnak is reménségem kívül esett, hogy ily későre kezdettem munkámhoz, és nem gondoltam, hogy annyi akadályok annyira elvessenek célomtól. Mely eléggé megtetszik abból, hogy mindjárást tanítványokat fogadék mellém; de nagy akadály lőn csak az is, hogy nem lőn hol kezdenem,

és az áerben nem lehetett. Az eklézsia házánál lakván, ott egy boltot [bolthajtásos helyiséget] intéztem [szántam] volt arra, hogy – mondok – mindjárt tavasszal, mikor az idő engedi, ahhoz való készületet építsek.

Ezt elmémben forgatván, azonban kiküldének a házból, hogy ott prédikátor lakhassék.

A magam házához szorulván, és annak is csak feléhez lévén jussom, csak lakásra is szűk volt az. Minek okáért a kertem végiben lévén egy szín, azt kelleték megépíttetnem ősszel, – de ez is alkalmatlan, setétes lévén, és az időből is kirekedvén, egyszersmind gondolván, minémű bajos lészen a fusoriának [öntőműhelynek] a tipográfiától olyan távol lenni, és egy részével a cselédemnek amott dolgoznom, más része pedig én nemláttomra imitt lévén, sokfelé kapnom: ezt is előttem forgatván, hogy így az egész kertemet utcává kell tennem, és semmi hasznát nem vehetem.

– Mennyivel jobb volna – mondék –, ha a tipográfiával együtt lehetne a fusoria, hogy minden cselédem szemem előtt lehetne!

Ezeket forgatván elmémben, úgy nyertem meg ősszel az uraktól a Torda utcai tipográfia-házat.

Abban is munkámat kezdenem nem lehetett. Egyikért: mert mind e munkáknak gyakorlásokra szűk volt a hely. Másik az, hogy az első bolt (mely ott kiváltképpen való volt), annyira elázott volt az eső miatt, hogy leomlásától féltünk, és a kőmívesek mind azt mondták, hogy le *kell* rontani, s újólag építeni, másként meg nem állhat.

Felházakat [emeleteket] ott építenem nem lehetett, mert az a bolt régen magasabb a többinél, azonban ha ugyan építenem kell – gondolám –, ha másén építek, csak ideigvaló haszna lészen; azért itt kellett megnyugotnom elmémet, hogy a sógoromat annak felerészéből kielégítsem.

Már ez a ház egészen az enyim lévén, még úgy sem láttam alkalmatosnak lenni az én munkámra, hanem (amint tudják) felházat kelle nagy molimennel [erőfeszítéssel] építenem, s így már mind más helyben hagyja, mind magam megelégszem vele. Mert a legényim csak helyekből kiáltván, hogy imez vagy amaz betű fogy, mindjárt succurrálnak [segítenek] a fusoriában.

Így kelle deklarálnom hosszú beszéddel, mint folytanak az én dolgaim, hogy minden lássa, mely sok akadályok vetettenek ily hátra dolgaimban, magamnak is szörnyű káromra. Mert ez az ország nem olyan, hogy végbevinné azt, amit

csak az egy város, Debrecen, mely az ilyen munka végett (noha igen meg-megcsalatkoztanak abban) fusoriásra sok költséget tött; hanem itt mindent magamnak kellett mind építenem, mind minden készületet tennem: senki effélékben egy poltrájával sem segített.

Az épület elkészülvén, halálra betegedém én (amint ezt jól tudják az emberek), és sokára lehete felépülnöm, úgy kezdék osztán a munkához. Ki hányhatja hát méltán szememre, hogy mindjárt, mint egy foltozóvarga, hozzá nem kezdettem a dologhoz?

Tofeus Mihály[11] püspök ezzel intimálja [ajánlja] vala nékem, hogy a biblia nyomtatását, azaz annak korrekcióját és akörül való gondot felvállaljam, mert – úgymond – azzal több hasznot tehetek nemzetemnek, mint egész életemben való prédikátorságommal. Én azért nemcsak korrektora lévén a bibliának (mégpedig sokkal több munkával, mint az emberek vélték), hanem magam erőmmel nyomtatván ki azt, mely nékem háromszorta – legalább – nagyobb baj volt, és annyi munka, hogy senki eléggé ki nem gondolhatja, melyet elvégezvén, úgy néztem utána, mintha hajótörésből szabadultam volna ki. Azért a sok munkától megszabadulván, és pensumomat [kiszabott feladatomat] az embereknek reménységek felett elvégezvén, Tofeus uram tanácsa szerint méltó lött volna, ha teljes életemben nyugodtam volna is.

De én akkor alítván magamat élni, mikor munkálkodom, azaz életemet a munkába helyeztetvén, és abban, ha feltött célom szerint nemzetemet ezekkel juválhatom [segíthetem], nem szűntem meg – amint mondám – teljes tehetségem szerint azon lenni, hogy ezeknek megfelelhessek. De ha minden egyéb készen volt volna is, csak ez is elvetett volna, hogy némely szükséges eszközökre nehezen és későn tehetek szert. Csak egy sróf vagy kösü [csavaros fogó] miatt mit nem cselekedtem én? Két egész esztendeig szorgalmatoskodván (minthogy sehol nem találtatott nékem való), s Torockóra-hová fogván, ahol jó mesterembert hallottam, és mindent elkövetvén, amit tudtam, nehezen verhetém mégis reá magamat.

Anélkül pedig egy pénz árát sem dolgozhattam, aminthogy menten kezdettem munkámhoz, mihelyest szert tehettem affélékre. Sőt, ha egyéb holmit nem hozhattam volna Belgiumból, még nehezebben boldogulhattunk volna, de mégis, szerencsére, hoztam volt afféléket, melyeket gondoltam, hogy itt nem, avagy nehezen kaphatunk. Még csak követ[12]

is hoztam én onnét, s igen jól töltem, mert én eleget circumspiciálván [körülnézvén] Erdélyben, olyan alkalmatost sehol nem találtam. Eléggé veddegelem eszembe, mely bajos itt csak mire is szert tenni, midőn Belgiumból hozott apparátusból lassan-lassan kikopván, a mi embereinkre szorulok, mert ha csak két poltúra árát dolgoztatok is ezekkel a mi mesterembereinkkel, tíz poltúráért fel nem venném, amennyit utánok kell járni, mert hol a kommendánsnak [katonai parancsnoknak], hol a gubernátornak, hol a hadnagynak, hol a kapitánynak dolgoznak, hol a temetésre vagy sírásásra vannak, hol a céhben kell vendégeskedniek, hol egyéb okkal vetik el az embert – hogy ne mondjam azt ki, hogy többire a mesteremberek igen hazugok szoktanak lenni. Úgyhogy a sok utánok való jártatás (bezzeg nem úgy, mint Belgiumban, ahol majd mindent készen talál az ember, és a mesterember süvegvetve jár utána, hogy munkát adjon) miatt tízannyiban telik nékem holmi, amit vélek dolgoztatok, mint másutt telnék, és nagy kárommal látom lenni, hogy a sok utánok való várakozás miatt ennyi személyek sokszor hiába töltik az időt. Mégis osztán, ha jó volna, nem volna bosszúság, de tapasztaltam azt, hogy kétszer is, vagy tízszer is próbáltunk holmit, mégis rossz volt. Úgyhogy csak kétarasznyi drótot is jobb énnékem Bécsből szereznem, mintsem ezek után hiába járnom, mert másképpen is e munkákhoz ezek nem szoktanak, minthogy soha nem volt ezen a földön efféle.

Ki csudálja tehát, hogy avagy csak ezekre nézve, olyan olcsón, mint Belgiumban szokták, én sem dolgozhatom?

Amint hogy azt sem csudálhatja senki, hogy én, aki eleinten, mikor még ezekben semmit sem tudtam, az ajándékmunkára ígértem volt magamat, ilyen okok miatt is azt nem cselekedhetem. Ha mire pedig mehetek sok iparkodásommal, discipulusim [tanítványaim] vészik hasznát, ha kik valamiben ezek iránt (mert hogy mindenben perfekciót vehessenek, már arról desperáltam [kétségbe estem]) utánam megmaradnak, mert én primam glaciem frango [az első jeget töröm], a mesterembereket szoktatom ezekre a munkákra, vagy másként, honnét és miképpen kell holmi effélét szerezni, példával megmutogatom. Amahhoz járulván az is, hogy én Belgiumban tudván a mesteremberekneк munkájoknak jutalmát, hogy ezekkel kezdék dolgoztatni, csak elhűltem belé, hogy itt két- vagy háromannyit kértek érte, mint ott, és az okát nem penetrálhatván [nem értvén meg], megvallom, nehezteltem szabású mindazt megadni, amit kértek, és innét lött, hogy elidegened-

tek azok is tőlem. Megvolt az is, hogy nem fizethettem mindenkor a szükség miatt, melyért impacienskedtek [türelmetlenkedtek].

Ez ilyen sok akadályokra nézve méltán hasonlítom magamat egy jó szőlőgazda emberhez, aki hallván, hogy soha nem volt még Belgiumban a szőlőművelés, mint itt, reá venné magát, hogy odamenjen, és ott azt megindítsa. Odamenvén, legelsőbben hegyet keresne a szőlőnek; ott hegyet nem találna, hanem valami halmocskát ha választana néki. Azt osztán bé kellene gyepüvel keríteni az itt való szokás szerint, s arra tövis kellene; töviset ott nem találna, hanem ha más országból szerezne. Tovább azt bé kellene ültetni kés-alja fával [szőlőtövekkel]: affélét ott nem lelne, ha más országból nem szerezne. Annak utána meg kellene karózni: karót ott nem találna, ha más országból nem szerezne. A szőlőt míveltetni kellene napszámosokkal: ahhoz értő napszámosokat ott nem találna, ha találna is, sokat kérnének napszámra. Et quid multa? [Mit mondjunk még többet?] Elcsudálkoznék belé, mennyi akadálya lenne, és mely nehezen s sok költséggel jutna hozzá, míg megépülne; úgyhogy megátkozná még az óráját is, melyen arra resolválta [szánta] volt magát.

Azzal ócsárlák igyekeztemet, hogy én csak olyan apróságot – *Argirust*, *Tékozlót*, *Asszonyokról való*[13] s egyéb hiábavaló históriákat – nyomtatok, és nem, amint reménlették, derék könyveket.

Felelet: Ebben is szánni kellene inkább engemet, mint azért ellenem szólani. Bezzeg, én sem úgy gondoltam eleinte, és nem úgy készítettem vala magamat, hanem ott járt elmém, ahol ökegyelmeké most, de elugrottuk bizony azt, midőn minden abbéli tehetségünkből kiüresítettünk.

Mikor én felmenék [Hollandiába], kérdvén Blaeu[14] uramat, miképpen lehessek én, idős legény lévén, jó tipográfus, kérdé: ha nincsenek-é ott [t.i. Magyarországon] ahhoz értő emberek?

Felelek én:

– Vannak, de azon múlik kivált a jó munka, hogy nincsen alkalmatos típusunk.

Javallá, hogy egyebeket hát félretévén, a típuskészítésnek mesterségét kellene odavinni. Azonban a pénz a feje a dolognak.

– Mert ha pénz elég vagyon, s esze az embernek, könnyű – úgymond – jó tipográfussá lenni az értelmes és tudós embernek.

Intramus mundum autore, inhabitamu arbitro, derelinquimus judice summo illo numine; cui tribuuntor laus honor ac benedictio, in secula seculorum.

Intramus mundum autore, incolimus arbitro deserimus iudice summo illo numine; cui tribuuntor laus, ac benedictio, in secula seculorum: amen, amen.

Dominus ille omnium liberrimus, summe bonus summe potens summe sapiens, in quem nulla cadit mutatio aut conversionis obumbratio, a quo per quem in quem omnia, in quo nos etiam vivimus movemur & fumus. mmmenelanann

Dominus ille omnium liberrimus, summe bonus, summe potens, & summe sapiens, in quem nulla cadit mutatio vel conversionis obumbratio; a quo per quem in quem omnia, in quo nos etiam vivimus, movemur & sumus. Adfligi

Ipse quidem erat ab aeterno in se ac per se satis beatus, cui nihil omnino ad complementum omnimodae beatitudinis desideraretur, proposuit nihilominus ante tempora seculoria, secundum merum beneplacitum suum, ut alias etiam naturas certo tempore produceret.

Begeren iemandt Adfligen of Mijsgraven van deeze Lenten, na recht gebooden door Nikolaas Ko.., addreseere each aan den voorn. Moeller, woonende t Amsterdam, op d Achter Burg-wal, over de Brouwery van de Zwaan, ten huize van Wernier Warnerus, tot de tijdt voor een redelyke prys beschoonen.

M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS BETŰMINTALAPJA

EGY XVII. SZÁZADBELI KÖNYVNYOMDA BELSEJE

A bizony dolog, hogy ahol az én bibliámat nyomtattam, annak a műhelynek a gazdája takács lévén azelőtt, elvévé a tipográfusnét, s menten ugyancsak jól folyt az officinának [műhelynek] dolga, és semmi hátramaradást nem szenvedett.

Én ezért a betűkészítésre adván kiváltképpen magamat, az Isten melléje adá a gazdagságot is, mint Salamonnak, aki bölcsességet kérvén az Istentől, azt is megadta, annak felette a gazdagságot is. Annyi keresetemmel azért reménlettem én is, hogy derék könyveknek is (melyek sok költségbe kerülnek) nyomtatásokra elégséges leszek én, és nem kell attól (mint más tipográfusok) félnem, hogy ha valami rajtam vész, mindjárt beléhaljak: 40 000 vagy 50 000 forinttal sokat tehet az ember. De (amint mondom) csudaképpen kifogyván abbéli tehetségemből, már nemigen iparkodhatunk feljebb, mint más tipográfusok.

A tollamat kitépték, hogy jobban repülhessek, és azért cirmolnak [ócsárolnak], hogy csak ballagok a földön.

Mindazáltal, amint a tehetség engedi, azon vagyok, hogy necsak afféle apróságot nyomtassak, hanem valamire e hazának legnagyobb szükségét látom.

Azt urgeálja vala [emlegeti folyton] t. Némethi Sámuel uram, hogy sok hasznát veszem a tipográfiának, és hogy csak őkegyelme is száz tallért adott a patrónusából.

Felelet:

Szememnek, de nem számnak. Csak sáfár vagyok én affélén, és magam igen kevés hasznát tapasztalom. Vizsgáljuk meg azért jobban, ha (amint az emberek, s legközelebb őkegyelmek ítélnek), ha olyan hasznos-é a tipográfia most? Az bizony dolog, magam is mind úgy gondolkodtam azelőtt, hogy ha annyira megindulhat ez divatjában, elég hasznot hajt, de abban hogy megcsalatkoztam, ím, megmutogatom.

1. Ha szegődött munkát mívelünk (mivel oly boldogtalan haza ez, hogy hanemha patrónusa találkozik valaminek, ki nem nyomtatódhatnék avégre, hogy kijönne a költség belőle), példának okáért amely típussal négy forintért szoktunk egy árkust [ívet] nyomtatni, annak mindjárt mintegy másfél forintja a betűszedőnek mégyen, egy forintja a nyomtatónak; gyertyára, fára legalább ötven pénzem (kivált télben) elmegyen. Hát a sok aprólék, mint holmi eszközöknek ottan-ottan való csináltatások, labda, irha, ténta, spongya és több effélék? Hát az inasimnak (kiknek tartások nékem sok pénzemben áll) körülöttök való foglalatoskodások miben áll? Úgyhogy (ha

igazán szólunk) nem marad nékem abból annyi is, mint egyik legénynek megyen (felettébb valót pedig nem fizetek, mert mind Nagyszombatban, mind Belgiumban amint fizetnek, aszerint reguláztam). A Némethi S. uram munkája[15] (kivált, hogy őkegyelme tiszti miatt a korrekcióra menten nem érkezett, hanem néha harmadnapig is odatartotta a próbát [a kefelevonatot], noha néha más alkalmatosságok miatt is esett) majd fél esztendeig tarta: úgyhogy majd csak egy árkos jutott egy hétre. Gondolja meg akárki, micsoda nyereségem jött abból? Nem hiszem, hogy ötven pénzem jött volna, – s micsoda az nékem? Ha egy forintom jönne is egy árkosból, micsoda ez nékem? Mert azt avagy búzára adnám: búzára nékem sokkal többet kell költenem; avagy borra adnám: borra nékem sokkal többet kell költenem; avagy ruházatra (annyi cseléddel) fordítanám: arra nékem sokkal többet kell költenem, úgyhogy ha a bőrt meg nem limitálják vala, csak lábunkbelire is majd elmégyen vala száz forint esztendőnként; avagy a konyhára költeném: arra nékem sokkal többet kell költenem, úgyhogy bizonnyal már megtapasztaltam, hogyha három ilyen tipográfiának haszna jönne is kezembe, el nem élhetnék belőle csak így is.

2. Ha feltészek reá magam is (minthogy többire a szegődött munka vagy ötven, vagy száz, legfeljebb kétszáz, és így nem méltó annyi munkát tenni érette, s az volna jó, mikor egynéhány ezeret nyomtatnánk mindenfélét, mint Belgiumban szokták), abban is vagy nyerem, vagy vesztem, és valamikben azt elkövettem még eddig, amennyiben nyertem, majd megannyiban vesztettem. Vesztem ti. akkor, mikor a drága papírosam és egyéb költségem benne hevervén, nem kél a munka, vagy igen lassan. – Ti. cseberrel tölti ki ember a költséget, és cseppenként szedi fel. Két-háromszáz forintonként küldöm én a pénzt papirosért, osztán nyolc vagy tíz poltúránként gyűl, ha gyűlne. Immár annak mi láttatja, ha esztendőben kettőt-hármat megvesznek? Amennyit csak ajándékba adtam az autornak, Némethi Sámuel uramnak a megnevezett munkában, annyi esztendőktől fogva talám nem költ több el. Ami pedig újság, addig kél, míg újság: most már ez sem kell senkinek. Mennyi haszon tehát? Bizony, a kenyérnek csak a hajában sem ehetnénk, ha mindenből csak annyit nyernék. Illik-é hát azt hántorgatni, akárki lássa.

T. Csepregi[16] uram is, azt hallom, hogy hántorgatta: – Ennyi s ennyi ezer kalendáriumot nyomtatnak, csak abból mennyi haszon, ha csak egy sustákon eladják is?

Felelet:

1. Ugyan ez egy, ami hasznot hajt Erdélyben.

2. Láttam én, hogy kapufélfának nagy fákat adhibeáltak [alkalmaztak], azonban addig faraggatták, hogy ahhoz képest kicsiny tölt belőlök. Vajki sok forgácsa esik még annak? Vajki sokat kell abban nékem elajándékoznom? Az urakét pedig aranyosan kelletvén köttetnem, mintegy kilenc exemplárt el mérnek kérni csak a kötésért. Magunktól pedig kötve nem sok kél el, kötetlen adjuk többnyire a kompaktoroknak [könyvkötőknek], s úgy csak hat pénz az ára. Hát még el sem kél néha mind, hanem rajtunk marad, és a mi kárunk.

3. Egyéb munkákban is, melyeket a magam költségemmel nyomtatok, mennyi haszon vagyon, szomorúan tapasztalom. Soha nem volt, s talán nem is lészen rosszabb ideje a tipográfiának, mint e nyomorult időben, melyben a szegény ember csak a porciónak [hadiadónak] tehesse szerét és egyébnek, ami nélkül nem lehet, felejti a könyvet, mely nélkül – gondolja – ellehet. Néha a szegény ember eljő sokadalmi alkalmatossággal, és nézegetvén a könyveket, ezt mondja:

– *Majd a vásárba mégyek, és ha pénzem marad, visszajövök, s megveszem ezt vagy amazt.*

Annak utána osztán soha nem látjuk.

Ahonnét azoknak, akik azt vetik ellenünk, hogy: „*Lám, más elélhetett utána: miért nem ti most?* – ez egyik felelet, hogy: felette rossz időben élünk. Úgyhogy akarki próbálná a mostani időben, nem hiszem, hogy hasznát venné.

Csak mikor kezdettem is, hatvan pénzen vöttünk olyan irhát, aminéműt most egy zlóton[17]. (Bár mikor a bőrt limitálták, egyebet is limitáltak volna!) Annyira vagyon a sok költség mindenre, és oly szaporátlan jő a reditus [bevétel], hogy sokszor megvagyon az, hogy nekem több forintom megyen ki, mint amennyi poltúrám bejő a tipográfiából: a kötött könyvekből ti. Néha számot tartván reá: négy hétig négy poltúra jövedelmet percipiáltam [vettem be]; egyszer három hétig három poltúrát. És az sokszor vagyon meg, ha számot tartanánk reá.

És úgy látom, hogy nem a maga haszna most embernek, hogy tipográfiát űz, így ti., hanem egyedül ez (mint feljebb is mondám), hogy azáltal szükségeiben a haza vagy az eklézsiák és skólák, a polícia [állam] is segíttessenek, hogy anélkül irtóztató barbariesbe [barbárságba] ne merüljön a nemzetség. Sokszor hallunk sok panaszt, hogy miért nincsen ez vagy amaz, mert szükségek volna, és vágynának sokan reá. Melyhez képest

reávesszük magunkat, hogy kinyomtassuk: osztán az ördögnek is nem kell. Csak konkludáljuk belőle, hogy a pénz elszűkült.

Azelőtt csak Baronyából (amint én hallottam) elhoztanak kötött könyvekért néha másfélezer forintot is, de most egész Magyarországból is nem hoznak csak tíz forintot is kész könyvekért a biblián kívül, azaz melyeket itt nyomtattunk volna. A könyvnyomtatók itt azelőtt mind kompaktorok is voltak, akik ezt a mesterséget is szorgalmasan űzvén, úgy iparkodtak (minden materiálék és eszközök akkor olcsók lévén, és az eleség is), hogy nékik igen kevésbe tölt; de én... – stb.

Igen tapasztalom magamon elébbeni nagy devociómbéli industriámnak [lelkes iparkodásomnak] kárát, hogy azt a metódust követem, amely szerint majd minden könyveken (melyek innét kikelnek) a kezünk szennyét rajtuk akarván hagyni, véghetetlen munkám vagyon a korrekción. Bezzeg, én is, ha csak úgy, szakmányos módra *(rúgd öszve, s hagyd ott)* feladnék a dolgon, és amint látjuk (amint ökegyelmek javallják), csak nyomtatnók íziben, több láttatja volna. Melyre nézve is gondolhattam én, hogy inkább kapnak rajta, de nihil minus [legkevésbé sem].

*Hogy ennek minden ember tudhassa fundamentumát, ez így volt:

Mikor felinduló félben volnék, monda egykor t. Pápai Ferenc[18] uram:

– *Tudom én, hogy eleitől fogva idegenkedett Kegyelmed a belső hivatalától, azért én javallanám (amit én magam százszor megbántam, hogy nem cselekedtem), hogy Kegyelmed praeter propria studia circumspiciálna a tipográfiákban* [tanulmányai előtt körültekintene a nyomdákban], *és ha ott annyit vehetne eszébe, hogy itthon dirigálhatná a tipográfiát (minthogy a sok tudatlan emberek traktálásokkal igen eltöltek az nyomtatott könyvek a sok errorokkal* [hibákkal]), *és kitisztítaná azokat, igen jól cselekedné. Mert prédikátorink, istennek hálá, elegen vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, aki nincsen.*

Azontól Szenczi Ábrahám példájával stb. [kezdé persvadeálni [rábeszélni] annyira, hogy nékem nem kicsiny szeget üte a fejembe.

Az lévén motívum legelsőbben, úgy közlöttem másokkal, úgy mint t. Horti István[19] és Dési Márton[20] uramékkal, akik igen javallották; ha ti. tőlem meglehetne, igen jó dolgot tennék fel. Úgy vévén reá magamat, mindeneknek reménségek kívül, ez a szándék volt kiváltképpen elmémben le-

jövetelemkor, és azt teljes igyekezetemmel követtem, amint bizonyságok minden eddig nyomtatott könyveink.

Azt merék szememre lobbantani, hogy nékem átkul adta Isten annyi áldását az idegen földön.

Felelet.

1. Erre csak egy szót sem volna méltó felelnem: az egész nemzetség felelne meg, ha átkul adta-é Isten azt énnékem, amit én olyan devocióval, olyan gazdag jövedelmű állapotomban nem sajnállottam (minden nyugodalomtól és az életnek minden alkalmatosságitól megfosztván [magamat]) arra fordítani, hogy látván nemzetemnek olyan szükségét, és azaránt az Isten dicsőségének félszegségét, orvoslódjék fele? Ki cselekedte volna azt olyan időben ti., mikor Bécs alá menvén a török, annak utána ott megverettetvén, a hírek szerint még az erdélyi fejedelem is ott veszett.[21] Mit várhattunk ebből, ha nem teljességgel való felfordulását nemzetünknek? És így én is mit reménlhettem egyebet a testi okoskodás szerint, hanemhogy minden dolgom füstbe mégyen, és minden annyi költségem és munkám haszontalanná tétetik?

2. Átkul adta-é Isten azt, amivel a Belgiumban megszűkült magyarokat annyira segítettem? Hogy lejövetelekre (melyet panasz nélkül említek) magának Csepregi uramnak hatvan tallért, Bátai uramnak hetven tallért, Felfalusi uramnak hatvan tallért, Enyedi Gáspár[22] uramnak hetvennégy tallért és magyarországiaknak (mely többire ma is odavagyon) hány felé adtam? Amint feljebb mondám, magam offeráltam, megkínáltam a magyarokat, hogy kérjenek, és adok.

3. Átkul adta-é Isten az én industriám után, hogy mintegy 350 tallérral menvén által a Tiszán, felment volna – ha akartam volna, és a pénznek örültem volna – közel 50 000, ötvenezer forintra az én keresményem, amikor lejöttem. És ezzel például akartam magamat kitenni, hogy énreám nézve, mások is tekintenének ki az ablakon, azaz, hogy peregrinálni [zarándokolni] nem restelvén, gyűjtenének valaha más országokban, és e hazát bővítenék, és ne lenne az, hogy csak kihordanák a kinecset hazánkból, melyből annyiképpen fogy a költség.

4. Átkul adta-é Isten azt, hogy én, koros legény lévén akkor is, és erre a szokatlan munkára vévén magamat, hamar időn annyi perfekciót vöttem benne, hogy abban nálamnál jobbat e világon nem tartanának a mostaniak között, és

nem ismernének? Ti. ezzel például akartam lenni a magyarságnak, hogy énrám nézve adnák mások is a jó mesterségekre magokat. Melyből e lenne:

A magyar nem lenne mindenkor olyan despektusban [lebecsülésben] a szomszéd nemzetek előtt, experiálván, hogy a magyarokban is helyheztetett Isten jó elmét, melyet ha jóra fordítanának, sok jóra vehetnék a hazát. Ha az én példámmal a jó mesterségekre adnák magokat, és azokat itt helyben gyakorlanák, tehát sok jó pénzt maraszthatnának az országban, és annyi manufaktúrákért [készítményekért], bécsi késért, ollóért, krakkai [krakkói] cérnáért és egyébért ki nem hordanók a pénzt országunkból.

De még most is vannak olyak köztünk, akik inkább kapván az idegeneken, caeteris paribus [egyenlő feltételek között is] úgy ítélnek, hogy inkább azok által, mint a haza fiai által munkálkodtatnának holmit.

Ó, boldogtalan haza, ha [mikor] vészi észbe magát!

Avagy átkul adta-é Isten azt, amellyel kegyelmes császárunknak is glóriája terjedett volna, ha engemet úgy traktáltak volna, amint kellett volna? Mert őfelsége minden hatalmával is, amellyel (úgy tapasztaljuk) még a barom török birodalmat is elveri, annyi provinciáiban – merem mondani – csak egyet sem támaszthat én helyettem mást per omnia [mindenekkel]. A florenciai nagyherceg[23] egy egész holnapnál tovább járatott én utánam gazdag kondíció ígérésével, hogy ott discipulusokat tanítanék, és fusoria officinát erigálván [öntőműhelyt állítván föl], megmutogatnám, miképpen kell élni az eszközökkel, amelyeket tőlem szerzettenek volt. De mivel már akkor hazakészültem, csak nem mentem. Az a méltóságos nagyherceg nyereségnek tartotta volna, nagynak pedig, ha engemet oda kaphatott volna. Nem úgy, mint itt, ahol ezt lobbantják szememre:

– *Quod tu miraris, ridiculum est aliis!* [Amit te csodálsz, nevetséges az másoknak.]

Miért híjtanak, vagy (hogy ne mondjam) csaltanak engem le onnét, ahol nem ridiculum volt, hanem csodálója és becsülője volt az én munkámnak sok ország és olyan méltóságos potentátusok?!

De azt mondod itt:

– Felettébb való magahányás ez!

Felelet:

Hát mit tudok mondani az igazság ellen? Inkább nagy szemérem és ingenuitás [együgyűség] volt ennyi esztendeig

mintegy inkognito lennem, állapatomnak olyan lenyomatásával, és meg nem ismértetnem magamat, ki vagyok. Minthogy a jó mesterembert senki meg nem ismérheti valójában, hanem a jó mesterember – itt pediglen nálamnál több sem nincs, sem soha nem volt –, kételen kell kivallanom, ki vagyok, látván, hogy senki nem ismér; és aki valamennyire megismérne is, bétakarja irigységből a nevemet, hogy senki meg ne ismérjen.

Egy derék piktor egy képet oly accurate leírhat, hogy száz forintot megadjanak érte az ahhoz értők. Más piktor azon képet hamarjába bő festékkel (az itt való oláhok szerint)[24] bémázolhat egy forintért, mégis meglehetne az, hogy a barbarusok ezt, mint amazt, inkább kapnák.

Mások elhitették magokkal, hogy én most legderekasabb mesterember (hogy egyébről ne szóljak) legyek. És e tudatlan nemzetség között megbecsülhetetlen romlásommal azt dissimuláljam [eltitkoljam]?

Azt írja nékem Belgiumból egy elővaló professzor ember, aki legtöbbet tudott ott is eleitől fogva az én dolgaimban:

Dicebant te superare omnes Belgas in arte fusoria et sculptoria. Tuus olim magister conquirebatur, te sibi panem eripere. Praeteribant typographii ipsius aedes et te quaerebant, qui literas sculpi volebant. Macte igitur et ostende coram toto mundo, te velle patriae tuae inservire, etc. [Mondották, hogy az összes belgákat felülmúlod a metszés és öntés művészetében. Mestered hajdan panaszkodott, hogy kenyerét veszed el. Elhaladtak az ő nyomdaépülete előtt, és téged kerestek azok, akik betűt akartak metszetni. Rajta hát, mutasd meg az egész világ előtt, hogy hazádnak akarsz szolgálni stb.]

Minthogy pedig ez a mesterség ott floreál leginkább (annyira, hogy csak Amsterdamban mondanak – mert felszámolták – annyi tipográfiát lenni, mint egész Németországban vagyon), és ezekért oda, mint a vér a szívbe, konfugiálnak [összefutnak] e világon majd mindenünnét. Akiről azért a testimonium ez, hogy azzal a mesterséggel minden belgákat felülhaladott, méltán hiheti el azt, hogy e világon mindeneket feljülhaladott.

Másodszor, ez [ti. a világhír] innét tetszik meg, hogy én nemcsak a szomszéd országoknak, Lengyelországnak, Svéciának [Svédországnak], Angliának, Németországnak, Olaszországnak szolgáltam sokat, hanem (híremet hallván), a messze való országok is requiráltanak [megkerestek] engemet szolgálatom iránt.

Hol vagyon Amsterdamhoz képest Armenia [Örményország]? Azoknak sokat szolgáltam!

Hol vagyon Georgia ad radices Caucasi [a Kaukázus lábainál]? Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem (mint a törökök) csak manuscriptummal élvén, reávötte magát a királyok, és maga leírván az alphabetumot és valami kontextust [szöveget], úgy küldötte nékem Amsterdamba. Én pedig nem approbálván [helyeselvén] azt a formát, más, módosabb betűket csináltam nékiek, melyen igen örültenek![25]

Ha ezért ilyen méltóságok olyan messzéről is megkerestek engemet, avagy nem gondolhattam-é, hogy hazámnak (sőt akármely országnak, ahová estem) dicsőségére lészek?

És így a felséges római császárnak (kinek híre sincs benne) még híjva kellett volna híjni engem provinciáiba, ahol olyan ember nincsen. Hogyha úgy, amint feltöttem volt magamban, a magyar nemzetet őfelsége idejében és uralkodásában excoláltuk [kimüveltük] volna, nem nagy glóriájára szolgált volna ez? Ti. ha a királyoknak ékességek a népeknek előmenetele és a jóban való épülések. Nem is csak ez valósággal a hatalmasságoknak tisztek, hogy az alattok valókat porciózással [adóztatással] s egyéb terhekkel exhauriálják [kimerítsék], és így csak rontsák, hanemhogy azokat valami jóban építeni igyekezzék. De erről nem dolgom többet szólani.

Harmadszor, ez innét tetszik meg, mert a florenciai nagyherceg, mint generosus [bőkezű] ember reágondolván magát, hogy mivel az egész Itáliában jó tipográfia nincsen, egyre reáverje az országot. Végre emberei által egész Európában majd esztendeig circumspiciáltatott, ha hol effélékre verhetné magát. Sehol szert reá nem tehetvén, úgy akadtak végre énreám, ki nékiek (csak ezt is nagy glóriának tarthatná a magyar nemzet, hogy mi, akik annak előtte Itáliából vöttük a betűket – ahonnét *romana* és *italica* nevezetek – most azt megértük, hogy ők szorultanak mireánk betű végett) szükségeket kedvek szerint töttem.

Negyedszer, az innét tetszik meg, mert az én specimenemet[26] Bécsbe felvivén, ott mind a betűkészítők, mind derék jezsuiták és egyéb tudós emberek admirálták [csodálták], és megvallották, hogy szebbet affélét soha nem láttak. Pedig én azokat nagy sietséggel készítettem, még éjszaka is (mely hallatlan dolog, holott mások még a napok között is a tiszta napokat erre a munkára megválasztják) rajta voltam, és elhitetvén magammal, hogy a magam hazámban nékem

sokkal több ociumom [nyugodalmom] lészen arra, feltöttem azt, hogy még jobbakat csinálok itthon.

Így is progrediált [haladt] azelőtt is per gradus [fokonként] az én munkám. Elsőben, mikor még csak imígy-amúgy dolgoztam, három betűt adtam egy talléron; azután kettőt egy talléron, utolszor megadták az egyért is örömest az egy tallért; eddig talám egy aranyra is felment volna. Mert a bécsi fusor félannyi munkát, mint amennyit én egy talléron adtam, egy aranyra becsül. Micsoda pedig az ő munkája az enyémhez képest!

Ha – mondok – amint mások elhitették magokkal, én is velem elhitetvén, és néha aszerint viselvén némely dolgokban magamat, méltó-é szememre vetni:

– *Quod tu miraris, ridiculum est aliis. Ita quidem solis Hungaris et iis quidem solis Reformatis.* [...Igen bizony, egyedül a magyaroknak, és főként a reformátusoknak.]

Mert engem (Isten áldja meg érette) más renden [valláson] valók inkább observáltak [elismertek] eddig is, mint a miéink.

Aminthogy egyrészént erre is megvan a felelet, hogy ezt lobbanták a szememre, hogy én belgiumi accuratiót [gondosságot, rendet] álmodozok ebben a hazában, holott ennek jobb csak úgy maradni, amint eddig volt: amivel – úgymond – a mi atyáink megérték, nem szükség nékünk tovább iparkodnunk.

Mindazáltal erre felelek:

1. Hogy sem a reformációban, sem egyéb dolgokban soha nem volt ennél ártalmasabb opinio [nézet]. Hát ha az emberi elmét ezzel így kellene megkötni, micsoda campust [teret] engednének annak? Avagy nem jó-é, hogy a mesterségekhez többet-többet találnak [fel]? Micsoda volt elsőben a tipográfia, micsoda a puska-találmány? Avagy nem gradatim [fokonként] mentenek-é perfekcióra?

2. Miért ígértek volna a belgák százezer forint prémiumot annak, aki valamit a közönségesnek hasznost adinveniál [kitalál]?

3. Mi szükség (hogy közelebb szóljak) Volebius, Amesius helyett Coccejusra, Burmanra vágynunk?[27]

4. A farizeusok is mondhatták, s minden bizonnyal mondották, hogy a Mózes törvényében születtek és holtak meg az ő atyjaik, tehát azt mindörökké, minden jobbítás nélkül meg kell tartani.

5. Az volna Erdélynek hasznos, hogy ne heverne mindörökké a maga sorditiesében [mocskában], hanem (mint feljebb

mondám) példát vévén más keresztyén nemzetektől, a barbariest lassan vetné le, és venné új szemre magát: mindjárt jobban lenne világi módon is állapatja.

6. Mi szükség volt én előttem Gávait[28] felküldeni ezen mesterségekre?

7. Bezzeg másképpen járt elméje a mélt. úrnak, Bethlen Miklós[29] uramnak, midőn Belgiumba nékem ekképpen írt:

– *Csak lopd el Hollandiának mesterségeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna aranyunk lészen.*

Boryhán megegyezvén t. Pápai uramékkal, egykor őkegyelme előtt kezdi Némethi uram exprobálni [felhánytorgatni], hogy annyi újítást tészek a tipográfiában.

– Még csak – azt mondja – e szót is: *szólok*, egy l-lel írja őkegyelme, holott kettővel kellene! Stb.

Mondá reá Pápai uram:

– *Jól tészi bizony azt, hogy kuriózus affélékben.*

Látván osztán, hogy nem adják kezére, kezde invehálni [kitámadni], hogy az őkegyelme (t. Pápai uram) írását is akartuk pervertálni [kiforgatni] és korrumpálni, melynek dolga így volt:

Már ezelőtt t. Pápai uramnak egynéhány rendbéli munkáját nyomtattuk volt ki; és csak discretiónkra [belátásunkra] bízta afféle apróságot, soha nem karpálván [ócsárolván] ortográfiánkat. Míg a biblia nyomtatásakor Belgiumba volt nékünk arról diskurzusunk (amint az *Apológiában* feljegyzettem), ha afféle partikulákat külön szakasszuk-é a szóktól, vagy mint?[30] Bizonyos okokért csak úgy hagytuk, mint majd minden bibliában vagyon, ti. összefoglalva. Hazajövén én, és experiálván, micsoda drága itt a papíros:

– Csak kövessük – mondék – azon módot, talám nem ítélnek meg érette.

Azon mód szerint kezdvén legényem (amint szokta volt) akkor is a t. Pápai uram munkáját, minthogy őkegyelmére, t. Némethi uramra volt bízva a korrekció, mind visszakorrigálta az olyanokat.

Ez volt olyan nagy vad, melyet őkegyelme fogott, és ezzel circumferált [hurcolt meg] bennünket, mintha a t. Pápai uram írását korrumpálni akartuk volna, holott magam akkor itthon sem voltam.

Őkegyelme [ti. Némethi] meglátta, s olyan rigide censeálta [mereven ítélte meg] az olyan visi-vasi apróságokat, a nagyját nem látta meg.

Mert a titulus így lévén: *Az úri méltósággal és azt virtusokkal nyomozó*, – mit látván, hogy csonka az értelme, úgy töttük e szót hozzá: Az úri méltóságokkal *fényes* és azt... stb.

Többször is azelőtt cselekedtem én úgy az őkegyelme írásival. Igaz dolog, hogy mikor a *Monodia Apafianát*[31] csinálta őkegyelme, melyek elég rendes versek voltak, csak megizentem őkegyelmének (ti. Pápai Páriznak) az errorokat, melyeket benne deprehendáltam [felfedeztem], s maga korrigálván, azt írja nékem:

– *Bezzeg az ilyen tipográfust szeretem én!*

Mikor az *Ars Heraldicát*[31] nyomtattuk, az volt együtt [egy helyen]: *Ita qui nunc Romae praesidet, Innocentius Undecimus*, stb. [így az, aki most Rómában uralkodik, XI. Ince]. Én vévén észre, ez mitől esett (holott harmadik vagy negyedik pápa volt már akkor), ti., hogy mikor ezt írta őkegyelme, akkor az volt a pápa, és most nem is revideálta, és eszébe nem vette, minthogy távol lévén őkegyelme, nem mindenkor adatik alkalmatosság a megjelentésre, magam korrigáltam, és másutt is, melyeket őkegyelme nékem becsülettel megköszönt, másként gyalázatjára szolgált volna mind magának az autornak, mind talám a patrónusnak is.

Úgy gondolván, hogy könnyen megeshetett itt is, midőn az íráson volt, vagy egy szolgálónak közbeszólása miatt, vagy mi ok miatt, akarmely tudós ember volna is (nem mintha én őkegyelme tudományában piszkálnék), hogy elmaradhatott e szó; úgy töttük oda, és az őkegyelme értelme szerint igen jól lött.

Nemcsak az élő tudós embereknek munkáikban, hanem a megholtaknak is kinyomattatott és világ eleibe terjesztett munkáikban megeshettek, és meg is estenek afféle mendumok [fogyatkozások], melyek tőlünk megjobbítást kívánnak. Bizony a *Rudimentában*[32], mely töménteni vétkekkel volt teljes, néhol találtunk olyakra is, melyek nem az impresszor [nyomdász] által estenek, hanem az autornak valami oscitantiája [figyelmetlensége] miatt, amelyeket is a többivel együtt korrigálni kellett.

Az elmúlt ősszel el akarván hazul menni, legényem kezébe adám a *Morum Praeceptát*[33]. Mondok:

– Mivel e [ez] tudós ember munkája, nem szükség korrigálnom, és nincs mit korrigálnom.

Azonban addig, míg odavoltam, nem érkezvén reá, hogy kinyomassák, hanem azonban és hazajövén, egykor szerencsére nézem, hát olyan vastag vétkek vannak benne, melye-

ket csak a gyermek is, aki jó poéta [költészeti osztály tanulója] volna, észrevenne és megnevetne...[34]

(3) Mert annyi esztendőktől fogva a készkeresmény fogyni tőlem meg nem szűnt. Mely dolog innét tetszik meg:

a) mert a tipográfia későre készülhete el, ameddig senki sem kételkedhetik, hogy csak a kész költ;

b) mert a tipográfia kezdvén is készülni, ti. a típus, a sok okkupációm [elfoglaltságom] miatt (mint feljebb mondottam) sokára vihettük annyira való perfekcióra, hogy bő léven az, minden akadály nélkül dolgozhassunk vele. És mikor annyira vittük volna, az is már megszaggatódik, az eklézsiának kiadván belőle a részét.

(4) Mert reménlvén én, s mások is azzal biztatván, hogy ha a tipográfia elkészül annyira, hogy nyomtathatunk vele, elélhetek osztán utána. Ebben is felette igen megcsalatkoztam, úgyhogy noha jő ugyan belőlök kevés, de még soha arra nem mehettünk, hogy abból annyi jőne, hogy a sok költséget aequálná [kiegyenlítené], hanem mellesleg ugyancsak elkél, ami másunnét jő is, mégis alig győzzük. És immár általláttam, hogy ebből bizony soha el nem élhetünk, kivált mióta így meg kelle csonkítanunk a tipográfiát, és csak a reménség mellett maradván, nem tudom, mint lészen, ha teljességgel kikopunk a belgiumi keresetből, mert soha nem szabhatjuk ehhez magunkat: *Sumptus ne superet censum* [a kiadás ne haladja felül a vagyont]. Mert nem szégyenlem – megvallanom magamat – úgy lenni, mint amely egér a cseberbe esik. Elsőbben jól úszkál, de lassan-lassan elbágyad, végre ellankad, és a vízbe hal. Vagy amint a magas toronyból leesett ember, minél közelebb jő a földhöz, annál közelebb van az ő romlásához.

(5) Mert az uraim azon vannak valósággal, hogy tőlem az emptorokat abalienálják [a vásárlókat elidegenítsék]. Amint mondám, t. Némethi uramék minden újítást damnálván [kárhoztatván] munkáimban, amely könyveket nyomtatok, minthogy magoknak nem szájok izint esik, a discipulusoknak hogyne intimálnák [adnának figyelmeztetést]. A tipográfiának jobban való floreálására felette szükséges volna az, és azért adtam elő az ország vagy a mi uraink előtt is, hogy a kollégiumok egyeznének meg a klasszikus autorok iránt. Mert ha minden kollégium külön autort kíván, avagy keveset nyomtat a tipográfus, és így kevésért sok munkát tévén, ki nem jő a költség belőle. Ha sokat nyomtat, úgyis csak romlik, mert rajtavész, avagy hever sokáig. Abban

pedig (noha akkor ígérék), igen kevés tölt mindeddig. Egykor t. Némethi uram udvartól megjövén, említém, micsoda diskurzusunk volt eziránt, melyért őkegyelme még megneheztelt, hogy nála nélkül lött.

(6) Mert ha le nem rontják vala existimációmat [megbecsülésemet], én szándékom szerint véghez vittem volna talám eddig, hogy a magyar skólák felvételtődtenek volna nemzetünkben, és így sokkal inkább vennék könyveinket. Nem mindeneket kellene a deák nyelvnek tanulásával terhelni, bárcsak a magok születési nyelveken tudnának olvasni, – csak ezzel is sokra mehetnének!

A szegény ember azért idegenkedik sokszor gyermekének taníttatásától, hogy látja, mely sok esztendeig kínoznak a skólákban majd mindeneket [ti. a deák nyelvvel], mégis kevés mehet perfekcióra. De ha csak a maga nyelvén való oktatást tenné fel célul, kevés idő kellene arra, és kevés volna olyan szegény ember, akitől annyi költség ki nem sülne. Taníttatná bár osztán a deák nyelvre is és írásra, aki úgy akarná. Ezt cselekszik más keresztyén nemzetekben, és ezért kél egyikért jobban a könyv.

Hogy pedig azonkívül mik lehetnek, amelyek különbséget szereznek e dologban, minden ember megérthesse (minthogy ma is csudálják sokan, hogy más országokban még kapnak a tipográfusok a híres munkákon, és kinyomtatni nyereségnek tartják, itt pedig patrónust kell szerezni affélékre), ím megmondom:

a) Mert mint a vér a szívbe mégyen, és onnét eloszol minden tagokra, úgy mivel a kommercium floreál, onnét akarmi munkák distraháltatnak [széthordatnak] az egész világra, vagy legalább a szomszéd országokra; de itt a világnak olyan szegeletiben élünk, hogy hanemha magunk között kél el, a szomszédságokkal nem közölhetjük. Mert sem lengyelnek, sem oláhnak vagy tatárnak, sem töröknek, sem rácnak stb. nem kell a mi könyvünk.

b) Mert akarmit bízvást sokat nyomtatnak ott [ti. nyugaton], mégis mind elkél a feljebb való módon, de itt amit nyomtatunk: száz vagy háromszáz, vagy legfeljebb ötszáz, – és mivel sok a munka rajta, ha drágán nem adja, ki nem jő a költség belőle. Ha pedig egy bajjal sokat nyomtat, úgy ismét el nem kél. Én keveset nyomtattam ott bibliát [ti. csak negyedfél ezret] másokhoz képest: deák bibliát tízezret nyomtattak. Anglicana bibliát pedig csak Athias Amsterdamban (amint

nékem referálták) ötvenezret iktat bé Angliába: azt pedig csak lopva, s hát ott benn mennyit nyomtatnak?

c) Mert ott kuriózusok és könyv- s tudományszeretők az emberek, nem úgy, mint itt. Csak egy közönséges embernek is derék bibliotékája vagyon. Mert ott – nem úgy, mint itt – bő a pénz, és így kevésnek tartja affélékért valaki pénzt adni. Csak azért is, hogy tékájában légyen, kapnak holmi novitáson. Ez ilyen okokért volt az, hogy (amint feljebb mondottam) az erdélyi fejedelemnek tipográfiát szerezvén, nem találtak abban tipográfust különben, hanem esztendőnként való fizetésígéréssel s adással, még akkor, a boldog időben.

d) Kivált én, aki nem kész tipográfiába szállottam, hanem magamnak kellett építenem ex fundamento: ki nem látja, hogy keveset épülhettem?

A szövegközlés alapja: Misztótfalusi Kis Miklósnak Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége. Bp. 1952. (Sajtó alá rendezte: Bán Imre.) 25–29, 54–56, 72–76, 82–83, 85–89, 107–116, 136–139. l.

---

1. 1698-ban jelentette meg M. Tótfalusi önvédő iratát M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetinek Mentsége címen.
2. *Belgium* – a XVI–XVII. században a mai Németalföld (Hollandia) neve.
3. *forint* – a XVII. század váltópénze, ennek a századrésze a *dénár* vagy *pénz*; a *poltúra* hat pénz, a *susták* a poltúra kétszerese. A *tallér* értéke rendesen két forint, az *aranyé* négy forint.
4. A Károli Gáspár fordította magyar biblia Szenczi Kertész Ábrahám 1660–61-es kiadása (a Váradi biblia) óta nem jelent meg. Tofeus Mihály erdélyi református püspök egy hagyaték értékesítéséből akarta újra kinyomatni, de a kiadás ügye évekig elhúzódott.
5. Tótfalusi biblia-kiadásának igazolására és helyesírási elveinek védelmére írta az 1697-ben Kolozsvárt megjelent Apologia Bibliorum című művét.
6. *Szenczi Kertész Ábrahám* († 1667) – a leydeni egyetemen végezte tanulmányait. 1640-ben Nagyváradon nyomdát létesített. Váradról 1660-ban a török elől felszerelésével egyetemben Kolozsvárra menekült, innen pedig Szebenbe, és ott élt haláláig. Váradon 113 könyvet nyomtatott. Halála után nyomdája a fejedelmi kincstárra szállott, s ezt kapta kézbe Tótfalusi Kis Miklós. Ezért emlegeti többször mint „az ország tipográfiáját", bár tulajdonjogilag nem az országé, hanem az egyetemes református egyházé (generális ecclesia) volt.
7. Lipót császár csapatai 1687-ben szállták meg Erdélyt, és ezzel ténylegesen megszűnt a török hűbéruraság. De a portával hivatalosan csak a következő évben, Caraffa tábornok parancsára, szakított az árnyékhatalommá süllyedt Erdély.
8. *Sárpataki N. Mihály* (1638–1694) – kolozsvári református lelkész, az egyházközség nyomdájának felügyelője.

9. *Pataki Tóth István* (1640–1693) – 1668-tól kolozsvári teológiai tanár, az Apafi-család bizalmasa.
10. *Némethi Sámuel*, teljes nevén Szathmárnémethi Sámuel (1658–1717) – kolozsvári teológiai tanár.
11. *Tofeus Mihály* (1624–1684) – erdélyi püspök. L. még 63. szemelvény 3. jegyzet.
12. A lapos és sima kő a festékkeveréshez volt szükséges.
13. Az itt említett magyar nyelvű ponyvafüzetek, sajnos, nem maradtak ránk. *Az asszonyokról* szólót Tótfalusi a Maga mentségében röviden ismerteti. Az *Argirus* Gyergyai Albert igen népszerű széphistóriája. A harmadik ponyvafüzet a *tékozló fiú* bibliai történetének feldolgozása. Szerzője Szentmártoni Bodo János.
14. *Blaeu* – híres németalföldi nyomdászcsalád. Alapítója Willem Janszoon Blaeu (1571–1638). Különösen térképei voltak híresek.
15. *Szathmárnémethi Sámuelnek* 1696-ban három műve is került ki Tótfalusi sajtója alól. Itt bizonyára a legterjedelmesebbre, a *Moses explicatus*ra gondol.
16. *Csepregi Turkovics Mihály* (1663–1704) – kolozsvári református lelkész.
17. *zlót* – lengyel forint, Erdélyben fizetési eszközként használták.
18. *Pápai Páriz Ferenc* (1649–1716) – kiváló tanár és orvosdoktor, a XVII. századi haladó tudományosság egyik büszkesége. Tótfalusi igazi barátja és támogatója. A neves nyomdász korai halála után terjedelmes gyászversben dolgozta fel életét.
19. *Horti István* (1630–1689) nagybányai rektor, majd gyulafehérvári lelkész, később erdélyi püspök. Tótfalusi pártfogója, fogarasi rektorkodása éveiben pedig közvetlen felettese volt.
20. *Dési Márton* (1639–1681) kézdivásárhelyi lelkész, nagyenyedi tanár. Haladó teológiai nézetei miatt ismételten egyházi eljárást indítottak ellene az „ortodoxok".
21. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, mint a török hűbéresének, Kara Musztafa nagyvezérrel Bécs alá kellett vonulnia. A török bécsi kudarca után (1683. szeptember 12.) az a hír járta Európában, hogy a fejedelem elesett.
22. *Bátai P. György* (1662–1698) – kolozsvári lelkész. – *Felfalusi József* (1660–1715) – marosvásárhelyi pap. – *Enyedi Gáspár* – 1689-ben a franekeri egyetemen tanult.
23. A firenzei III. Medici Cosimo (uralkodott: 1670–1723).
24. A művészi érzékű Tótfalusi bizonyára nemegyszer gyönyörködött a nagy holland polgári festők „accurate leírt" képeiben. Ezeket hasonlítja össze az erdélyi románok bizánci stílusú ikonjaival.
25. Ezzel a megrendeléssel Arstil Bagratid georgiai király fordult 1686-ban Amsterdam polgármesteréhez, aki Tótfalusit ajánlotta.
26. E *specimen*en nem öntött betűket kell érteni, mint régebben gondolták, hanem Tótfalusinak reklám céljára nyomtatott betűmintalapját. E nagy fontosságú nyomdászattörténeti emléket Szentkuthy Pál 1942-ben az Országos Levéltárban megtalálta. Ma a Széchényi Könyvtárban őrzik. (L. a Magyar Könyvszemle 1942. évfolyamát.)
27. *Wollebius, Johannes* – XVII. századbeli bázeli teológus. Egyik munkáját Komáromi Csipkés György fordította magyarra. – *Amesius, Wilhelm* (1576–1633) angol származású puritán teológus. – *Burman, Franz* (1632–1679) – utrechti hittanár, a filozófiában Descartes híve. – *Coccejus (Koch), Johannes* (1603–1669) – német származású holland református teológus. Bibliamagyarázási mód-

szerében racionálisabb, mint az „ortodox" kálvinizmus, s gyakran Descartes eszméihez is kapcsolódik.

28. *Gávait* Erdélyből küldték ki Hollandiába, hogy a betűöntést kitanulja, de célját nem tudta elérni.
29. *Bethlen Miklós* (1642–1716) – a hanyatló Erdély legkiválóbb államférfia, jeles író. L. még az 51. szemelvény 1. jegyzetét.
30. A XVI. századi helyesírás az ige után álló igekötőt és az *is* kötőszót a szóval egybeírta vagy kötőjellel kapcsolta hozzá. Ez a helyesírás a XVII. században még széltében divatozott.
31. Pápai Páriz Ferenc itt említett első munkája (Monodia Apafiana) tulajdonképpen *Tristium levamina* címen jelent meg 1694-ben, az *Ars Heraldica* című címertani mű pedig 1695-ben.
32. *Alstedius* (Alsted) gyulafehérvári professzor latin nyelvtana a *Rudimenta linguae latinae*, mely 1634 óta több kiadásban forgott közkézen. Tótfalusié nem maradt ránk.
33. *Comenius Ámos János* (1592–1670), a nagy cseh pedagógus kedvelt műve az ifjak illedelmes viselkedéséről. Több magyarországi kiadása volt, Tótfalusiét, sajnos, nem ismerjük
34. A XVI–XVIII. században a verstani ismeretek tanítása igen behatóan volt a középiskolában. A deákság állandó verselő gyakorlatot folytatott, főleg latinul. Tótfalusi a továbbiakban az időmérték hiányos voltát kifogásolja, azaz a hosszú és rövid szótagok fel cserélését.

66

M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS SÍRFELÍRATA

Tótfalusi Miklós nyugoszik ez helyben;
Magyarország szülte, Erdély felnevelte
Hollandia betűmetszésre s öntésre
Sok nemzetek nyelvén hírrel készítette.
Mondjad uton járó, nyugodjék meg teste!
Busúlt lelkének lött Isten békessége:
Idegenségünket az Isten ne nézze;
Támasszon hazánknak inkább mást helyette!

A szövegközlés alapja: Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár 1896. 64–65. l.

---

1. Tótfalusi tetemét a kolozsvári temető régi részébe helyezték el, rája az akkori szokás szerint koporsószerű sírkövet tettek. Helye sokáig ismeretlen volt; de az 1870-es években Szabó Sámuel tanár ösztönzésére két tanuló megkereste. Némileg félredobva még azon a helyen állt, mint amikor odatették. Rajta a Páriz-Pápai fenti sorai olvashatók.

A sajtó és a Rákóczi-szabadságharc

67
AZ ELSŐ HAZAI HÍRLAP
1705–1710

Esterházy Antal javaslata a Mercurius megindítására[1]

Hogy Ngod méltóságához és édes hazámhoz való buzgó készségemet minden hasznossal s jóval megbizonyíthassam, – vévén méltó consideratióban [megfontolásban] más, ezzel határos advicinált [szomszédos] országoknak non absque fructu practikált [nem minden eredmény nélkül kieszelt] dolgait, melyek partim intuitu stratagematis bellici, partim vero de more regni et consolationem suorum regnicolarum, extraneorum vero incutiendum metum [egyrészt a hadi cseleket, másrészt a kormányzás módszereivel az alattvalók nyugalmát és az idegenek megfélemlítését célozzák], külemb-külemb állapotokat kinyomtattatván, idegen országokban is exmittálják [kiküldik] – ezt pedig látván hazánknak semmi kárára, se pedig Ngod praejudiciumjára vergálni [jóváhagyásával ellenkezni]: in omnem fortunae eventum, pro primo [szerencsét próbálva legelébb] egy-két exemplárt de rebus in Hungaria gestis imprimáltattam [egy-két példányt a magyarországi dolgokról kinyomattam], melyek közül íme, praesentibus includálván [mellékelten csatolva] egyet, alázatosan megküldettem Ngodnak; kit is erga ruminationem [megfontolás végett] ha méltóztatik kegyelmesen approbálni, approbálván confirmálni [jóváhagyni, jóváhagyván megerősíteni] – az mint el is várom ez iránt való kegyelmes resolutióját Ngodnak – minden halogatás nélkül Lengyel- úgy más országokba is, azhová Ngod méltóztatik disponálni [rendelni], transmittálni [küldeni] fogom: ne láttassék mind igaznak lenni, azkit az idegen nemzet [a német] szokott promulgálni [közölni] novellákban [újságokban]. Azért javallanám, Kegyelmes Uram, ha tovább is egy bizonyos novellista [újságíró] subordináltatnék [kirendeltetnék], azki is pure et praecise [egyedül és kizárólag] csak ebben industriálván [működvén], mindeneket seriesben [sorjában] venne. Magam is, amennyire lehet, abban cooperálódom [együttműködöm]. Kegyelmes Uram, ha szintén mind igaznak nem comperiáltatik [találtatik] is, – azzal nem nagyot vétünk![2]

Botlyán János híradása a Mercurius számára

Anno 1705. Die 4-ta praesentis [az 1705. év folyó hó 4-én]. Kikommandéroztatván Fördős Mihály főhadnagy uram Fejérvárfelé circiter[körülbelül]háromszázlóval, ki is sexta praesentis [folyó hó hatodikán] küldötte vissza földvári táborunkba ugyan a fejérvári pusztárul Csatai Gergely nevű tizedesét, aki beérkezvén, ugyan 6-ta praesentis hora decima vespertina [folyó hó hatodikán este tíz órakor] tett ily relatiót [jelentést]:

Hogy ipsa sexta die praesentis [ugyanaznap folyó hó hatodikán] déltájban az fejérvári mezőben fönt írt hadnagy uram megverekedett az ellenséggel, ahol is az ellenségbül kilencet levágtanak, nyolcat peniglen elevenen hoznak. Szarvasmarhát hajtanak circiter százat, juhokat penig 1800-at; kikkel megírt hadnagy uram, egy ember veszedelme és más minden kára nélkül, szerencsésen megtért, és maradott a vitézlő renddel a táboron kívül két mérföldnyire, ahonnan holnapi napon be fog érkezni.

Eadem, 6-ta dje praesentis [ugyanaznap, folyó hó hatodikán]. Az simontornyai commendans [parancsnok] küldött vala hét hajdukat és egy német tisztet az újpalánki hídnak elhányására, kik is magok jó magyar vérségekbül és indulatjokbul a németet levágván, magokat ide transferálták [átjöttek] táborunkra, és actu [ténylegesen] itt vannak. Némely hajókat is általhoztanak szükségünkre. In Castris ad Földvár positis, dje 6. Junij Anno 1705 [a földvári táborból, 1705. június 6-án].

Berthóti Ferenc levele a Mercuriusról[3]

Ráday Pál uram levelét vettem, azkiben kívánja ő Kglme, hogy hetenként Ngod kegyelmes determinatiója [döntése] szerint Ngod szerencsés progressusinak [folytatásainak] folyamatjit imprimáltassam [kinyomtassam], s küldjem ő Kglme után, minthogy nagy emberek kívánják odabé tudni az dolgokat, legkiváltképpen Krakkóban levő svéciai [svéd] Commendans-Generál [tábornok] Strombergh, ki is principálisának [XII. Károlynak] hetenként kívánja azokkal kedveskedni. Én penig valameddig Ngod kegyelmes parancsolatját nem veszem, s a tekintetes Kancelláriárul [a hírlapfogalmazvány] meg nem küdetik, – semmit nem imprimáltathatok, s nem is imprimáltatok, hanem várom alázatosan eziránt Ngod kegyelmes determinatióját.

A fejedelem válasza
(Rövid kivonatban)

Die 16. Julij 1705. Ex Castris ad Kéménd positis [1705. július 16-án. A kéméndi táborból]. Berthóti Ferencnek. Hogy Ráday Pál hívünk kívánságának eleget tehessen Kglmed: meghagytuk Kancelláriánknak: hetenként compiláltatván [összeállítván] [a novellákat], Kglmeddel közöljék, Kglmed pedig Lőcsén imprimáltatván, dirigálja ő Kglme [Ráday Pál] kezéhez.

Részletek
a Mercurius Veridicus ex Hungariá-ból[4]
[Magyarországi Igazmondó Mercurius]
1708

Újvár, augusztus 6-án.

Váratlan híradás érkezett a trencséni táborból, annyival szomorúbb, mivel egész Magyarország a jól felszerelt hadak nagy, sőt csaknem kétségtelen sikerét várta.

Miután ugyanis a hadsereg egyrészt Erdélyben, báró Károlyi Sándor tábornagy parancsnokságával, másrészt a Dunántúlon gróf Esterházy Antalnak, ezen részek legfőbb generálisának irányításával három részre osztatott, és a dolgok jól elrendeztettek, Rákóczi Ferenc, Erdély felséges fejedelme és a szövetkezett magyar rendek vezére egyesült gróf Bercsényi Miklós generális csapataival, hogy tábort bontva, és a Vágon hidat ütvén, az újhelyi vár visszavételére és az ellenség újhelyi sáncainak elfoglalására induljanak. És miután a magát megadó Csejte várát három nap alatt szégyenli való könnyűséggel elfoglalták, és a parancsnokot harminc emberével együtt fogságba vetették, minden hadi előkészületet megtettek a sáncokkal megerősített Újhely elfoglalására. Mégis, mikor a dolgokat alaposabban megfontolták, hasznosabbnak látszott előbb az erősebb Trencsén várának megvívása, mert ennek következtében remélhető volt, hogy a többiek is megadják magukat. Ezért a haditervet megváltoztatva, ennek a várnak mindenekelőtt való ostromára fordították a figyelmet és az erőt. Ily módon nekiindulva, folyó hó másodikán az említett vár átellenében, a hegyek oldalán tábort ütöttek. És íme! az ellenség a haditervekről titkon értesülve, Morva-

országból hosszú utat nagy gyorsasággal tett meg, s Újhelynél hagyva fölösleges fölszerelését, váratlanul a helyszínen termett, és kora hajnalban megtámadta az őrállásokat. Az ellenség érkeztének híre alig egy óra alatt az egész táborban elterjedt. Mialatt az ellenséges sereg teljes egészében az átellenben lévő dombokra özönlött és csatarendbe fejlődött, minden jel arra vallott, hogy hamarosan ütközetet szándékszik kezdeni. Ezalatt a Fejedelemnek annyi ideje volt, hogy vezéreivel a csapatokat a szükséges és az ellenség mozdulatainak megfelelő helyekre felállíthatta és egynémely szembetűnő hiányt nagy sietséggel pótolhatott. Mikor az ellenség látta a szembenállók jó felkészültségét, valamint a két hadsereg között húzódó tekervényes völgy útvesztőjét, melyen az átkelés nagyon kockázatosnak ígérkezett, csapatait összevonva, jobbra, Trencsén irányában oldalvást elsáncolta magát. Többen úgy vélték, hogy ingadozó és vesztes sereg módjára kezdenek a várba behúzódni, pedig csak az arcvonalat változtatták meg hirtelen a rendelkezésre álló rövid idő alatt. A légiók az új állásokba még egészen fel sem fejlődhettek, mikor a rác csapatok parancsot kaptak, hogy támadják meg a rendes seregtől távol felállított és az összecsapásból kivont könnyűfegyverzetű zászlóaljat. Mialatt ezeket könnyűszerrel visszaszorították, és a fel-alá való csatározásukkal rendjüket megzavarták, a német sereg fő része a katonaság jobb szárnyát közelítve, óvatosan elkerülte a gyalogságot, a vezéri törzs újonc lovasságát lerohanva, azokat első rohamra csúfosan összezavarta, s visszaszorította. – A Fejedelem ezalatt több tisztjével a távolabb felállított gyalogos tartalékot szólította, a közben támadt sokadalmat elrendezte, és körülvágtatott. Ekkor azonban az összecsapásban megbokrosodott lováról lebukott (ez a fővezérrel is megesik), olyannyira, hogy lova a heves előrezuhanásban elpusztult, őt magát pedig arccal földre esve a vér elborította. A szerencsétlenség helyére siető testőrök rövid tétovázás után a Fejedelmet a ló alól kiszabadították. A nagy csődületben hazai nyelven kiáltozták a Fejedelem elestét, amit mások már torkuk szakadtából kiabálva halálára magyaráztak. A csapatok között elterjedt a gyászhír, és az egész seregen oly félelem lett úrrá, hogy a rend felbomlott, és ki-ki sietve futásnak eredt. Különösen a lovasság igyekezett szerteszéjjel vágtatva a környező hegyekbe, és a gyalogságot így szégyenletesen magára hagyta. Nagyrészt isteni szerencsének köszönhető, hogy a sereg egy bozóttal és erdőkkel borított völgy mellett bocsátkozott ütközetbe. Úgy hírlett ugyanis, hogy a nem remélt

győzelmen és az elhagyott zászlók nagy számán büszkélkedő ellenség elvonult a Garam folyó tájára, a következő naptól remélve a további teendőket. Amint mondják, a mieink a gyalogság majdnem teljes elveszítése után nagyon kétes eredménnyel vállalhatták volna a várostrom igen nehéz feladatát, annak sikeres kimenetele pedig éppenséggel hihetetlennek látszott. Valójában itt sem az utánpótlásban volt hiány, mely hadiszerrel és élelemmel elegendőképpen ellátta, minden szükséges felszereléssel naponta növelte és erősítette a sereget. Sőt, az újabb ellenséges hadműveletek megfékezésére, a környező vidék védelmére Bottyán János generálisnak a Somogyi-, Szalay-, Balog-, Kókai- és Rétei-ezredekből felállított hadteste is rendelkezésre áll teljes erőben és érintetlenül táborozva; kivéve Ocskai brigadéros csapatát, mely szüntelen portyázásával nyugtalanítja az ellenséget.

A szécsényi táborból, augusztus 9-én.

A kegyelmes Fejedelem az inkább csak szégyenletes, mint veszélyes trencséni szerencsétlenség után idejött hozzánk, és azóta itt időzik, hogy különféle tájakról összegyűjtse seregét, és azt ismét egy testté olvassza. Szerteküldött nyílt parancsokkal elrendelte egyrészt a vármegyékben az általános mozgósítást és zsoldosok toborzását, másrészt azt, hogy a várakat nagyobb számú őrséggel és élelmiszerekkel lássák el, és hogy a napról napra szaporodó katonaság teljes létszámú reguláris ezredekben táborokba gyülekezzék. Remélhetjük, hogy ezek a táborok innét mielőbb Léva felé tovább vonulhatnak, és a Főgenerális vezérletével előrenyomulva, a Garamon túl, Nyitra és Újvár között elhelyezkednek, s az ellenség tevékenységével szemben hadműveletekbe kezdhetnek.

Ma hírt kaptunk arról, hogy Dunántúl szétszórták a császári sereget, és foglyul ejtették Nádasdi Ferenc grófot, a főparancsnokot. Ennek részleteiről érdeklődéssel várhatunk további híradást.

Július 25-én a soproni táborból.

Ezeknek a részeknek méltóságos generálisa, Esterházy Antal gróf, a Fejedelem legkegyelmesebb parancsa szerint mindent a haditervek szerint végbevitt, és az ellenséggel szemben hadiügyeinket szerencsésen előbbre vitte. Így néhány napja az egyébként kiváló katona, Bezerédi Imre brigadéros vezénylete alatt álló császári hadtestet diadalmasan szét-

szórta, olyannyira, hogy azok több mint ötszáz halottat, és a foglyok között nem kevesebb mint hatvan főtisztet vesztettek. Gazdag zsákmányul ott maradt az egész felszerelés is. Ugyanakkor a menekülő, szétszórt csapatokat a soproni kapukig kergették, a várost körülfogták, és a legszorosabb vesztegzár alá vették.

Ugyanonnan, augusztus elsején.

Miután az ellenség körülzáratott, Generálisunk a kedvező alkalmat felhasználta, és erős csapatokat küldött Stájerországba azzal a paranccsal, hogy a magukat önként megadó községeket vegyék védelmükbe, az ellenállókat azonban tűzzel-vassal pusztítsák el. Ő maga mindenre elszántan Ausztria felé indult, hogy megfenyegesse a bécsieket, akik az égő házak láttára majd szabadulásukat óhajtva, inkább a békekötésre gondolnak.

Erdélyből, a gyulafehérvári táborból, július 28-án.

Ebben az országban a Karok és Rendek a kegyelmes Fejedelem iránti töretlen hűségükben szilárdan kitartanak. A vezérlő generális Károlyi Sándor kiképzett seregét hadba vezette. Először Kolozsvárt vette ostromzár alá, itt hagyván katonaságának egy részét. Seregének másik részét pedig táborban helyezte el, ahonnét portyázó csapatokat küld szüntelen az ellenség ellen. Különösebb eredményre azonban nem jutott, mivel a császáriak megerősített falak mögött húzzák meg magukat. Egyedül Nyúzó ezredes a minap Madarász községnél megtámadván az ellenséges portyázókat, szerencsésen szétszórta azokat, miközben kétszázat közülük levágott, és a többit fogságba ejtette.

A sarkadi parancsnok is azt írja, hogy szerencsés vállalkozásba bocsátkozott az aradi rácok ellen, és nagyhírű fővezérüket, akit Thökölynek hívnak, fogságba is ejtette.

A szövegközlés alapja: Értekezések a történelmi tudományok köréből. Bp. 1880. VIII. köt. 4. sz. (A latin szövegrészeket ford.: Holl Béla.)

---

1. A kuruc hírlap 1705 áprilisának első felében indult meg. Az első, továbbá a májusi és júniusi számokat Kassán, a továbbiakat július végétől 1709 őszéig Lőcsén, 1710 áprilisáig Bártfán, majd egészen a megszűnéséig – 1710 vége vagy 1711 tavasza – ismét Kassán nyomtatták. A gondolat felvetése, sőt tényleges megvalósítása Esterházy Antal – Rákóczi egyik tábornagya – nevéhez fűződik. Esterházy egy magyar szellemű latin nyelvű hírlap megindítására egyrészt

a szomszéd országok példája ösztönözte, másrészt az, hogy ezzel a Wiennerisches Diariumot és az ennek nyomán a magyarokat rágalmazó és gyalázó német hírlapokat ellensúlyozza. Csakhamar össze is állított és kinyomtatott egy számot, melynek egy példányát a fenti levél, illetve indítvány kíséretében küldötte meg Rákóczinak Kassáról 1705. április 14-én.

2. Rákóczi életrevalónak tartotta Esterházy kezdeményezését, olyannyira, hogy a vezénylő tábornokokat és a nagyobb várak parancsnokait utasította: a körzeteikben történő minden fontosabb eseményt jegyeztessék fel, és az így összegyűjtött anyagot a fejedelmi udvarhoz (ez időben Egerbe) azonnal küldjék be. Elrendelte továbbá, hogy udvari kancelláriája a beérkező jelentésekből — azokat latin nyelvre fordítva — egy hetenként megjelenő hírlapot adjon ki. Ennek alapján 1705 májusában meg is jelent a Mercurius Hungaricus vagy Mercurius Veridicus ex Hungaria. A fejedelem rendeletét Bottyán János és Bercsényi Miklós teljesítették leggondosabban. Bottyán tábori irodájából két részletes, egymást kiegészítő fogalmazvány is fennmaradt.
3. A Mercurius Veridicus jelentőségéről Ráday Pálnak (1677—1733), a fejedelem titkárának és külföldi követének levelezése is képet ad. A tájékoztatót a fejedelem igen fontosnak tartotta, és Ráday feladata lett volna, hogy eljuttassa a példányokat a külföldi államférfiakhoz. Ráday Berthóti Ferenccel, a Lőcsén székelő felsőmagyarországi tábornokkal állott levelezésben, és Krakkóból július elején sürgette az ígért hírlapok utánaküldését, annál is inkább, mert Strombergh, a krakkói svéd tábornok XII. Károly svéd királynak akarja azokat eljuttatni. Berthóti erről 1705. július 8-án Lőcsén kelt levelében tesz jelentést a fejedelemnek.
4. A Károlyi-család budapesti levéltárában Thaly Kálmánnak sikerült felfedeznie a Mercurius 1708 augusztusi számának egy példányát és annak fogalmazványát. A nyomtatott példány középnagyságú negyedrét alakú, két levélből (4 oldalból) áll, jól olvasható, tiszta nyomású. A Mercuriusból azóta több szám is előkerült, amelyeket a szakirodalom részletesen, behatóan ismertetett.

B) A HABSBURG-GYARMATOSÍTÁS KORA. 1711–1772

Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta:

FÜLÖP GÉZA

A könyv és könyvtár a Habsburg-gyarmatosítás korában

A XVIII. század végén a török kiszorult ugyan az ország egész területéről, de a külső, osztrák elnyomás tovább tartott; a Habsburg-abszolutizmus bevezetésének kísérlete széleskörű népi ellenállást váltott ki, amely végül is a Rákóczi-szabadságharcba torkollott. A felkelés — bár elfojtották —

jelentékeny politikai eredményeket ért el: a Habsburg-ház nem élhetett tovább a nyílt abszolutizmus módszereivel. A szatmári békében (1711) az udvar tulajdonképpen kiegyezett a magyar nemességgel: az uralkodó elismerte a nemesi előjogokat annak ellenében, hogy a magyar uralkodó osztály lemondott az állami függetlenség kivívásáról, és belenyugodott az ország gyarmati elnyomásába. A XVIII. század első felében kialakult az „udvarhű", főként katolikus magyar arisztokrácia, amelynek nagy része még anyanyelvét sem használta. A katolikus főpapság is növelte – birtokaival együtt – politikai befolyását. A század első fele a *katolikus restauráció* időszaka. A Habsburg-ház a Rákóczi katonaságának túlnyomó többségét alkotó rebellis protestánsokkal szemben a katolikus főurakon és főpapokon kívül a szerzetesrendekre, köztük elsősorban a jezsuitákra támaszkodott.

A nagyobbrészt protestáns közép- és kisnemesség gazdaságilag és szellemileg egyre jobban háttérbe szorult, de védte kiváltságait a vármegye sáncai között, a latin nyelv kultusza mögé húzódva. A polgárság még gyenge, fejletlen, s főként német volt. Magyarország tehát egyre inkább az osztrák ipar nyersanyagellátó területévé, gazdasági gyarmatává vált. – A jobbágyságra az uralkodó osztályok és az állam eltartása hárult, súlyos adók terhelték, a katonáskodás terhei stb. sújtották.[1]

E politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok rányomták bélyegüket a korszak kulturális arculatára is. A közép- és felsőiskolák túlnyomórészt szerzetesrendek kezén voltak, a tanítás latin nyelven folyt, az iskola gyakorlati ismereteket nem nyújtott. Növendékeit a könyvek, az olvasás, a tudomány szeretetére alig nevelte, azok hazatérvén birtokaikra, ami keveset tanultak is, elfelejtették, s többségükben a nemesség parlagi életét élték. E téren csak a Ratio Educationis (1777) jelentett némi javulást, de a népiskolákkal az sem foglalkozott. A népiskolák elsősorban a vallásoktatással törődtek, s csak másodsorban fordítottak gondot az írás, olvasás és számolás elemeinek elsajátíttatására. Valamivel jobb volt a helyzet a protestáns iskolákban (magyar nyelvű oktatás, reáliák tanítása stb.). A magyar nyelv a tudomány és irodalom terén is háttérbe szorult az egyeduralkodó latin mellett, egészen a század utolsó harmadában megerősödő felvilágosodásig.[2]

A háborúk utáni békés időszak mégis hozott valamelyes emelkedést. Egymás után keletkeztek a katolikus egyház

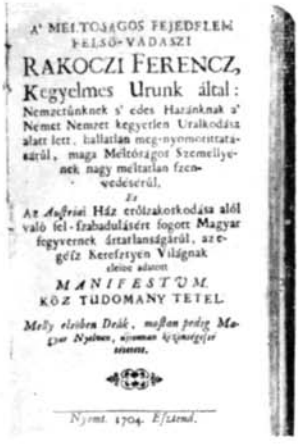

HISTOIRE
DES
REVOLUTIONS
DE HONGRIE,
OU
L'ON DONNE UNE IDÉE JUSTE
DE SON
LEGITIME GOUVERNEMENT
TOME PREMIER.
Qui contient l'Hiſtoire de Hongrie, depuis l'an 1000 juſqu'à l'an 1699.
Ichid non vere dux e caſſe.
Cic. Tuſc. Quæſt.
A LA HAYE,
Chez JEAN NEAULME.
M. DCC. XXXIX.

II. RÁKÓCZI FERENC EMLÉKIRATA A SZABADSÁGHARCRÓL. 1739

Mercurius Hungaricus.
Agria 16 Maji.
Freniſſimus Princeps Tranſylvaniæ.

AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI HÍRLAP

A' MELTÓSÁGOS FEJEDELEM
FELSŐ-VADASZI
RAKOCZI FERENCZ,
Kegyelmes Urunk által:
Nemzetünknek s' edes Hazánknak a' Német Nemzet kegyetlen Uralkodása alatt lett, hallatlan meg-nyomorittatásáról, maga Méltóságos Személyének nagy méltatlan szenvedéséről,
Es
Az Auſtriai Ház erőltzakotkodása alól való fel-szabadulásért fogott Magyar fegyvernek ártatlanságáról, az egész Keresztyen Világnak elejbe adatott
MANIFESTUM.
KÖZ TUDOMANY TETEL.
Melly elsőben Deák, maſſan pedig Magyar Nyelven, nyomtatásból kijöttenek.
Nyomt. 1704. Esztend.

II. RÁKÓCZI FERENC MANIFESTUMA

DAVIDIS CZVITTINGERI
NOB. HVNG.
SPECIMEN
HUNGARIÆ
LITERATÆ,
VIRORVM
ERVDITIONE CLARORVM
NATIONE HUNGARORUM,
DALMATARVM, CROATARVM, SLAVORVM,
ATQUE TRANSYLVANORUM,
VITAS, SCRIPTA, ELOGIA ET CENSVRAS
ORDINE ALPHABETICO
EXHIBENS.
ACCEDIT
BIBLIOTHECA
SCRIPTORUM
QUI EXTANT
DE
REBUS HUNGARICIS.

FRANCOFVRTI ET LIPSIÆ
TYPIS ET SUMPTIBUS JOH. GOTL. KORTKII, VID. ALTDORF. TYPOGR.
ANNO MDCCXI.

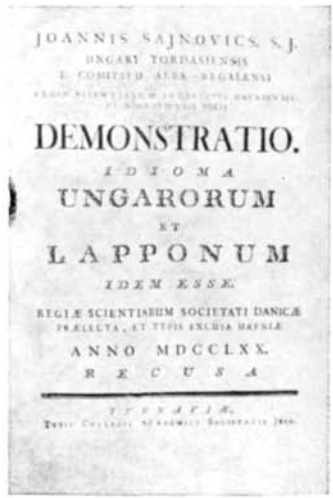
MAGYAR
ATHENAS
AVAGY
AZ ERDÉLYBEN ÉS MAGYAR-ORSZÁGBAN ÉLT TUDOS EMBEREKNEK, NEVEZETESEBBEN A' KIK VALAMI, VILÁG ELEIBE BOTSÁTOTT IRÁSOK ÁLTAL ESMÉRETESEKKE LETTEK, 'S JO EMLÉKEZETEKET FEN-HAGYTÁK
HISTORIÁJOK
MELLYET
SOK ESZTENDŐK-ALATT, NEM KEVES SZORGALMATOSSÁGGAL EGYBE-SZEDEGETETT, ÉS AZ MOSTAN ÉLŐKNEK, 'S EZ-UTÁN KÖVETKEZŐKNEK TANUSÁGOKRA, 'S JORA-VALO FEL-SERKENTÉSEKRE KÖZÖNSÉGESSÉ TETT.
F. TS. BOD PÉTER.
A' M. Igeni Ekklésiában a' KRISTUS Szolgája.

Nyomtattatott 1766-dik Esztendőben.

AZ ELSŐ MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI MŰVEK

CAROLI OTTONIS MOLLERI
MEDICINÆ DOCTORIS, ET PER HUNGARIAM PRACTICI CELEBERRIMI
CONSILIUM MEDICUM.
Az az:
ORVOSI OKTATAS,
Miképpen kellessék e' mostani
PESTISSES
És egyébb
MÉRGES NYAVALYÁKNAK
BE-ROHANÁSSOKBAN
Isten segitsége által őrizésképpen az embernek magáról gondot viselni, és mieſóda eſzközök által lehetſen kinek kinek magát, azoknak el-ragadásában orvoſolatni,
Mellyis
Még annak előtte 1710dik Eſztendőben, némelly Magyar Országi Méltóságos Familiáknak praescriptio-képpen irattatott, már mostani Gróffoknak allalmaztatott, és az Poſtaszka Béres nyelvben 1734. szomszédságu országi Magyar nyelvre fordittatott, jobb rendbea szedvesen, és világosban az alsó tekintes hálaságos világoſitásokkal, előre bocsátatott nagyobb tehetö tudom-vételére meg-lövösitetett
PERLICI DANIEL
Med. Doct. és Tekéntetes Nemes Négrad Vármegyének ord. Phyſicusa által.
Nyomtattatott Budán Veronica Notenſteinin, özvegynél. 1740.

JOANNIS SAJNOVICS, S. J.
DNGARI TORDASIENSIS
E COMITATU ALBA-REGALENSI
DEMONSTRATIO.
IDIOMA
UNGARORUM
ET
LAPPONUM
IDEM ESSE.
REGIÆ SCIENTIARUM SOCIETATI DANICÆ
PRÆLECTA, ET TYPIS EXCUSA HAFNIÆ
ANNO MDCCLXX.
RECUSA

TYRNAVIÆ,
TYPIS COLLEGII ACADEMICI SOCIETATIS JESU.

A KOR TUDOMÁNYOS IRODALMÁBÓL

RATIO
EDUCATIONIS
TOTIUSQUE
REI LITERARIÆ
PER
REGNUM HUNGARIAE
ET
PROVINCIAS
EIDEM ADNEXAS

TOMUS I

VINDOBONÆ

MDCCLXXVII

EGY

MAGYAR TARSASÁG

IRÁNT VALÓ

JÁMBOR SZÁNDÉK

Petrében

A FELVILÁGOSODÁS ISKOLA- ÉS TUDOMÁNYPOLITIKAI KIADVÁNYAIBÓL

A MAGYAR
HÍRMONDÓ
ELSŐ ESZTENDEJE.

Az az

1780dikban kiöt tudósító levelei.

Non equidem hoc dubito, bullatis ut mihi nugis
Pagina turgescat, dare pondus idonea fumo.
Pers.

POSONBANN.

Patzkó Ferencz Agoston betüivel.

MAGYAR
MUSEUM.

ELSŐ KÖTET.

1788. és 1789.
ESZTENDŐBEN.

PESTEN,

AZ ELSŐ MAGYAR
NYELVŰ HÍRLAP

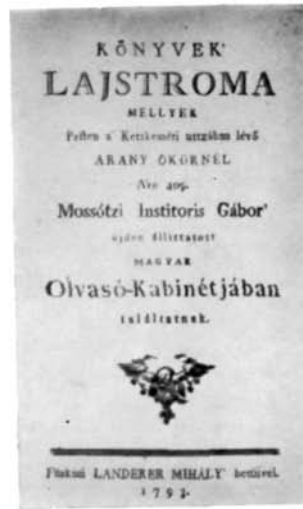
AZ ELSŐ MAGYAR
FOLYÓIRAT

CATALOGUS
LIBRORUM,
QUI APUD
JOANNEM MICHAELEM
LANDERER,
CIVEM & TYPOGRAPHUM
POSONIENSEM,
PENES FORTAM PISCATORIAM
ADDITO PRETIO PROXIMO VENALES
EXSTANT.

Verzeichniß
derer
Bücher,
Welche
in Pressburg,
nächst dem Fischer-Thor,
bey
Johann Michael Landerer,
Burgern und Buchdruckern,
Um beygesetzten nächst- und billigsten Preis
zu bekommen sind.

1754.

KÖNYVEK'
LAJSTROMA
MELLYEK
Pesten a Kerekmezei utczában lévő
ARANY ÖKÖRNÉL
Nro 405.
Mossótzi Institoris Gábor'
ujdon állíttatott
MAGYAR
Olvasó-Kabinétjában
találtatnak.

Fluktuál LANDERER MIHÁLY betűivel.
1793.

KÖNYVJEGYZÉKEK ÉS KATALÓGUSOK

BIBLIOTHECA HUNGARICA
FRANCISCI
COMITIS SZÉCHENYI.

SZÉCHÉNYI FERENC CENKI
KÖNYVTÁRÁNAK KATALÓGUSA

térhódítását és a nemesi-rendi öntudatot szimbolizáló pompás barokk épületek: templomok és kastélyok, városi paloták és vidéki kúriák, amelyeknek szinte elmaradhatatlan részük volt a gazdagon díszített barokk könyvtárterem.

A *könyvnyomtatás* azonban, amelynek termékeivel e könyvtárakat meg kellett volna tölteni, a XVIII. században még a többi iparágaknál is megkötöttebb volt, s nemcsak anyagi, hanem szellemi érdekek is korlátozták. Alacsony színvonala egyaránt fakadt az ország szegénységéből, kulturális elmaradottságából és a politikai reakciónak a szellemi termékek létrehozását gátló tevékenységéből. Nyomda felállítását ugyan a bécsi udvar szabadalomhoz kötötte, a legtöbb magyarországi nyomda azonban enélkül működött. Magyar könyveket kevesen olvastak, a tudomány nyelve latin volt, s tudományos könyveket szinte csak a tudományos központokban nyomtak, pl. a nagyszombati egyetemi vagy a debreceni városi nyomdában. A nagyszombati nyomda volt a XVIII. században a legnagyobb magyarországi könyvnyomtató műhely, több kiadvány jelent meg itt, mint az összes többi nyomdában együtt. A debreceni nyomda elsősorban a protestánsok könyvszükségletét elégítette ki; számos magas színvonalú könyvet adott ki. A század folyamán szerte az országban több kisebb-nagyobb nyomda kezdte meg működését; tulajdonosaik főként Ausztriából és Németországból áttelepült nyomdászok voltak. 1715-ben nyílt meg a Salzburgból származó Royer János Pál pozsonyi nyomdája, amelyben a Bél Mátyás szerkesztésében megjelenő Nova Posoniensia című lapot is nyomtatták (1721–1722). Budán Hess András óta kb. 250 éven át nem működött könyvnyomtató műhely 1724-ig, amikor is Landerer János Sebestyén állított fel nyomdát. Az osztrák származású Streibig József könyvnyomtató műhelye 1725 körül alakult Sopronban, majd 1728-ban Győrbe került át. 1741-ben Nagyváradon a katolikus papi szeminárium állított fel nyomdát. A legelső pesti nyomda (Eitzenberger Ferencé) csak 1756-ban kezdte meg működését. Ugyanebben az évben létesült az egri püspökség könyvnyomtató műhelye is. A század második felében jelentékeny kiadványokkal gazdagította a magyar könyvtermést a kassai jezsuita akadémia nyomdája. Erdély területén a korszak végén, 1772-ben a következő nyomdák működtek: Kolozsvárt és Brassóban 2–2, Balázsfalván, Besztercén, Csíksomlyón, Medgyesen és Nagyszebenben 1–1 műhely.

Amíg a magyar nyelvű könyvek száma és az olvasóközönség nem gyarapodott, a nyomdaipar sem lendülhetett fel, s a könyvnyomtatók igyekeztek olyan munkákat nyomtatni, amelyek nagyszámú fogyasztóközönségre számíthattak (iskolakönyvek, naptárak, vallásos munkák, ponyvatermékek). Ezekre kizárólagos szabadalmakat (privilegia exclusiva) szereztek, amelyek másokat meggátoltak ugyanezen művek kiadásában, s így számos összeütközést okoztak a XVIII. századi magyar kiadók között.[3]

A kizárólagos szabadalmak mellett erősen gátolta a nyomdászat fejlődését a könyvvizsgálat, a *cenzúra* is, amely a XVIII. században virágkorát élte Magyarországon. III. Károly 1726. évi rendelete értelmében minden kiadvány kéziratát vizsgálat végett kinyomtatás előtt be kellett küldeni a megfelelő szervhez: vallási tartalmú műveket az egyházi, egyebeket a polgári hatósághoz. Kinyomni csak olyan kéziratot volt szabad, amelyen a cenzor „imprimatúr"-ja szerepelt. 1747-ben a könyvcenzúrát két jezsuitára bízták, majd 1767-ben olyan rendeletet hoztak, amely a magyarországi nyomdatermékek felülvizsgálatánál is a bécsi cenzúraszabályok alkalmazását írta elő. Így az 1770-es évekre a magyar cenzúra teljesen az osztrák hatóságok ellenőrzése alá került, s a bécsi gyarmatosító törekvések hatékony eszközévé vált. Az előzetes cenzúra mellett az utólagos könyvvizsgálat is megvolt. A kinyomtatott művekből három példányt be kellett szolgáltatni a helytartótanácsnak. (Belőlük egy példányt az 1780. évi rendelet alapján az Egyetemi Könyvtár kapott; ezek voltak az első köteles-példányok.)[4]

Az írók könyveiket továbbra is jobbára mecénások segítségével vagy a maguk költségén adták ki, s honoráriumként néhány tiszteletpéldányt kaptak a kinyomtatott műből. A saját kiadású könyvek árusítását többnyire barátaikra bízták, akik ismerőseik körében igyekeztek azokat eladni.[5]

A *könyvkereskedelem* csak a század utolsó évtizedeiben vált külön a nyomtatástól, amikor a könyvtermés bőségesebb lett, és az olvasók száma is tetemesen gyarapodott. Addig a nyomdász egyben könyvkereskedő is volt, s kiadványai egy részét bizományba adta a könyvkötőknek, akik szintén foglalkoztak könyvek eladásával, s áruikat vásárokon kínálták. Voltak vándorkönyvárusok is. Ezek portékájukat faluról falura hordva árulták. A korabeli magyarországi könyvkereskedelem ügyét az 1772. évi augusztusi helytartótanácsi rendelet szabályozta. Amint a könyvkereskedelem

önálló iparággá vált, a cenzúra figyelme a könyvesboltokra is kiterjedt, s hogy a felvilágosodás eszméinek itthoni terjedését meggátolják, a vámhatóságok csak szigorú vizsgálat után adták tovább a külföldről érkező könyveket.[6]

A nyomdászok és könyvkereskedők árukészletükről a XVIII. század második felében már *könyvjegyzékek*et is hoztak forgalomba, s ugyancsak a század folyamán megtörtént nemzeti irodalmunk számbavétele is, elkészültek az első *bibliográfiák* (Czvittinger Dávid: Specimen Hungariae Literatae, 1711; Spangár András: Magyar Bibliothéka – kéziratban maradt és elveszett; Schmeizel Márton: Bibliotheca Hungarica sive de scriptoribus rerum Hungaricarum commentatio litterario-critica – kéziratban maradt és elveszett; Bod Péter: Magyar Athénás, 1766; Horányi Elek: Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, 1775–1777).[7] Az első bibliográfiai munkák tulajdonképpen írói életrajzgyűjtemények, olyan bibliográfiák, amelyek az életpálya ismertetése kapcsán sorolják fel a műveket. E nemben tehát egyszersmind a magyar irodalomtörténetírás úttörő alkotásai is, írói lexikonok.

Az *önálló magyar tudományos élet* – egyelőre még latinul – a XVIII. század folyamán más szaktudományok terén is megindul. Bél Mátyás széleskörű tudományos munkásságából kiemelkedik Notitia Hungariae novae historico-geographica című történeti-földrajzi műve. Pray Györgynek Annales regum Hungariae, Katona Istvánnak pedig Historia critica regum Hungariae című munkája az eredeti forráskutatáson alapuló történetírás első kísérlete. Megkezdődik a források gyűjtése, nagy kéziratgyűjtemények keletkeznek, mint pl. Hevenesi Gábor és Kaprinai István egyháztörténeti adatgyűjteménye, amelyek ma az Egyetemi Könyvtár értékes anyagát képezik.

Magyar nyelvű *időszaki sajtó* magyar polgárság hiányában a XVIII. század végéig nem alakult ki. II. Rákóczi Ferenc latin nyelvű hadiújságja, a Mercurius Veridicus (1705–1710) után csak latin (Nova Posoniensia stb.) és német (Ofnerischer Mercurius, Pressburger Zeitung stb.) nyelvű újságok jelentek meg 1780-ig, amikor is megindult az első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi Magyar Hirmondó.[8]

Az olvasók számára közkönyvtár a század folyamán alig állt nyitva. A legnagyobb *könyvgyűjtemény* az 1635-ben Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetem könyvtára volt, amely a jezsuita rend megszüntetésekor (1773)

15–20 000 kötetet tartalmazott. Budára helyezése (1777) után a királyi palotában állították fel, és csakhamar megnyitották a közönségnek. Ezen és még néhány katolikus (pl. a pannonhalmi) és protestáns (a pápai, debreceni, sárospataki, kolozsvári) főiskolai könyvtáron kívül nem volt más közkönyvtár. Annál inkább virágzottak a magánkönyvtárak. A legtöbb főúri kastélyban és püspöki palotában, s a tehetősebb nemesi rezidenciákban is volt könyvtár. E magánkönyvtárak túlnyomó többségükben gazdagon díszített, pompás barokk teremkönyvtárak voltak. A könyvtárterem gyakran egyszersmind a főúri palota reprezentatív fogadóterméül is szolgált. A dúsan aranyozott bőrkötésű könyveket a falak mellett álló polcokon helyezték el, s így a könyvanyag az építészetileg szépen kiképezett és gyönyörűen berendezett terem látványosságát még tovább fokozta. Sok főúr, főpap és nemes csak divatból hódolt a könyvgyűjtésnek, mert a könyvtár beleillett és odakívánkozott a barokk palotába, de ekkor vetették meg számos későbbi nyilvános könyvtárunk alapját is. A főurak közül Ráday Gedeon, a nemzeti könyvtárat megalapító Széchényi Ferenc, Teleki László, Erdélyben Teleki Sámuel, Bruckenthal Sámuel, Bethlen Kata, a főpapok közül a jobbágyszármazású Klimó György pécsi püspök (aki elsőnek tette nyilvánossá könyvtárát), továbbá Esterházy Károly egri érsek és Batthyány Ignác erdélyi püspök gyűjtöttek nagyértékű és országos jelentőségű könyvtárakat. A kevésbé tehetős nemesek, az írók és tudósok is bekapcsolódtak a könyvgyűjtésbe (pl. Bod Péter).[9]

E főúri és főpapi könyvtárak tulajdonosai többnyire külföldi tanulmányaik idején határozták el magukat a könyvgyűjtésre. Gyűjteményeik gyarapításában segítségükre voltak a bel- és külföldi gyűjtők és könyvkereskedők, s a külön e célra igénybe vett ügynökök is. A könyvtárak anyaga enciklopédikus jellegű volt, de elsősorban teológiai, filozófiai, jogi és történeti munkákat, valamint ókori klasszikusok kiadásait és bibliofil-műveket tartalmaztak. A XVIII. század végétől, a felvilágosodás időszakától kezdődően azok a gyűjtemények, amelyek nem egészültek ki és frissültek fel az új kor szellemét tükröző munkákkal, fokozatosan hanyatlottak, elvesztették jelentőségüket, s könyvmúzeummá váltak. A legjelentékenyebbek azonban eleven kulturális tényezők maradtak, segítették a nemzeti műveltség kiteljesítéséért folytatott küzdelmet, egymás után nyitották meg kapuikat

a nyilvánosság előtt, s közülük került ki a magyar nemzeti könyvtár alapja is.

1. Pamlényi Ervin: A magyar nép története I. Bp. 1954. – Marczali Henrik: Mária Terézia. Bp. 1891. – Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp. 1906.
2. Finászy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. 1–2. Bp. 1899–1902. – Friml Aladár: Az 1777-iki Ratio Educationis. Bp. 1913.
3. Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877. Bp. 1878. – Tevan Andor: A könyv évezredes útja. Bp. 1956. – Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században. Bp. 1917. – Iványi Béla–Gárdonyi Albert–Czakó Elemér: A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577–1927. Bp. 1927. – Benda Kálmán–Irinyi Károly: A négyszáz éves debreceni nyomda. (1561–1961.) Bp. 1961. – Gárdonyi Albert: A XVIII. század legkeresettebb könyve. Magyar Könyvszemle, 1941. 232–244. l.
4. Maros Andor: A cenzúra. Bp. é. n. – Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp. 1928. – Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888.
5. Gulyás Pál: A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVIII. században (1527–1773). Magyar Könyvszemle, 1944. 100–133. l.
6. Némethy Lajos: Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században. Magyar Könyvszemle, 1901. 53–62. l. – Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Bp. 1930.
7. Trócsányi Zoltán: A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma. Magyar Könyvszemle, 1941. 22–37. l.
8. Dezsényi Béla–Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. Bp. 1954. – Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada. Bp. 1941.
9. Gulyás Pál: A könyvek és könyvtárak hajdan és most. Bp. 1924. – Szarvasi Margit: Magánkönyvtárak a XVIII. században. Bp. 1939.

Művelтségi viszonyok, írás-olvasás

68

MIKES KELEMEN[1] AZ IFJAK NEVELÉSÉRŐL

(Részlet a LXII. levélből)

Rodostó, 1725. június 11.

... Az is való, hogy egy országnak a boldogsága az ifjakot való jó neveltetésekből áll – a hadakozást, a tudományokot és a mesterségeket akkor kezdik tanulni. A mi boldogtalan országunkban mindezekre alkalmatossága nincsen egy ifjú-

nak, noha mindezekre olyan alkalmatos volna, mint akármely nemzet. Mindazonáltal úgy tetszik, hogy mégis jobban lehetne nevelni az ifjakot, ha az atyák arról jobban gondolkodnának. Noha közülök sokan tudatlanok, és egy vaknak nehéz a világtalant vezetni. De ha magok is a tanulást jobban szerették volna, a fiakot többre tanyíthatnák, mert egy jól neveltetett és oktatott ifjú a fiát is aszerént neveli. Mert ugyanis nézzük el, hogy neveltetnek nálunk az ifjak közönségesen? Legalább tíz vagy tizenegy esztendős koráig a faluból ki nem megyen, hanem addig a falusi iskolában jár. Addig az ideig megtanul olvasni, de az olvasással sok paraszti szokást is tanul. Ha iskolában nincsen, otthon egyebet nem lát, hanem minden héten hétszer az apját részegen látja, aki nem törődik azzal, hogy a fiába valamely nemesi és keresztényi jó erkölcsöket oltson, és csak a cselédekkel való társaságban hagyja, akiktől mindenféle rossz szokást és rossz erkölcsöt látván és tanulván, azok benne csaknem holtig megmaradnak, és a nagy parasztságban való neveltetése miatt azt sem tudja, ha nemesember gyermeke-é. Talám meg sem tudhatná másként, hogyha csak a jobbágyok kis uroknak nem neveznék.

Tizenkét vagy tizenhárom esztendős korában valamely kollégyiumba[2] béplántálják, ahonnét huszonnégy vagy huszonöt esztendős korában szabadul ki. Olyan idejében, amelyben másutt már az olyan ifjú jó deák [latinista], jó historikus, a gyeometriát, gyógráfiát szükségéhez képest tudja, és már jó hadi tiszt; nemcsak hadi dolgot, de országos dolgot is bízhatnak reája. De már vigyük haza pompával a mi huszonöt esztendős deákunkat a kollégyiumból, és nézzük meg, hogy annyi tanulás után mit tud, és hogyha használhat-é valamit tudományával az országnak vagy magának? Legelsőben is a mi deákunk azon igyekezik, hogy cifra köntöse és paripája légyen – egynehány könyvit és filozófiáit valamely almáriomban eltemetvén, azután faluról falura béjárja az atyjafiait – Arisztotelésznek[3] ott egynehány terminusit [kifejezéseit] kipöki, de deákul már szégyenlene beszélleni azért, hogy az asszonyok tanuló deáknak ne tartsák. Az atyjafiainál mit csinál? Leghasznosabb beszélgetése a vadászatról, a lovakról vagyon. Ha asztalnál vagyon, nagy gyalázatnak tartaná, ha jól nem innék, és még deáknak tartanák, ha magát mentegetné. Ebéd után az asszony vagy a leányok házában bontja ki, amit Virgiliusból[4] vagy Ovidiusból[5] olvasott. De hogy az iskoláról való emlékezetet is teljességgel elfelejtse, szükségesnek gondolja lenni, hogy a szolgálók közül kettőt vagy hármat

szeretéinek fogadjon. Eszerént felróván az atyjafiait, és közöttök egynehány részegség után megmosván torkát a deák szótól és az iskolai portól, ismét haza iromtat azzal, amit az atyjafiaitól tanult. De mit tanult? Azt a tudományt eléveszi, mihent az apjához vendégek érkeznek; mert legnagyobb gondja is a lesz, hogy az apja vendégit megrészegítse, és az apjától is azért dicséretet vegyen másnap. Eszerént tölt el két vagy három esztendőt vagy a vadászatban, vagy az italban, vagy a Venus udvarában,[6] és amit egynehány esztendőkig tanult, azt egy kevés idő alatt csaknem mind elfelejti. De mit tanult volt annyi esztendőkig? Csak a deák nyelvet, és egyebet nem tanulván, annak házánál hasznát nem sokat vészi – és a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások. És a fizikájából [a természettanból] annyit nem tud, mint a molnárja vagy a kovácsa, nem tudván csak annak is okát adni, hogy miért hinti meg vízzel annyiszor az égő szenit. Annyi deáksága után csak azt is a tiszttartójától kell megkérdezni, ha a szőlője délre vagy északra fekszik-é? Kérdjük már aztot, hogy mikor fogja hasznát venni a logyikájának, ha megházasodván a gazdaságakor annak semmi hasznát nem veszi? Az ország gyűléseiben elmenvén, az ország dolgához nem tud – nagy csendességben kell hallgatni a végezéseket, mivel ha ott úgy disputálnának, mint az iskolában, azonnal ő is felugranék székéről, és felkiáltaná: Nego majorem[7]. De azokhoz nem értvén, olyan tanácsot kell adni, hogy hányják el az emberfőt. Nemhogy azt tudná, hogy miben áll az ország haszna, de azt sem tudja, micsoda országok szomszédi Erdélynek? hogyha a Maros a Tiszába foly-é elsőben, vagy a Dunába? de hol? a meg más kérdés volna. Mindezekből látjuk, hogy a nyolc vagy kilenc esztendeig való tanulásnak se maga, se az ország hasznát nem veszi, mert a deák nyelvnek úgy vennék hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának. De így a mi filozófusunk egy-két esztendő múlva olyan tudatlanná lészen, valamint a gondviselője, és ha a tiszttartójának nem kelletnék írni, talám az írást és az olvasást is elfelejtené. Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemesembernek időveszt és annyi esztendőkig csak azt a nyelvet tanulni, mivel amellett más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna; egy parasztember gyermekének még haszontalanabb, és jobb volna, mihent írni és olvasni tud, valamely mesterségeket tanulni, mivel a mesterségek és a kereskedések hajtanak

hasznot egy országban. Tudom, hogy a mi országunkban egy ifjúnak más tudományt nem lehet tanulni, mert nincsenek arra való kollégyiumok, mint más országokban, ahol egy huszonöt esztendős ifjú négy- vagy ötféle tudományokot tud, és egy közönséges ifjú két vagy három mesterséget. De lehetetlent nem kell kívánni a szegény erdélyiektől. Nem is kívánok. De az atyák nagy számot adnak azért, hogy a fiakot nagyobb gondviseléssel nem nevelik, és a nemesi jó erkölcsre nem ingerlik még eleinte, hanem még példát adnak a részegeskedésre, a feslett és tunya életre. Ha a fiakot csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokot a közönséges jóra fordítanák, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmatosok volnának. És hacsak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának. De a sok hejjehujja, a kopó, a virradtig való ital mindezekre időt nem ád, és nem engedi, hogy az elme valamely hasznos dologban foglalja magát. És ha megvénül, jó tanácsot sem tud adni: mert ifjúságát haszontalan töltötte el – és egy tudatlan tanácsúr olyan egy országban, mint egy üres hordó a pincében.

De, édes néném, most veszem észre, hogy miben töröm a fejemet. Mindazonáltal, mint hazafia, azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság. De akármely hosszú levelet írjak is kédnek erről a dologról, azzal a mi ifjaink szokásokot meg nem változtatják, se az atyák az asztalnál való régi bévett rendet el nem hagyják. Kédnek pedig azt jovallom, hogy a fiának olyan tudományokot adasson, amelyekkel használhasson országának. Én eleget predikálottam a fiakról, azért leszállok a predikálószékből, és menjen fel kéd is oda predikállani a leányokról: az kédet illeti; mert a leányok neveltetésére úgy kell vigyázni, valamint a férfiakéra. De még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokot olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika. Hogy lehet a? Nem igaz-é az, édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatott eszes leány asszonnyá változván, a fiát mind jól tudja nevelni, oktatni és tanyítani, és aztot az ország szolgálatjára alkalmatossá tenni? Ergo, hasznára vagyon tehát az országnak, ha a leányokot jól nevelik és oktatják.

A régi rómaiak megajándékozták az olyan anyákot, kik a haza szolgálatjára jól nevelték fiokot...

A szövegközlés alapja: Mikes Kelemen: Törökországi levelek. (Magyar Klasszikusok.) Bp. 1958. 146–150. l.

---

1. *Mikes Kelemen* (1690–1761) – II. Rákóczi Ferenc apródja, majd hűséges belső embere volt, elkísérte őt száműzetésébe. Rodostóban írta, valószínűleg 1717–1758 között, képzeletbeli nagynénjéhez Törökországi leveleit. A mű 1794-ben jelent meg először, Szombathelyen, Kultsár István gondozásában. A LXII. levélből közölt részletben a nemes ifjak nevelésének bemutatásával bírálja a korabeli feudális Magyarország, elsősorban Erdély oktatási, s általában közművelődési viszonyait.
2. *Kollégium* – a XVI. században kialakult ref. iskolafajta. Rendszerint elemi, középfokú és egy vagy több főiskolai (elsősorban teológiai és jogi akadémiai) tagozata volt.
3. *Arisztotelész* (i. e. 384–322) – híres ókori görög filozófus. Filozófiáját a középkori skolasztika idealista és metafizikus módon eltorzította, és a feudális rend uralkodó ideológiájává tette.
4. *Vergilius, Publius Maro* (i. e. 70–19) – neves római epikus költő. Az Aeneis című eposz szerzője.
5. *Ovidius, Publius Naso* (i. e. 43–i. sz. 17.) – római költő.
6. *Venus* – a szerelem istennője a római mitológiában. Az érzéki vágy megszemélyesítője. – *Venus udvarában* – szerelmeskedve, érzéki szerelemben.
7. *Nego majorem.* – A skolasztikus logika, amely e korban a magyarországi iskolák egyik fő tárgya volt, gyakran alkalmazta a szillogizmust terméketlen vitáiban. A szillogizmus 3 részből: főtételből, melléktételből és konkluzióból áll, pl.:
   a főtétel (latinul: propositio *major*) = az ember halandó
   a melléktétel (latinul: propositio minor) = Péter ember
   konkluzió = Péter halandó.
   A „nego majorem" tehát a főtétel (propositio *major*) tagadását jelenti a skolasztikus vitában. Mikes az idézettel azt akarja mondani, hogy mivel az országgyűléseken nem a skolasztika szabályai szerint folynak a viták, az iskolából kikerülő ifjú ott meg sem tud szólalni.

69

BOD PÉTER
MAGYAR ATHÉNÁS[1]
Nagyszeben 1766

Előszó
(Részletek)

Isteni találmány az írásnak mestersége az emberek kezekben, mely megbecsülhetetlen drága kegyelmességét Istennek nem lehet eléggé meghálálni, mivel ezáltal nemcsak maga akaratját közölheti ember felebarátjával, hanem a szükséges dolgokat általadhatja a sok száz esztendők után következő maradék nemzetségnek is...

Megvolt a régi magyaroknál is az írásnak mestersége, mint szintén más nemzeteknél. Bérosus[2], aki élt a Krisztus születése előtt 284-dik eszt., Antiokus Sóter[3] idejében, kinek könyvét is ajánlotta, azt hagyta írásban, hogy ő a maga históriáját [történeti művét] szedegette a káldeusok[4] és szcítták könyveikből: a szcíttákon közelebbről értetnek a magyaroknak régi eleik is, kik napkeleten a szomszéd tartományokban laktanak. Ami írásaik voltanak a régi magyaroknak, azok úgy jártanak, mint más nemzeteknek írásaik, az idő és a sok pusztító hadakozások megemésztették. Nem lehet ma mutogatni a régi nemzeteknek könyveiket, melyeket a Krisztus születése előtt írtanak, ha kivészed a zsidó nyelven írott Bibliát, annak görög fordítását, egynéhány görög és római nyelven való könyveket, megemésztette azokat a régiség. Úgy jártanak a magyaroknak írásaik is, elvesztenek. Az Áttiláig[5] majd semmi emlékezetek nincsen, sőt arról sem volna bizonyos, ha az egy Priskus rhétor[6] világosan a maga szemeivel látott dolgokat le nem írta volna, s a meg nem maradott volna. Keresztyén hitre tértenek a magyarok az első István király idejében főképpen, az akkori dolgok is igen homályban vagynak, nem lévén nékik olyan Liviusok[7] vagy Polibiusok[8], aki az emlékezetre méltó dolgokat világosságra hozván, közhaszonra fenntartotta volna.

Jódögelnek ugyan a dolgok naponként világosságra egy s más klastromi jegyzésekből, idestova küldött levelekből, függőpecsétes örökségekről való írásokból [oklevelekből], de még eddig csak oly régi magyar nyelven való írás sem jöve világosságra, melyből láthatnók régi eleinknek magyar nyelven való beszédeiknek folyásokat. Régibbet nem olvasunk az első Lajos király (ki megholt 1382-dik eszt.) idejebéli esküvés formájánál, melyet gyönyörködve szemlélünk, mivel abban idegen nyelvből odaszőtt szó éppen nincsen. Írt ugyan István király, írtanak más őtet követő magyar királyok is mind törvényeket, mind sok személyeket és örökségeket megnemesítő függőpecsétű leveleket, de a keresztyén nemzeteknek akkori s azután is sokáig tartó szokások szerint deák nyelven, mely minden nemzeteknél közönséges volt, mint szintén már most kezdett lenni a francia nyelv, amely annyira elterjedett Európában, s oly szükségesnek kezdett látszani, hogy Erdélyben is ezután talám az oláh gyermek is azon kezdi el bölcsőben való sírását. Megmaradván a deák nyelv az oskolákban és klastromokban, azáltal folytatták a magok szükséges dolgaikat a magyarok is, mint más nemzetek.

Forognak a tudós embereknek kezekben valami régi magyar betűk, melyek a napkeletiek szokásokhoz vagynak alkalmaztatva.[9] Ezeket némelyek helyben nem hagyják, hanem csak elmefuttatásból költött dolognak, aminéműeket akárki könnyen formálhatna, tartják, mások pedig valóságos régi magyar eleink betűinek állatják lenni. Írt is azokról Bél Mátyás[10] egy könyvecskét, melyet ily titulussal: De vetere Litteratura Hunno-Scythica [exercitatio] [A régi hun-szkíta írásról] bocsátott világra Lipsiában [Lipcsében] 1718-dik eszten...

Énnékem, ha a magam ítíletit is eziránt ki kell írnom, úgy tetszik, nem lehetetlen dolog azokat a betűket megmutatni régi magyar betűknek. Melyre ha Isten időt ád, talám lészen még nékem is alkalmatosságom egy arra intéztetett könyvecskében. Székely István[11], aki maga is székely volt, s a maga idejében igen tanult ember, azt írja, hogy az Áttilla halála után, némely hunnusok Erdélyben Moldovaság felől szállának meg, holott mind e mái napiglan lakoznak, és nem magyaroknak, hanem székelyeknek hívattatnak: kik még most is különböznek a több magyaroktól, törvényekkel és írásokkal, kik Hunniabéli módra székely betűvel élnek mind e mai napiglan. Imhol vagyon a szemmel látott élő tanúbizonyság.

Nem lehet azt eltagadni, hogy a magyarok között ne lettenek volna minden időben nagytudományú, böles emberek. Mivel az Isten azokat szintén olyan éles és akármit felfogható jó elmével ékesítette meg, mint akármely más nemzeteket, melyek a bölcsesség, mesterség és a tudományok bővségekkel elhíresedtenek. De minthogy helyből helybe bujdosók voltanak addig, amíg Európában, Dáciában és Pannóniában megtelepedtenek, azoknak ha mi írásaik voltanak, azok is mind elvesztenek. Itt is, mivel életeket szüntelen hadakozásokban töltötték, fegyverrel híresedtenek el inkább, mint tudománynyal. Úgy is volt életek, hogy vagy ők támadtanak meg másokat, vagy magokat kételenítették mások ellen oltalmazni, napkeletről és napnyugotról szüntelen ostromoltatván. Az időtől fogva is, hogy a török Európába béhatalmazott, sok ízben Erdélyt és Magyarországot olyanná tette, mint a kiseprett házat, melyben semmi nem marad, úgyhogy felejtették az oskolákat és múzsák szállásokat [tudományokat és művészeteket], hanem keresték kősziklák hasadékaikat, barlangokat és havasokat, melyekben életeket megtarthatnák. Negyedik Béla király idejében két esztendőkig lakának a tatárok Erdélyben és Magyarországban: mit nem emésztett meg akkor a po-

gányság tüze mindenütt? Ez fő oka írások nem lételeknek és a tudós emberek kevés számoknak. Voltanak, voltanak, de csak ezelőtt kétszáz esztendőkkel is kik voltanak tudománynyal ékeskedők, nem tudjuk, hacsak iminnen-amonnan valami írásokban elő nem fordulnak, magokkal együtt emlékezeteket is eltemette a veszedelmes idő.

Arra a végre intéztetett ez az írás, hogy a két hazában, Erdélyben és Magyarországban azelőtt élt tudós embereket, kivált, akik valami világra bocsátott munkájok által emlékezeteket fennhagyták, régi eltakartatott, megavult hamvokból megelevenítse, és újonnan világra hozza. Kevesen vagynak ugyan, akik itt megjelenhettenek, mivel csak ötven esztendőknek elfolyások alatt is többen éltenek, mint ezek mindnyájon, akik itt előszámláltatnak. De ezeket is sok vigyázással és fáradsággal lehetett visszahívni az életre: közel eltöltenek húsz esztendők s többek is, amíg a véghez mehetett.

Előszámláltatnak itt azok a tudósok bővebben, akik a XVI-dik és a XVII-dik században éltenek. Azok is nem mindenek, hanem többnyire csak azok, kik valami írásokban emlékezeteket fennhagyták. De még azok sem mindenek, hanem akiknek írásaik és írásaikban emlékezetek előfordultanak. Említtetnek olyanok is, de kevesen, kiknek írásaik nem fordultanak elő, de jó emlékezetek fennmaradott.

Vagynak ezen magyar tudósok seregekben némelyek erdélyi szász és magyarországi tót nemzetből valók is, de azok mind olyanok, akiktől nem lehet sajnálni a magyar nevezetet. Ugyanis azok magok is magyaroknak vallották az idegen országokban magokat; írásaik által is nagy ékességére voltanak a magyar nemzetnek, az idegen országbéliektől is magyaroknak tartatnak. Megmutatták azt szorgalmatos fáradságokkal, hogy ők méltán megérdemlik, hogy haza fiainak neveztessenek.

Más országokban a tudós asszonyok nem oly ritkák, mint a fekete hattyúk vagy a fejér csókák, akik a tudós férfiak között előszámláltatnak s dicsértetnek. Ha azért itt is egy-kettő megemlíttetik, hogy másoknak légyen jó példa a követésre, s a tudományt azoknak példájokkal ne szégyenljék, nem illő, hogy amiatt senkinek illetlen vádja vagy ítélete alá essem.

Megemlíttetnek némelyek az élők közül is, melyért senkinek nehézséget venni elméjére nem illő. Mivel az efféle írásokban hogy az élők is előszámláltassanak, nem szokatlan dolog más nemzeteknél; sőt, a Historia Litterariának [iroda-

lomtörténetnek] írói a magok könyveiket is elő szokták számlálni. Nem is említtetik itt senki szeretetlenül, ha szintén nem dicsértetik is sok szóval, amely illetlenséget hozna magával. Ez az, ami megszokott esni, és amitől félt Plinius[12] is historiát írni: Si laudaveris parcus, si culpaveris nimius fuisse dicaris: quamvis illud plenissime, hoc restrictissime feceris. [Ha dicsérsz, fukarnak, ha hibáztatsz, túlzónak mondanak, bár azt (a dicséretet) legbőségesebben, ezt (a hibáztatást) legszűkebben osztogattad is.] Vallására nézve is ezen tudósok társaságokból ki nem maradott senki, hanem ha elmaradott, csak ez az oka, hogy előmbe nem akadott, s nem tudhattam.

Kedvem ellen esett, hogy ezen magyar könyvecskében sok deák szók és deák nyelven írott dolgok elegyedtenek: de azt el nem távoztathattam; minthogy eleitől fogva bévették, nem tudom, micsoda okból, szólásaikat akarták-é cifrázni, vagy a dolgot hathatósabban előadni, a magyarok azt a kelletlen szokást, hogy a magyar beszéd közé sok deák szókat elegyítének, melyek idővel megmagyarosodtanak. Sőt, sokan magyar könyveknek is deák titulusokat írtanak. Némelyeknek pedig könyveik, melyeket elő kellett számlálni, deák nyelven voltanak írattatva, szükség volt azon a nyelven megemlíteni, különben nehéz lett volna helyesen előszámlálni, s a dolgot is megérteni.

Tacitusnak[13], mikoron a már megholt embereknek életeknek leírására serkentgetné, így ír amaz magát mind élete ártatlanságával szerettető, s mind írásával holta után is kedveltető pogány, a Plinius: Equidem beatos puto, quibus deorum munere datum est aut facere scribenda, aut scribere legenda, beatissimos vero, quibus utrumque: Azokat tartom boldogoknak, akiknek isten ajándékából adatott az, hogy vagy megírásra méltó dolgokat cselekedjenek, vagy megolvasásra méltókat írjanak; akik mindeniket, azok legboldogabbak. Csak egyikkel is különösen hízelkedni magamnak nem lehet, annál inkább mind a kettővel. Sőt gyakorta zeng a fülembe, amit ama keresztyén pogány, a Seneca[14] mondott: Quoties aliquid scripturus es, scito te morum tuorum et ingenii, hominibus chirographum dare: Tudd meg, hogy valamikor írsz valamit, mindenkor az embereknek a te erkölcsödről és elmédről kézírást adsz. Ha addig nem tudtanak, akkor megesmérnek, és írásaidból erőtlenségedet, mint a tükörből, kinézik. Mindazáltal az indulat, amit felebarátimnak hasznokra és a magyar nemzetnek tisztességére s ékesí-

tésére ítélek lenni, abban ne légyek csak hallgatással, hanem ami tőlem kitelhető, azt véghezvigyem. Mert valamiképpen a hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy vétek. A vitézek bosszúálló fegyverekkel, a bölcsek okos tanácsokkal oltalmazzák hazájokat, én, ha író pennámmal valami keveset használhatok, azért az én kegyelmes Istenemé légyen a dicsőség.

A szövegközlés alapja: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Bp. 1952. 1149–1152. l.

---

1. *Bod Péter* (1712–1769) – erdélyi református lelkész, több egyháztörténeti és egyházjogi mű szerzője. Egy időben Bethlen Kata udvari papja volt, és segítette magyar könyvgyűjteménye összeállításában. Ráday Gedeon részére is sok könyvet vásárolt Erdélyben. Magyar Athénás, avagy az Erdélyben és Magyarországban élt tudós embereknek, nevezetesebben, akik valami világ eleibe bocsátott írások által esméretesekké lettek... históriájok... (Nagyszeben 1766) című munkájában: az első magyar nyelvű írói életrajzi lexikonban kb. 500 magyar írót sorol fel műveikkel és műveik rövid ismertetésével együtt. Számos olyan munkát számba vett, amely veszendőbe ment, így a mű e területeken kútfőértékű. Bod munkája összeállításakor támaszkodott Czvittinger Dávid 1711-ben megjelent latin nyelvű életrajzi lexikonára: a Specimenre, feldolgozta Bethlen Kata könyvtárát, s több könyvgyűjtő kortársától (főként Ráday Gedeontól) is kapott adatokat. Az irodalomtörténetírásban ő honosította meg a latinnal szemben a magyar nyelvet. A Magyar Athénás itt közölt előszava jól tükrözi, hogy a XVIII. század haladó magyar tudósai hogyan értékelték az írás és az írásbeliség jelentőségét, és mit ismertek a magyarországi írásbeliség emlékeiből.
2. *Berosszosz* (i. e. III. sz.) – babiloni történetíró. Antiokhosz Szótér uralkodása idején, régi krónikák nyomán, görög nyelven megírta Babilon történetét 3 könyvben, s művét a királynak ajánlotta.
3. *Antiokhosz Szótér* (i. e. 281–252) – makedón származású szír király, a Szeleukosz-dinasztia tagja. Birodalmának központja a mai Szíria volt.
4. *káldeusok* – Dél-Mezopotámiában élő ókori néptörzs, amely i. e. 626 után megalapította az újbabilóniai v. káldeus birodalmat. Ismert asztrológusok voltak, s így a csillagjósokat az ókorban róluk gyakran nevezték káldeusoknak.
5. Bod, ahogy a korabeli történetírás általában, a hun-magyar azonosság elvét vallotta. Ezért mondja Attilát is magyar uralkodónak.
6. *Priszkosz* (V. sz.) – görög szofista filozófus és államhivatalnok, történetíró, több diplomáciai követség tagja. Bizánc története című 8 kötetes munkájában sokat írt a hunokról. 448-ban Attila udvarában tett követi látogatását és ott szerzett tapasztalatait is megörökítette benne. L. még a 73. szemelvény 21. jegyzetét.
7. *Livius, Titus Patavinus* (i. e. 59–i. sz. 17) – híres római történetíró. Fő műve: Rerum Romanorum ab urbe condita libri (Róma története a város alapításától fogva).
8. *Polübiosz* (i. e. 205–123) – görög történetíró. Jelen volt Karthágó ostrománál. Műveiben elsősorban Róma történetének i. e. 220–168 közti eseményeit tárgyalja.

9. Bod itt a magyar rovásírásról beszél.
10. *Bél Mátyás* (1684–1749) – evangélikus lelkész, tanár, polihisztor; a XVIII. század egyik legsokoldalúbb képzettségű magyar tudósa. Nova Posoniensia címen latin nyelvű hetilapot szerkesztett. Történeti, földrajzi és nyelvészeti munkái jelentősek. L. még a 73. szemelvény 22. jegyzetét.
11. *Székely István*, Benczédi († 1563) – protestáns prédikátor, író. Krakkóban tanult. Művei közül magyar nyelvű világkrónikája (Chronica ez világnak jeles dolgairól, Krakkó 1559) a legjelentősebb, amelyben elsőnek értelmezte az emberiség és a magyarok történetét a reformáció szellemében a magyar olvasók számára. Arról is tudósít, hogy az ő korában a székelyek még használták a rovásírást. L. még a 121. szemelvény 10. jegyzetét.
12. *Plinius, Gaius Caecilius Secundus* (61–114) – latin író. Fő műve Epistolae című 9 kötetes levélgyűjteménye, amely a latin prózairodalom kiemelkedő alkotása.
13. *Tacitus, Publius Cornelius* (55–120?) – híres római történetíró.
14. *Seneca, Lucius Annaeus* (i. e. 5 k.–i. sz. 65) – római sztoikus filozófus. Filozófiai nézetei sok szempontból feltűnő rokonságot mutatnak a kereszténység erkölcsi tanításaival.

Nyomdászat, könyvkereskedelem, cenzúra

70
DOKUMENTUMOK A DEBRECENI VÁROSI NYOMDA TÖRTÉNETÉBŐL[1]

Tipográfus [könyvnyomtató] esküvésének formája

1719

Én, N. N. esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiú, Sz. Lélek, teljes Sz. Háromság, hogy amely tipográfusi hivatalban ezen N. városban beállíttattam, abban tehetségem szerint igazán és serényen eljárok, a tipográfiában [nyomdában] lévő mindennémű materialékra [kellékekre], eszközökre és város hasznára vigyázok, hír és engedelem nélkül semmit nem imprimálok [nyomtatok], és mindenekben elöljáróimtul függök, a kezem alatt forgó tipográfia hasznát és jövedelmét csak ideig is magam vagy más hasznára nem fordítom, hanem a Perceptoratusba administrálom [az adóhivatalba irányítom], és annak idejében mindenekrül igazán számot is adok. E. E. U. [Isten engem úgy segéljen.]

Viski Pál provizor [nyomdavezető] konvenciója[2]
1725. január 1.

A város tipográfusa, N. Viski Pál úr konvenciója:

Készpénz	f	240 ung.[3]
Köböl[4] búza Nro		10
Gönci[5] bor		4
Sertésre	f	8
Sóra		3 f 50 dr[6]

Minden produkálandó új munkából maga papirosára 100 exemplár [példány].

Egy legény intertenciójáért [munkájáért] pedig:

Készpénz	f	80
Köböl búza Nro		4
Gönci bor		2
Sertésre	f	6
Sóra		2

Egy inas intertenciójáért:

Készpénz	f	40
Köböl búza Nro		2
Sertésért	f	2
Sóra		1,50
Esztendőt által való gyantafőzésért	f	3,60

Tiszteletpéldányok a debreceni városi nyomdában a XVIII. században

A tipográfia provizora adjon t. Professzor Hatvani István[7] Úrnak a most kijött Philosophiából, mint maga munkájából, melyet korrigált is, titulo honorarii [honóriumképpen] száz exemplárt erga recognitionales [elismervény ellenében]. Debr. in Senatu 29. Jan. 1758. Per. L[udovicum] D[omokos] jur. Not.

A Tekintetes Nemes Tanács gráciájából, provizor Kállai Gergely[8] Uram által vettem köszönettel az száz exemplárokat die 31. Jan. 1758. Hatvani István mp.

A tiszteletdíjul szolgáló példányok számát esetről esetre állapította meg a tanács az írói munkával arányban. Így pl. honóráriumképpen kapott a tanácstól:

1761-ben Tatai Ferenc a Doddriddge Fülöp munkájának fordításáért[9] 100 példányt (66 rhénes forint[10] 40 krajcár értékben).

1766-ban Varjas János[11] koll. tanár Pictet[12] Könyörgéseinek magyarra fordításáért 50 példányt (18 rh. frt 20 kr értékben).

1766-ban Veszprémi István[13] orvosdoktor a „Bába Mesterségre tanító Könyv" fordításáért 50 példányt (17 rh. frt 30 kr értékben).

1780-ban Sinai Miklós[14] koll. tanár az Eutropius[15] kiadása körüli fáradságáért 15 példányt (11 rh. frt 15 kr ért.).

1780-ban Varjas János „a Gradualok körül tett igazítása és fáradságáért" 20 példányt (34 rh. frt ért.).

A szövegközlés alapja: Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda története. Debrecen 1911. 341, 343, 226. l.

---

1. *A debreceni nyomdát* — amelynek működésével kapcsolatosak itt közölt szemelvényeink — Huszár Gál alapította. Az első debreceni nyomdaterméket az ő sajtója nyomta az alapítás évében, 1561-ben. A nyomda a reformáció ügyét szolgálta. Később a város tulajdonába került, de a városi hivatalos kiadványok mellett művelődéstörténeti szempontból fontos műveket adott ki. Számos jónevű tipográfust foglalkoztatott, köztük az európai hírű Komlós Andrást. Gyakran szolgálta kiadványaival a haladó politikai mozgalmakat: itt is megjelent pl. II. Rákóczi Ferenc *hires manifestuma* 1704-ben, de jelentékeny szerepe volt az 1848–49-es szabadságharc idején is. Itt nyomtatták a Függetlenségi Nyilatkozatot s számos, a függetlenségi harc ügyét szolgáló sajtóterméket: újságokat, röplapokat, kiáltványokat, könyveket, a kormány hivatalos kiadványait stb.
2. *Viski Pál* (1696–1733) — 1722 végén került a debreceni városi nyomda élére. Előbb a debreceni kollégium diákja volt. A nyomdát 1731 végéig vezette mint városi hivatalnok, aki évi fizetést kapott legényeivel és inasaival együtt, s az üzem hasznát a város pénztárába kellett befizetnie. 1731-től haláláig betegsége miatt felesége helyettesítette.
3. *f 240 ung.* = florini 240 Hungarici, azaz 240 magyar forint. A magyar forint értéke 60 krajcár (régebben 100 dénár) volt.
4. *köböl* — régi magyar űrmérték. Értéke vidékenként változott, pl. a pozsonyi köböl 62,5 l, a pesti 93,7 l volt.
5. *gönci hordó* — űrtartalma kb. 150 liter volt.
6. *3 f 50 dr* = 3 florini 50 denarii, azaz 3 forint 50 dénár, tulajdonképpen 3 és fél forint. (A dénár helyett e korban már általában a krajcárt használták.)
7. *Hatvani István* (1718–1786) — a debreceni kollégium professzora, kiváló magyar polihisztor, felvilágosult szellemű természettudós. Fizikai kísérletei miatt diákjai ördöngösnek tartották, és mondákat terjesztettek róla. Ezért nevezték el „magyar Faust"-nak. Szóban forgó munkája a hallgatói számára írott Introductio ad Principia Philosophiae... (Bevezetés a filozófia alapjaiba...), Debrecen 1757.

8. *Kállai Gergely* – a debreceni városi nyomda provizora 1754 januárjától. Előzőleg a váradi papnevelő intézet nyomdája élén állt, majd Debrecenben lett nyomdászsegéd. Őt esztendeig volt provizor; visszaélései miatt ekkor börtönbe került.
9. *Doddridge, Philip* (1702–1751) – angol teológus. Fő műve: The Rise and Progress of Religion in the Soul. Tatai (Csirke) Ferenc református püspök (l. a 73. szemelvény 25. jegyzetét) fordította magyarra: Az igaz kegyességnek kezdete és előmenetele (Debrecen 1761).
10. *rhénes forint* (rh. frt) – rajnai forint. 1 rajnai forint értéke 60 krajcár volt.
11. *Varjas János* (1721–1786) – a debreceni kollégium tanára. Csupa e-hangzós szavakból álló elégiája (Megtért embernek éneke) 1755-ben jelent meg Debrecenben.
12. *Pictet, Benedek* – genfi professzor. Két munkáját Theologia Christiana, A szent vacsorával való élésnek napjaira... való könyörgések és Az hétnek minden napjaira... való könyörgések címen Varjas János fordította magyarra.
13. *Weszprémi István* (1723–1799) – orvosdoktor, Debrecen város tisztifőorvosa, kiváló tudós. Említett műve: Bába-Mesterségre tanító Könyv. Ford. Krantz Nep. Jánostól. Debrecen 1766.
14. *Sinai Miklós* (1730–1808) – a debreceni kollégium tanára, református püspök. Értékes könyvtárat gyűjtött össze, de az halála után szétszóródott.
15. *Eutropius, Flavius* (IV. sz.) – római történetíró. Tíz könyvre terjedő műben megírta Róma történetét a város alapításától Valens trónralépéséig (364), Breviarium Romanae historiae ad Valentem Augustum, ab urbe condita... (A római történelem breviáriuma Valens trónralépéséig, a város alapításától...) címmel. A mű 1777-ben jelent meg Debrecenben, Sinai Miklós rendezte sajtó alá.

71

RENDELET A MAGYARORSZÁGON ÁLLANDÓAN MŰKÖDŐ KÖNYVKERESKEDŐK ÉRDEKÉBEN[1]

Pozsony, 1772. augusztus 13.

1. Mindenki, aki magát a könyvkereskedésre szánja, azt előbb kellőképpen tanulja meg; azért köteleztetik valamely szabadalmazott könyvkereskedőnél hat évet mint tanuló tölteni.

Azon esetben pedig, ha a tanuló a járandó szabad koszt és szálláson kívül felső- és fehér ruhát is kapna, a tanulóidő hét évre terjesztetik ki.

2. A tanulóidő alatt avattassék be a tanuló a könyvkereskedés szükséges ismeretébe, és a német és a latin nyelven kívül még egy idegen nyelvet tanuljon meg.

3. Ha valamely tanuló főnökétől megszökik, azt felfogadni és kitanítani az örökös tartományok egy másik könyv-

kereskedőjének nem szabad, hanem a tanuló első főnökéhez vitessék vissza; ha pedig rossz bánás következtében szöknék el a tanuló főnökétől, vagy ez őt rossz viselete miatt távolítaná el: az ügy a helyi könyvkereskedői hatóság által vizsgáltassék meg és intéztessék el, de a tanulót előbb más főnök fel ne fogadja.

4. A könyvkereskedősegédek üzletbe lépésükkor rendes szerződést kössenek, melynek lejárata előtt sem a segéd főnökét el nem hagyhatja, sem a főnök segédét el nem küldheti. De ha akár az egyik, akár a másik résznek elegendő oka volna a szerződést megmásítani vagy a kikötött határidőt megrövidíteni, a felmondás egy fél évvel előbb történjék. A segédeket pedig főnökeiktől elcsalni szigorúan és az esethez képest kiszabandó büntetés alatt tilos.

5. Senki sem nyerhet könyvkereskedésre jogot, aki azt előbb annak rendje szerint kellőleg meg nem tanulta, s legalább négy évet ily kereskedésben nem szolgált, s egyszersmind a különböző tudományszakokban a szerzők és iratok körül elegendő ismerettel nem bír. Azért aki ilyen kereskedést akar nyitni, valamely cs. kir. egyetemen megvizsgálandó, és képességéről bizonyítványt kell felmutatnia. Azonkívül ki könyvkereskedést akar kezdeni, elegendő pénzalapot mutasson ki, éspedig: Pozsony szab. kir. városában legalább 500 forintot, míg más helyeken, ahol valamely könyvkereskedő megtelepedni és kereskedni akar, a legfelsőbb cs. kir. határozat kinyerése után, a helytartótanács szabja meg az alap összegét, melynek felét maga a tulajdonos, másik felét pedig elegendő jótállás kell, hogy biztosítsa.

6. A könyvkereskedés sehol se szoríttassék a könyvkereskedők bizonyos számára, de szükség nélkül ne is sokasíttassék, ha azonban valaki újat akar kezdeni, arra a helytartótanács engedélye lesz kikérendő. Valamint a jogosított könyvkereskedőknek és özvegyeiknek is szabadságukban áll a már megkezdett üzletet akár személyesen folytatni, akár fiukra — ha ez a felsorolt kellékekkel bír — vagy a felsőbbség engedélyével segédjükre átruházni, kivéve azon esetet, ha a kereskedés különös szabadalom gyanánt csak egy személy részére engedélyeztetett volna.

7. A könyvkereskedőknek szabadságukban áll bárminő könyvekkel (kivéve a tiltottakat) kereskedni: következőleg akár kötött, akár kötetlen, új vagy régi könyvekkel, érczbe metszett képekkel, földabroszokkal, nemkülönben nyomathatnak és vehetnek könyveket másoktól. A közönség nagyobb

kényelme végett azonban nemcsak a könyvkereskedőknek, hanem másoknak is megengedtetik némi kereskedés régi, bekötött könyvekkel, miért is ilyenek elárusítására a nyilvános kereskedéseknek bizonyos száma határoztatik meg, nemcsak Pozsony szab. kir. városában, hanem más városokban is, azonkívül az ilyen kereskedőknek új könyveket árulni, vagy ilyeneket kiadni elkobzás terhe alatt tiltatik.

8. Hasonlóképpen tiltatik az erre nem jogosítottnak a városokban, mezővárosokban és falukon könyvkereskedést űzni; a nyomdászok és könyvkötők is tartózkodjanak minden ilynemű kereskedéstől, kivéve amire eddig is jogosítottak voltak, úgy mások is, éspedig annyival is inkább, miután ellenkező esetben az illetéktelen eladásra szánt készlet, ha megtaláltatik, el fog koboztatni, a jogosított könyvkereskedőknek, kérésükre, karhatalom adatni, a feladónak egyharmad kiszolgáltatni fog, az ismételten rajtakapott törvényszegők pedig ezenfelül még érzékenyen meg is fognak büntettetni.

9. Az idegen könyvkereskedők, miután az örökös tartományok évenként előforduló vásárait meglátogatták, annak elmúltával, az elkobzás büntetése alatt, többé ne áruljanak, hanem a megmaradt könyveket vagy más városokba, vagy a kültartományokba szállítsák, vagy a nyilvános vásári raktárakba, akár pedig egyes boltokba is, a helybeli könyvkereskedők által lezáratva, tegyék le a legközelebbi vásárig.

10. Joguk van a könyvkereskedőknek a kereskedésükbe veendő könyvek részére nyomtatási engedélyt kérni, s ha az engedély megadatott, az örökös tartományok egy könyvkereskedőjének sem engedtetik meg a szabadalom tartama alatt az ilyen könyvet akár toldásokkal, akár anélkül kinyomatni, vagy annak itthon vagy kint nyomtatott példányait árulni, éspedig elkobzás vagy más, a szabadalomban megjelölt büntetés alatt.

11. A könyvárusok személyes és vagyoni ügyei szokott bíróságuknak, — könyvkereskedési ügyei pedig a helytartótanácsnak rendelkezése alá tartoznak.

12. Az árveréseknél jogában áll az illetékes joghatóságnak esküdt becslőket választani a könyvárusok közül, s ezek által hajtatni végre a becslést és nyilvános elárusítást, úgy azonban, hogy hivataluk elvesztése mellett tilalmas az általuk végrehajtott elárusításnál maguk vagy mások számára vásárolni.

13. Szabadságában áll tehát a könyvkereskedőknek saját könyveikre árverést tartani, de ugyanazok az ily elárusítás-

nál semmi elsőbbségi joggal sem bírnak, még akkor sem, ha az özvegy, vagy aki a kereskedést átveszi, a készletnek csak egy részét akarná ily módon eladni.

14. A nagyobb helyeken, hol több könyvárus van, ezek közül két, évenként változó elöljáró rendeltessék ki, a kisebb helyeken pedig, ahol háromnál többen nem volnának, közülük az egyik tétessék ugyanolyan időtartamra, felváltva, elöljáróvá. S ez nemcsak a kisebb bajokat, hiányokat intézze el, de ezen rendelet megtartására is ügyeljen, s bármely felmerülő áthágást azonnal jelentsen a felsőbbségnek.

A szövegközlés alapja: Békési Emil: Adalékok könyvkereskedésünk XVIII. századbeli történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1883. 266–269. l.

---

1. E rendeletet a helytartótanács (l. a 72. szemelvény 3. jegyzetét) tette közzé latin és német nyelven, s megküldte a megyéknek, városoknak és kerületeknek, valamint az egyházi hatóságoknak. Az örökös tartományokban már korábban is érvényben volt. A magyarországi könyvkereskedelem a hosszú török megszállás miatt a XVIII. század elején még igen elmaradott állapotban volt; elsősorban a könyvkötők – nagyobbrészt német polgárok – foglalkoztak vele. A hivatásos könyvkereskedő típusa csak a század második felében jelent meg, ekkor újból szükségessé vált a könyvkereskedelem rendeleti szabályozása. A rendeletből kitűnik, hogy a könyvkereskedés igen megbecsült foglalkozás volt, és a könyvkereskedők elé igen magas követelményeket állítottak. Csak hosszú tanulói és segédidő, alapos könyvkereskedői szakismeretek és legalább három nyelv elsajátítása után vált lehetővé bárki számára, hogy könyvkereskedést nyisson. Az is kiviláglik azonban a rendeletből, hogy a cenzúra mellett számos, a céhrendszerből fakadó akadálya is volt a könyvkereskedelem fejlődésének Magyarországon a XVIII. században.

72
A CENZÚRA[1] SZERVEZETÉRŐL ÉS TEVÉKENYSÉGÉRŐL MÁRIA TERÉZIA IDEJÉBEN

Vajkovics Imre[2] jezsuita, ki mint revizor működött a helytartótanács[3] kebelében, s aki ennélfogva közvetlen tapasztalatból ismerte a cenzúra egész szervezetét, egy alább tüzetesen ismertetendő művében[4] részletesen leírta a könyvvizsgálat tekintetében követett procedúrát, úgy, amint azt az 1745-i rendelet megállapította. . .

Amint valamely könyv a harmincad-hivatalba[5] érkezett, és erről az ügyészség (publicus officialis) a helytartótanács kebelében szervezett egyházi bizottság elnökének: az esztergomi érseknek vagy helyettesének, aki mindig vala-

melyik püspök volt, jelentést tett, ez utóbbi megbírálás végett átadta az illető művet a revizoroknak. Ezeknek kötelességök volt a bírálatot haladéktalanul elkészíteni, és írásba foglalva beterjeszteni az egyházi bizottsághoz. A bizottság — melynek tanácskozásain a világi ülnökökön kívül mindig jelen kellett lennie két püspöknek is (kik közül az egyik elnökölt) — a benyújtott bírálatot megvitatván, saját véleményével együtt a helytartótanács elé vitte azt, ez levén hivatva végleges dönteni a könyvek sorsa felett. Ha aztán a helytartótanács ítélete, mely a kancellária[6] útján őfelségéhez küldetett fel, megerősítést nyert, az ítélet végrehajtás végett ismét a helytartótanácshoz küldetett le.

Az előadottakból látható, hogy főszerepük volt a könyvvizsgálat körül a revizoroknak, s épp azért a revizorok megválasztása tekintetében a klérus rendkívül körültekintő és óvatos volt... *Althan*[7] váci püspök utasítást készített számukra, mely a helytartótanácsban 1747. márc. 1-én kihirdettetvén, a revizorok által pontosan végre is hajtatott.

Az utasítás következő nyolc pontból állt:

1. A királyi revizorok az esztergomi érsektől vagy ennek helyettesétől átvevén a megbírálandó könyvet, az átvétel napját, a könyv címét pontosan följegyzik, s a könyv átvételéről térítvényt állítanak ki.

2. Szigorúan ügyelniök kell arra, hogy a könyv címe, nyomatási helye, valamint a szerző és a nyomdász neve megjelöltessenek.

3. A revíziót abban a sorrendben kell végezniök, amint azt a revizori hivatal igazgatója megszabja.

4. Ha a revizorok a vizsgálat alatt levő műben olyasmit találnak, ami az állam vagy a jó erkölcs szempontjából botrányos, vagy ami a róm. kat. vallásra, a kat. egyház fejeire, s általában a klérusra nézve sérelmes: ezeket a locusokat [helyeket], a fejezet és a lapszám pontos megjelölésével, bírálatukban kiemelik és közlik egész terjedelmökben.

5. Mivel a tapasztalás azt mutatja, hogy az akatolikusok [a nem katolikusok] által írt *politikai* vagy más indifferens tartalmú könyvek gyakran vallási kérdésekkel is foglalkoznak, s hamis dogmákat[8] és ateisztikus tanokat terjesztenek indifferens alakban, ami a közönségre és az egyetemes keresztyénségre nézve a legveszedelmesebb és legkárhozatosabb; mivel másrészről tapasztaltatott, hogy a polgári hatóságok, melyekre eddig a politikai könyvek cenzúrája bízva volt, az olyanféle iratok imposztúráit [csalárdsá-

gait] nem képesek észrevenni — nem is fedezheti azokat fel más, mint akinek *jó szeme van* (quas etiam non nisi bene oculatus discernit) —, sőt, mivel a politikai hatóságok által a revízióval akatolikusok is megbízatnak: ennélfogva szükséges, hogy a revizorok hatásköre a politikai és indifferens könyvek revíziójára szintén kiterjesztessék, s az említett művek revízióját a legnagyobb szorgalommal és a legrendszeresebben végezzék.

6. Ügyelni kell a nyomdászokra, hogy holmi nászdalok alakjában vagy más palástoló cím alatt, a szerző nevének elhallgatásával, előleges cenzúra nélkül semmit ki ne nyomassanak.

7. *A revizorok el ne mulasszák, hogy a legkegyelmesebb szándéknak megfelelőleg, a revízió alkalmával a könyvekben talált hibákat az egyházi (dioecesan) hatóságoknak is bejelentsék, hogy azok jogaikkal élhessenek.*

8. Ha végre akatolikus művekben a revizorok sem az állam, sem a jó erkölcsök szempontjából semmi megbotránkoztatót nem találnak: ezt szintén tartoznak, az illető művek és szerzőik megnevezésével, az előírt mód szerint bejelenteni. . .

Míg az Althan-féle utasításokban a cenzor által követendő irányelvek állapíttattak meg: a klérus gondoskodott egyszersmind arról is, hogy a hívek szintén ismerjék meg az egyház álláspontját a sajtóval szemben, s kellőképpen tájékozva legyenek a tekintetben, hogy katolikus létükre mit szabad és mit nem szabad olvasniok.

Egy pozsonyi jezsuita — valószínűleg valamelyik revizor — ad erre nézve oktatást a híveknek, népies modorban, kérdések és feleletek alakjában fejtvén ki gondolatait, illetőleg az egyház nézeteit a veszedelmes könyvek olvasása felől.[9]

Mindenekelőtt meghatározza, mik az úgynevezett veszedelmes könyvek. Három kategóriába osztja ezeket. Az elsőbe tartoznak az erkölcstelen iratok, amilyenek pl. a regények, ódák, énekek, nászdalok, színművek, pásztori játékok, szóval a poétikus [szépirodalmi] művek. A második kategória alá esnek az akatolikus könyvek, pl. az eretnek-bibliák, eretnekek által írt vallási, énekes- és imakönyvek, történeti munkák, útleírások. Végre a harmadik osztályba a szabadgondolkodóknak a kinyilatkoztatott vallás ellen írt művei sorozandók, melyek ilyféle címek alatt szoktak megjelenni: Az észszerű vallás; A természet jogai; A társadalmi élet köte-

lességei; A ceremóniák és vallási szokások kritikai méltatása stb.

Az effajta olvasmányokat szent Khriszosztomosz[10] nemhiába nevezte a „sátán fegyverének" (arma daemonum) és az „egyház romlásának" (ecclesiae subversio), mert a szerző szerint, midőn kioltják a keresztyén lélek hitvilágának utolsó sugarát is, tönkreteszik egyszersmind a közboldogságot. Hatásuk különösen végzetes lehet a fiatal emberre és a nőre nézve. A fiatal lélek benyomásai örökéletén át fennmaradnak; a nő, gyöngeségénél fogva, könnyen rossz útra tévedhet. Épp azért kívánatos, hogy a nő mindig valamely okos és kegyes lelkipásztor tanácsával éljen olvasmányai megválasztásában.

De általában mindenki tartózkodjék a gonosz olvasmányoktól, annyival is inkább, mert az egyház a veszedelmes könyvek olvasását átok alatt tiltja, s csak azoknak engedi meg, akik e tekintetben különös fölhatalmazást nyernek az egyház fejétől. Sőt, a jó katolikusnak még megtűrni sem szabad házában gonosz könyveket, nehogy akár neki magának, akár valami ismerősének alkalma legyen azokat elolvasni.

Az egyház tolmácsa a hívek számára adott leckéjét azzal fejezi be, hogy kárhozattal fenyegeti nemcsak a gonosz könyvek olvasóit, de azt is, aki ilyen könyvet titokban árul és terjeszt, s akár mint szerző, akár mint fordító napvilágra hoz.

Mária Terézia a könyvvizsgálat jogára, mint fejedelmi jogra támaszkodva, nem elégedett meg a preventív cenzúrával[11], hanem a represszív könyvvizsgálatot[12] is életbe léptette, s ez utóbbira különös súlyt fektetett. Egy külön hivatalt szervezett: a könyvrendőrséget (Bücherpolizei), mely a legszélesebb hatáskörrel végezte feladatát.

A könyvrendőrség ügyelt fel a nyomdákra, melyek Mária Terézia alatt is csak szabadalom mellett működhettek. Mindamellett Erdélyben kilenc nyomda nem bírt privilégiummal egész 1773-ig, amikor az okt. 23-án kiadott rendelet meghagyta, hogy ezentúl legfelsőbb engedelem nélkül ily könyvnyomda fel ne állíttassék. Ugyanez a rendelet ismétli ama tilalmat, mely szerint a nyomdászok — könyvnyomdájok elkobzásának terhe alatt — semmi iratot vagy könyvet, mielőtt azt a cenzor jóvá nem hagyta volna, sajtó alá bocsátani ne merészkedjenek.

A könyvrendőrségnek állt jogában és kötelességében az állam- és egyházellenes könyveket betiltani, azoknak példá-

nyait elkobozni. S hogy ezt a feladatát annál sikeresebben megoldhassa, és saját rendeleteinek tömkelegében annál biztosabban eligazodhassék, a római kúria példáját követve, jegyzéket vezetett a betiltott könyvekről, az úgynevezett Catalogus librorum prohibitorumot[13], mely aztán 1765-ben, majd megbővítve 1774-ben ki is nyomatott.

Ez a katalógus a könyvrendőrségnek nemcsak szigorúsága, de együgyűsége mellett is fényes tanúbizonyságot tesz. Hogy *Voltaire*[14] és *Rousseau*[15] belekerültek a katalógusba, azon nincs mit csudálkozni; de hogy a tiltott könyvek közt szerepeltek még *Mendelssohn* „Phaedon"-ja[16] vagy *Süssmilch* „Göttliche Ordnung"-ja[17] is, ez már csakugyan feltűnő. Hát ahhoz mit szóljunk, hogy még a királynő kedvenc tudósának, a monarchia hivatalos államböleselőjének, *Sonnenfels*nek[18] is a kínvallatások ellen írt könyvét betiltották, holott mielőtt ez megtörtént volna, kiadták a rendeletet, mellyel a kínvallatásokat tényleg csakugyan eltörölték. Az 1774-i katalógusba még egy orvostudományi mű is belekerült: „*Hausapothecke sowohl zur menschlichen Gesundheit, als auch für Pferde, Rind, Schwein u. Schaafvieh*" [Házi patika az emberi egészség, valamint a ló, a marha, a disznó és a birka érdekében] (Leipzig 1771, in 8), mely hogy mit tartalmazhatott, ami miatt a tiltott könyvek közé iktatták, valóban el se tudjuk képzelni. De ami már valóban komikus színben tünteti fel a könyvrendőrség eljárását, az, hogy 1777-ben *magát a katalógust is beiktatták a katalógusba*, vagyis a tiltott könyvek közé sorozták, „nehogy abból a rossz emberek a rossz, és az okos emberek az okos könyveket megismerjék".

Az index csak a tiltott könyveket tartalmazta. De ezeken kívül voltak még úgynevezett *félig* tiltott könyvek is, melyeket a cenzúra „erga schedam" [engedély ellenében], „eruditis" [tudósok részére], „acatholicis" [másvallásúak részére], „continuantibus" [hivatalos személyek részére] jelzőkkel látott el, s melyekhez a könyvrendőrség különös engedélye mellett csupán néhány tudós vagy protestáns vallású egyén juthatott.

A könyvrendőrség hatáskörébe tartozott végül a könyvkereskedésre való felügyelet is. A könyvkereskedés éppúgy meg volt rendszabályozva, mint a nyomdászat...

A szövegközlés alapja: Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. 53–60. l.

1. *cenzúra* – eredetileg felügyelet, bírálat; a feudális és tőkés társadalomban az egyházi, majd az állami szervek ellenőrző tevé-

kenysége, előzetes vagy utólagos felülvizsgálata a nyomtatásra és terjesztésre szánt könyvek, a színházi és filmelőadások stb. felett. VI. Sándor pápa vezette be a reformáció szellemét terjesztő kiadványok megjelenésének megakadályozására. Hosszú ideig a katolikus egyház kezében volt, de az uralkodók a világi, állami cenzúra bevezetése után is a katolikus főpapságra vagy szerzetesrendekre (főként a jezsuitákra) bízták. Magyarországon az állami cenzúrát intézményesen a XVII. század végén kezdték gyakorolni, 1715-ben III. Károly, majd 1745-ben Mária Terézia részleteiben rendeletileg is szabályozta. A XVIII. század folyamán a cenzúra különösen a felvilágosult eszmék terjedésének igyekezett gátat vetni Magyarországon is. A cenzúrát nálunk 1848. március 15-én törölték el.

2. *Vajkovics Imre* (1715–1796) – jezsuita pap, kalocsai nagyprépost. 1767-ben Pozsonyban a kir. helytartótanácsnál a könyvrevizori tisztet bízták meg. A cenzúráról több műve jelent meg.
3. *helytartótanács*, – 1724–1848, majd 1861–1867 között (ez utóbbit helytartóságnak nevezték) a Magyarországon működő országos kormányhatóság, melynek elnöke a nádor volt. Kezdetben Pozsonyban, később Budán székelt. Az országgyűlést is a nádor hívta össze, ő terjesztette elő az uralkodónak – a kancellár közvetítésével – a feliratokat. A nádor közjogi méltóság, a kancellár inkább udvari ember. A feliratokra a király leiratokkal válaszolt. A helytartótanács hatásköre kiterjedt a közigazgatás minden ágára. Teendőit 1848-ban a felelős minisztérium vette át, de véglegesen csak 1867-ben, a kiegyezés után szűnt meg.
4. Dissertatio de potestate principum saecularium in censuram librorum. (Értekezés a világi fejedelmek hatalmáról a könyvcenzúra terén.) Kalocsa 1791.
5. *harmincad-hivatal* – az ország határain átmenő (behozott v. kivitt) áruk után szedett vámot kezelő hivatal. A vám az áru értékének harmincadrésze volt.
6. *kancellária* – a legfőbb udvari kormányzati hatóság Magyarországon a Habsburg-ház uralkodása idején. I. Ferdinánd óta Bécsben székelt, elnöke a magyar kancellár volt. Ezen keresztül gyakorolta a király bírói hatalmát és a törvényhozással kapcsolatos jogát. Az 1848-as törvények megszüntették, de az 1860-as októberi diploma újból felállította, csak 1867-ben, a kiegyezéssel törölték el véglegesen.
7. *Althan Mihály Károly* (1702–1756) – 1735-től váci püspök. Több latin nyelvű munka szerzője.
8. *dogma* – hittétel, tétel, alapelv; olyan hit- vagy erkölcstani tétel, amelyet valamely egyház legfőbb tekintélye, pl. a kat. egyházban a pápa, mint „isteni kinyilatkoztatásból eredőt" minden hívőre nézve kötelezőnek nyilvánított.
9. A szóban forgó mű: Gedanken über das freye Lesen gefährlicher Bücher. (Gondolatok veszedelmes könyvek szabad olvasásáról.) Pozsony 1771. 24 l.
10. *Khriszosztomosz*, Szent = Aranyszájú Szent János (350 k.–407) – konstantinápolyi püspök, a kat. egyházban a hitszónokok védőszentje.
11. *preventív cenzúra* – előzetes könyvvizsgálat, a különféle kiadványok felülvizsgálása kézirat alapján.
12. *represszív könyvvizsgálat* – a cenzúrának az a fajtája, amely

a kinyomatott, megjelent művet kívánja kivonni a forgalomból, azt igyekszik elkobozni.

13. *Catalogus librorum prohibitorum* – tiltott könyvek jegyzéke. A katolikus egyház az általa elítélt könyvek jegyzékét, amelyeket a hívőknek egyáltalán nem, vagy csak felsőbb engedéllyel volt szabad olvasniok, Index librorum prohibitorum címmel jelentette meg.
14. *Voltaire*, családi nevén *François-Marie Arouet* (1694–1778) – kiváló francia író, történetíró és filozófus. Életműve a francia polgári forradalom nagyhatású előkészítője. A tételes vallás és a fanatizmus kérlelhetetlen ellensége volt.
15. *Rousseau, Jean-Jacques* (1712–1778) – jeles francia író, filozófus és pedagógus. A forradalmi polgári ideológia egyik legjelentékenyebb képviselője, a francia forradalom szellemi előkészítője. Az abszolutizmus és a monarchia ellenfele, a köztársaság híve.
16. *Mendelssohn, Moses* (1729–1786) – német filozófus. A lélek halhatatlanságáról szóló híres műve, a Phaedon 1767-ben jelent meg. Első magyar fordítása 1793-ból való. Lessing őt örökítette meg Bölcs Náthán című drámájában.
17. *Süssmilch, Johann Peter* (1707–1767) – a demológia, a népesedéssel és annak változásaival foglalkozó tudomány egyik megalapítója. Fő műve: Die Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts (Az isteni rend az emberi nem fejlődésében).
18. *Sonnenfels, Joseph* (1732–1817) – osztrák államférfi és író, a politikai tudományok tanára a bécsi egyetemen. Mária Terézia híve, majd II. József felvilágosult abszolutizmusának egyik fő támasza volt irodalmi és kulturális téren. Az ő sürgetésére szüntették meg Ausztriában a kínvallatást.

Könyvgyűjtés, könyvtárak

73

BOD PÉTER ÉS RÁDAY GEDEON LEVELEZÉSÉBŐL[1]

1754—1756

Méltóságos Úr, érdemem felett való nagy Fautorom [jótevőm]!

. . . Nemrégen arra kértem vala a Mgos gróf Teleki József[2] Úrfit, hogy írna az Úrnak aziránt, hogy magyar könyveinek listájokat küldené be, mert én, amint a Mgos Úr kért vala magyar könyvek szerzésére, arra kész vagyok, s reménységem is vagyon; de némelyek drágácskák, s ha volnának a katalógusban, azokat újólag nem szereznők itt meg. Nemrégen is akadtam egynehány ritka és szép magyar könyvekre, meg is vettem. Ha az könyvek listájok kezünkön lesznek, osztán bátrabban vásárlunk. Amelyeket a Mgos Úr számomra vészen, reménlem, hogy az Úr, Domokos Márton[3] Uram Deb-

recenből elküldi Kolozsvárra, v. a Mgos Vay urak beszolgáltatják. . .

Az Úrnak M. Igenben 16. Dec. 1754.

Alázatos szolgája:
Bod Péter

Méltóságos Úr, érdemem felett való jó pátronus Uram!

Vettem mind a Mgos Úr 20. martii Ludányból írott levelét, mind az Nagy Sámuel[4] Uram Pestről 24. martii írott levelét. Igen jól esett, hogy ezen katalógus kezemhez jött, mert eddig tartózkodtam megvenni némely könyveket, amelyek előfordultanak, nem tudván, ha szükségesek-e, vagy nem? márpedig amelyek ezen lajstromban nem lésznek, megszerzem, kivált a régiebbeket, teljes tehetségem szerint igyekezem. Ezenkívül más lajstromok az úr könyveinek velem nem közöltetett. Ezt pedig parealtatván [lemásoltatván], mind tiszt. Ajtai[5] Uramnak Enyedre, s mind a Mgos Gróf Asszonynak, Teleki Józsefné[6] Asszonyomnak Hévízre elküldöm.

Száz rhénes forintok[7] iránt ír a Mgos Úr a magyar könyvek szerzésekre, hogy akar küldeni. Sok magyar könyvek kellenének annyi pénzre. Én utat nem tudok mutatni az bátorságos elküldésre, hanem ha azt cselekedné a Mgos Úr, hogy M. országon a Mgos Gróf Asszony, Teleki Lászlóné[8] asszonyom gondviselőjének általadná, és osztán itt Erdélyben a Mgos Asszony ismét nekem, vagy akinek tetszik parancsolni a Mgos Úrnak, megadná. Különben a pénznek be nem küldése részemről a könyvek szerzésében akadályt nem tészen, inkább tett eddig a lajstromnak nem létele: így is látom, hogy vettem vagy kettőt, amelyek megvoltanak. . .

A Mgos Úrk M. Igenben 16. Apl. 1755.

Alázatos kész szolgája:
Bod Péter

A levélhez mellékelve:

Gróf Teleki Józsefné Asszonyom Ő Nsga eddig vette az Úr számára ezeket:

1. Tótfalusi Biblia.[9]
2. Roterdami Rezmánnak[10] keresztyénséget tanító kézben viselő könyvecskéje.
3. Tofeus Soltárok Magyarázatja.[11]
4. Kultsár György Postillája.[12]

5. Jezsuiták titka.[13]
6. Bornemisza Péter Dominicájának 3-dik része.[14]
7. Szat. Németi Dominicájának Toldalékja.[15]

Ráday Gedeon megjegyzése:

Magam is vettem:

1. Sárpataki Mihály Noe Bárkáját.[16]
2. Félegyházi Tamás Keresztyén Hitről írt könyvét 4-en.[17]
3. Enyedi György[18] munkáját magyarul és holmi apróságokat.

Ezen subducalt [felsorolt] hármat Turi Uram kezemhez hozta, és ezeken kívül, úgy tetszik, hármat (mert az könyvek Ludányban adódtak kezemben, és így itt nem lévén, a nevei eszemben nem jutnak, de úgy tetszik, hogy volt):

az egyik Az szentháromságról írott könyv in 8°, bizonyos Anonymusé, ha a titulusa jól jut eszembe: *Igasság sarka*,

az másik debrecenyi predikátor Köleséri Sámuel[19] Uram bizonyos munkácskája,

az harmadiknak neve mostan éppen eszemben nem jut, mivel confundálom [összezavarom] más könyvekkel, melyeket legközelebb szerzettem. Ezeket csak azért jegyzettem fel, hogy tudva legyen, hogy már ezeket Turi Uram kezemhez hozza.

Méltóságos Úr, érdemem felett nagy Fautorom!

. . . A könyvek szerzésekben igyekeztem, de kevésre lehetett menni, minthogy a régiség és hazánknak sokféle vesződései, amelyek voltanak is, megemésztették; de csuda, hogy e tatár égette, török hamvazta hazában csak annyit is lehet találni, holott itt egymást érte a sok pusztulás azelőtt. A Méltóságos Gróf Asszony, Teleki Józsefné assz. őnsága a nyáron is egynehány felé, magam is jelen levén akkor ő Nságánál, adott papoknak lajstromot, hogy micsoda könyveket vennének meg, ha előakadnának, nézvén abban nagyrészt a Mgos Úrra is. Vett ennek előtte is egynehányat, amelyeket általadott a Mgos Gróf Asszonynak, Teleki Lászlóné assz. őnagyméltóságának, melyek Szebenben voltanak, s ugyan ez okon nem lehetett most általadatniok a Mgos Úr embereinek; de azoknak kiküldésekben lehet ezután is módot találni. Én pedig ennek utána is, hacsak találhatok olyat

ami az Úr könyveinek lajstromokban nem lészen, szerencsémnek tartom megvenni, s módot keresek az elküldésekben is.

Ami az árokat illeti az itt vásárlott könyveknek, aziránt nem illő a M. Úrnak szorgalmatoskodni; mert nékem eléggé előre megfizetett az Magyar Írók két darabjoknak[20] megküldetésekben, csak azt sem tudom visszafizetni egész életemben is; annál inkább tovább is vagyon reménységem, hogy a Mgos Úr által a Magyarországban nemrégen kiadott könyveket megkaphatom, amelyek vagy históriára, vagy törvényes dolgokra tartoznak: – – Keresem régen s nem tudtam meghozatni: *Steph. Huszti* Jurisprudentia Practica;[21] *Belii* Compend. Hungariae Geogr. Poson 1753, in 8.;[22] *Desericii* de initiis ac majoribus Hungarorum. Budae 1753, *fol.*;[23] *Prisci Rhetoris* Excerpta editione Belii Poson.[24] – Ha valahol előakadnának és reászerzene a Mgos Úr, kívánom meghálálni. Sz. Tatai[25] Uram Debrecenben, aki kezembe szolgáltatni, ha addig elküldetnének. És ha valami új könyv, magyar históriára tartozó, jönnek ki, abban részeltetne, mivel tudom, hogy nem lehet, hogy a M. Úrnak mindjárt értésére ne essék. Nékem a magam hivataljára közelebbről tartozó teológia után nagyobb gyönyörűségem vagyon az hazánk históriájának vizsgálásában, s akármi alávaló könyvet kapjak is arra a materiára, mind kedves.

Látom, hogy a Mgos Úr könyvei között találtatnak az *Heltaitól*[26] egybeszedett és kiadott magyar versek a M. Királyok dolgaikról. Én talán azokat nem láttam. Igaz ugyan, hogy akadtak az én kezemre is némely régi M. Versek, amelyek 1550 tájban írattak, és a Heltai műhelyéből 1570 tájban költenek ki, de talán nem azok lesznek. Egynehány rendbelinek *Tinódi Sebestyén deák*,[27] aki Török Bálint udvari embere volt azelőtt, az szerzője. Vagyon azután Hunyadi János győzedelmeiről, írta Nagy *Bántzai Mathias*,[28] Debr. 1575. Az Az Kenyérmezén 1479-ben lett győzedelemről *Temesvári István*[29] írta, 1569. eszt. Második János király életéről *Tsanádi Demeter*[30] írta, Debr. 1577. eszt.

Régen gondolkodom, hogy írjak a Mgos Úrnak aziránt, minthogy a magyar nyelv erősen kezdett megromlani a mi időnkben, jó volna annak ékesítésére s megerősítésére valami jót csinálni a más nemzeteknek példájok szerint. 1. Jó volna valami *Literata Societast* [tudós társaságot] felállítani, melynek tagjai Magyarországnak s Erdélynek minden részeiből lennének; de minthogy ez magános ember tehetséget felülmúlja,

lehetne 2. egybeszedni az eddig kiadott magyar grammatikákat, s egyet jót csinálni, csak azt ne csinálna tót vagy más nemzetből való, hanem aki gyermekségében is magyarok között nevekedett. 3. Ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar históriákat és verseket, amelyekben nincsenek deák és francia vagy egyéb nyelvből való szók, csak tisztán magyarok...

A Mgos Úrnak M. Igenben, 20. Sept. 1756.

Alázatos kész szolgája:
Bod Péter

A szövegközlés alapja: Kiss Áron: Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben. Magyar Könyvszemle, 1882. 259–263. l.

---

1. *Ráday Gedeon, id.* (1713–1792) – költő, irodalom- és tudománypártoló nagybirtokos, Ráday Pálnak, II. Rákóczi Ferenc titkárának fia. Folytatta atyja könyvgyűjtő tevékenységét, a péceli Ráday-könyvtárnak tulajdonképpen ő a megalapítója. Könyvtárában több nagyértékű ősnyomtatvány és régi ritka külföldi könyv volt, de elsősorban a magyar művek minél teljesebb összegyűjtését szorgalmazta. Könyvtára kb. 12000 kötetből állt. Számos külföldi és hazai könyvértő emberrel és könyvkereskedővel tartott fenn kapcsolatot, és segítségükkel gyarapította gyűjteményét. *Bod Péter* (1712–1769) magyarigeni református lelkésszel (l. a 69. szemelvény 1. jegyzetét) is könyvgyűjtési ügyekben levelezett. Bod számos magyar munkát vásárolt részére Erdélyben. Rádayról l. még a 94. szemelvény 1. jegyzetét.
2. *Teleki József* (1738–1796) – államférfi, író és tudós. 16–19 éves korában Bod Péter tanítványa volt. Külföldön végezte egyetemi tanulmányait, majd Cornides Dániel történettudóssal beutazta Európa nagy részét. Megvásárolta Cornides gazdag könyvtárát, s ezt gyarapítva nagy könyvtárat gyűjtött, amellyel unokája, Teleki József a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának alapját megvetette. Főként alkalmi költeményeket írt.
3. *Domokos Márton* († 1764) – 1735-től haláláig Debrecen főbírája, a debreceni ref. egyház főgondnoka. Vallási tárgyú műveket írt és fordított.
4. *Nagy Sámuel* (1730–1802) – református egyházpolitikus, író. 1752-től a Ráday-családnál nevelősködött. Mint a magyarországi reformátusok bécsi udvari ágense (1763 és 1797 közt), számos egyházpolitikai memorandumot szerkesztett. Bécsi tartózkodása idején Ráday Gedeon legfőbb könyvbeszerzője volt. Élete utolsó éveit is a Ráday-családnál töltötte.
5. *Ajtai (Abód) Mihály* (1704–1776) – a nagyenyedi református főiskola tanára, író. 1727-ben a Bethlen-családnál, majd a Telekiházban nevelősködött. 1732–1735 közt külföldi tanulmányutat tett, s hazatérve Teleki Józsefné Bethlen Kata házában lett udvari prédikátor. 1737-ben választották meg enyedi főiskolai tanárnak.
6. *Teleki Józsefné Bethlen Kata* (1700–1759) – l. a 74. szemelvény 1. jegyzetét.
7. *rhénes forint* = rajnai forint. Értéke 60 krajcár.

8. *Teleki Lászlóné Rádai Eszter* — Teleki László belső titkos tanácsos felesége, Rádai Pál leánya, Rádai Gedeon nővére.
9. *M. Tótfalusi Kis Miklós* (1650–1702) — kolozsvári nyomdász és híres betűmetsző. 1685-ben Hollandiában saját költségén kiadta a magyar bibliát. L. még a 63. szemelvény 1. jegyzetét.
10. *Erasmus, Desiderius Rotterdamus* (1466–1536) — németalföldi humanista, az európai humanizmus kiemelkedő alakja; tudós filológus. Számos írásában élesen támadta a skolasztikát és az egyházi szokásokat, de harcolt a reformáció ellen is.
11. *Tofeus Mihály* (1624–1684) — református püspök és énekszerző. Apafi Mihály udvari papja volt. *Prédikációit a fejedelemasszony két íródeákja jegyezte le hallomás után, s adta ki a szerző neve nélkül: A szent zsoltárok resolutiója.* Kolozsvár 1683. L. még a 63. szemelvény 3. jegyzetét.
12. *Kultsár György* (XVI. sz.) — protestáns író, az alsólindvai Bánffy-család udvari prédikátora. Postillái 1574-ben jelentek meg Alsólindván.
13. Jezsuita paterek titkai. Várad 1657.
14. *Bornemisza Péter* (1535–1584) — a magyar reformáció egyik legjelesebb írója, evangélikus püspök. Szóban forgó munkája az Evangéliumokból... című prédikációgyűjtemény 3. része. 1575-ben jelent meg. L. még a 37. szemelvény 1. jegyzetét.
15. *Szatmárnémeti Mihály* (1638–1689) — református lelkész, egyházi író. Fő műve: A négy evangélisták szerint való Dominica, azaz vasárnapi prédikációk. Kolozsvár 1675.
16. *Sárpataki (Nagy) Mihály* (1638–1694) — református lelkész, író. Noe Barkaja című vallási műve 1681-ben jelent meg Kolozsvárott. L. még a 65. szemelvény 8. jegyzetét.
17. *Félegyházi Tamás* (XVI. sz.) — református prédikátor. Külföldi tanulmányok s rövid mezőtúri, kolozsvári és debreceni tanítóskodás után 1573-ban, mint Melius Péter utóda, debreceni lelkész lett. *A keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás című műve* első ízben 1579-ben jelent meg Debrecenben, s 1601-ig négy újabb kiadást ért meg.
18. *Enyedi György* (1551–1597) — erdélyi születésű unitárius püspök. Több teológiai munkát és prédikációt írt. Itt Az ó és új testamentombeli helyek magyarázatja című, első ízben Kolozsváron 1619-ben megjelent híres latin teológiai művéről van szó, amelyet Toroczkai Máté fordított magyarra.
19. *Köleséri Sámuel* (1634–1683) — református prédikátor. Számos valláserkölcsi műve jelent meg.
20. Itt *Schwandtner János* (1716–1791) történetíró Scriptores rerum hungaricarum veteres et genuini című 3 kötetes (1. kiad.: Bécs 1746–48) művének két darabjáról van szó. — Schwandtner 1779-től a bécsi udvari könyvtár könyvtárosa, majd igazgatója volt. Művei, amelyek elsősorban történeti forráskiadványok, igen sok magyar vonatkozású anyagot tartalmaznak.
21. *Huszti István* (XVIII. sz.) — ügyvéd és jogtanár. Jurisprudentia practica... című munkája először Budán jelent meg, 1745-ben. Hosszú ideig kézikönyvül használták, s a XVIII. század folyamán többször kiadták.
22. *Bél Mátyás* (1684–1749) — evangélikus lelkész, híres XVIII. századi magyar polihisztor. Említett művének pontos címe: Compendium Hungariae geographicum. L. még a 69. szemelvény 10. jegyzetét.

23. *Dezsericzky Ince* (1702–1763) – piarista szerzetes, történetíró, költő. Legjelentékenyebb történeti munkája De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria címmel jelent meg, öt kötetben, Budán és Pesten, 1748-tól 1760-ig. I. István uralkodásáig tartalmazza a szkitákra, hunokra, avarokra, kunokra és magyarokra vonatkozó adatokat. Itt a mű 1753-ban, Budán megjelent 2. kötetéről van szó.
24. *Priszkosz rétor* itt említett kiadása Bél Mátyás Magyarország történetéről készült nagy forrásgyűjteményének (Adparatus ad historiam Hungariae, Pozsony 1735–1746) részeként jelent meg: Decas II. Attila, missis, acceptisque legationibus, illustris. Ex Prisco rhetore sophista. Pozsony 1746. L. még a 69. szemelvény 6. jegyzetét.
25. *Tatai (Csirke) Ferenc* (1707–1765) – református püspök, híres szónok, nagyműveltségű tudós. L. még a 70. szemelvény 9. jegyzetét.
26. *Heltai Gáspár* († 1574) – író, prédikátor és nyomdász. A XVI. századi históriás énekek egy részét (köztük Tinóditól származókat is) tartalmazó Cancionaléja 1574-ben, Bonfini történeti munkája nyomán készült Chronicája pedig 1575-ben jelent meg Kolozsvárt. L. még a 43. szemelvény 1. jegyzetét.
27. *Tinódi Sebestyén* (1505–10 k.–1556) – históriásének-szerző, vándorénekes. Históriás énekei Cronica címen jelentek meg 1554-ben Kolozsváron. L. még a 42. szemelvény 1. jegyzetét.
28. *Nagybánkai Mátyás* (XVI. sz.) – protestáns lelkész, versszerző, vallásos verseket és históriás énekeket írt. Hunyadi János győzelméről írott munkája (Historia. Az vitez Hvniadi Janos, Vajdanak... sok külömb külömb viadallia es io szerenczeie, 1560) először 1574-ben jelent meg Debrecenben.
29. *Temesvári István* (XVI. sz.) – iskolamester, énekszerző, Bonfini nyomán 1569-ben verset írt Kinizsi Pál és Báthory István 1479-i kenyérmezei győzelméről Históriás ének a jeles győzedelemről címen. Kolozsvárott jelent meg év nélkül.
30. *Csanádi Demeter* (XVI. sz.) – János Zsigmond erdélyi fejedelem titkára, versszerző. Ura halála után Vita Joannis secundi... című költeményében énekelte meg életét. Első kiadása hely és év nélkül jelent meg; 1571 után többször kinyomatták (Kolozsvár 1571, 1582; Debrecen 1571, 1577, 1582).

74

BETHLEN KATA VÉGRENDELETE KÖNYVTÁRÁRÓL[1]

1753, 1757

Méltóságos Gróf Bethleni BETHLEN KATA asszonynak, idvezült R. Sz. B. [Római Szent Birodalmi] Gróf Úr, Széki TELEKI JÓZSEF[2] Uram Árva özvegyének az nagyenyedi reformátum kollegyiomnak végső rendelésével hagyott MAGYAR BIBLIOTÉKÁJÁRÓL szóló, önmagától való írásbeli akarata:

I

... Tetszvén az Úr Istennek engemet, bűnes szolgálóját sok és nehéz terhes nyavalyákkal meglátogatni, minthogy 1752. esztendőt többire nehéz, súlyas fekvéssel töltettem el, mindenkor az volt szándékom, hogy kevés magyar könyveim lévén, azok az én holtam után adassanak az nagyenyedi kollegyiom számára, minthogy kedves édes férjem, G. Teleki József uram is maga könyveit odahagyván, tétessék az mellé. Énhozzám, az én súlyas nyavalyáim között érdemem felett atyafiságot mutató kedves édes öcsémuramat, G. Teleki László[3] uramat kérvén, hogy vegye keze alá azon feljebb írt könyveimet, hogy annál is inkább elhihessem, hogy az én holtom után rendelésem szerint odaadatódik. Kedves öcsémuram is ezen kívánságomra is mutatá atyafiságát énhozzám, és keze alá vett egy nagyobbacska ládában és egy kisebben. De minthogy az veszett világban az embereknek sokféle csalárdságát az Úr Isten megismertette velem, úgy látom, hogy az jóért többire gonosszal fizetnek, nehogy az énhozzám mutatott igaz atyafiságáért kedves édes öcsémuramnak kedvetlensége származzék, arra nézve kívántam ezen levelemben megírni igaz lelkem szerint, hogy azon ládákban semmi egyéb nincsen az könyveknél; sőt írhatom idvezülendő lelkemre, mellyel Krisztus ítélőszéke előtt is kívánok megjelenni, hogy kedves öcsémuramnál én egyebet ezen könyveknél, semmiféle portékát le nem tettem, annál is inkább pénzt.

Kelt Fagarason, 1753. január 26-án.

Árva Bethlen Kata
m. p.

II

Feles számú, magam szorgalmatosságával sok helyekről egybegyűjtött könyveim lévén, mind azokat is hagyom és adom a nagyenyedi reformátum kollegyiomnak, aminthogy nagyobb részint bé is adtam már; amelyek pedig az én halálomkor házamnál találtatnak (mivel a már általadott tékáim katalógusába a nevek ezen könyveknek fel is találtatnak), azokat is hagyom azon nagyenyedi kollegyiomnak, s ezen rendelésem szerint, akárki vegye kezeihez, küldje be önként az említett kollegyiomba mindjárt az én halálom után.

Írtam Hévízen, magam udvarházamnál, Kisasszonhavának tizennyolcadik napján, Ezerhétszázötvenhetedik esztendőben.

Árva Bethlen Kata
m. p.

A szövegközlés alapja: Gróf Bethleni Bethlen Kata Gróf Teleki Józsefné a maga számára gyűjtögetett Magyar Bibliotékájának laistroma. Összve írta Bod Péter. 1752. Sajtó alá adta B[oldizsár] K[ata] P[iroska, Benczúr Gyuláné]. Bp. 1911. 3–6. l.

---

1. *Bethlen Kata* (1700–1759) – Haller László, majd Teleki József felesége. Igen értékes magyar könyvtárát, amelynek gyűjtésében udvari papja, Bod Péter is segédkezett, a nagyenyedi református kollégiumra hagyta. A könyvtár az 1849-i harcok idején szinte teljesen elpusztult.
2. *Teleki József* († 1732) – Alsó-Fejér megye főispánja, a marosvásárhelyi kollégium gondnoka. Bethlen Kata a második felesége volt.
3. *Teleki László* (1710–1778) – császári-királyi kamarás, főkormányszéki tanácsos, majd belső titkos tanácsos, Erdély főpohárnoka.

75

A RATIO EDUCATIONIS[1] RENDELKEZÉSEI AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁRAKRÓL, AZ EGYETEMI KÖNYVTÁRRÓL ÉS AZ EGYETEMI NYOMDÁRÓL

1777

CXCIII. §

A királyi akadémiák[2] könyvtárairól általában

Ezen egész tanulmányi szervezet első részében az effajta akadémiai könyvtárakra nézve megállapíttatott, hogy igazgatásuk a történelem tanárának kezében lesz, aki ezen tisztében külön az akadémia elnökének fog alárendeltetni.

A könyvtárőr kötelességeinek részletesebb megszabása ezután fog megtörténni. Ehelyütt a könyvtár fölállítására és sajátos felszerelésére vonatkozó dolgokról lesz röviden szó.

Akadémai könyvtárak egyáltalán nincsenek, hanem közhasználatra előbb fölállítandók. Hogy ezek mindjárt kezdetben úgy legyenek fölszerelve, mint ahogy tényleg lenniök kellene, inkább óhajtandó, mintsem remélhető. Ezért tehát itt semmit sem kell elsietni, hanem mindenekelőtt ezen tanügyi szervezetnek a fő célját kell szem előtt tar-

tani, s ennek utasítása szerint kell a mű első alapjait megvetni és eszközeiről gondoskodni, s nem kell kétségbeesni, vajon tényleg olyan lesz-e valaha, aminőnek lennie kell.

CXCIV. §

A királyi akadémiai könyvtárak fölállításáról

Valamint a tanulmányok tárgyának megválasztásában az volt a cél, hogy az ifjúságnak a szükséges vagy legalább különösen hasznos tudnivalók adassanak elő megtanulás végett: egészen úgy kell a könyvtárak fölállításánál is minden törekvésnek ugyanoda irányulnia, ha a tanulókra és a tanárokra nézve egyaránt hasznosaknak kell lenniök. Nem is azon fordul meg a dolog, hogy a helyiségei minden válogatás nélkül összeszedett könyvekkel legyenek tele, hanem hogy egyetemesen hasznos és a célnak megfelelő munkákkal legyenek felszerelve, főleg olyanokkal, amelyek nélkül egyáltalában meg nem lehetnek a tanárok, akiknek jó része a jelen szervezet utasítása szerint egészen új és még ki nem egyengetett utakra kénytelen térni.

Ami a vallás és a keresztény hittudomány oktatását, mint a jó és erkölcsös polgárok nevelésének fő célját illeti, ez minden iskolában külön van választva a többitől ezen jelenlegi tanulmányi rendszer szerint, és saját, e célra megszabott tervvel rendelkezik. Az akadémiai könyvtár fölszerelését tekintve szükséges lesz elsősorban a kijelölt szaktanárokra figyelemmel lenni. Az ő használatukra külön szekrények szánandók, amelyekről mindjárt kezdetben gondoskodni kell a könyvek számára. Ezek körülbelül a következő csoportokba tartozhatnak:

1. Keresztény erkölcstan.
2. A hazai földrajz, történelem és jogok ismerete s mindaz, ami Magyarországra vagy az örökös tartományokra vonatkozik.
3. Természet- és nemzetközi jog.
4. Bölcselet.
5. Mennyiségtan.
6. Természettan.
7. Természetrajz.
8. Mezőgazdaság.
9. Latin nyelv.
10. Német nyelv.

11. Magyar nyelv és a többi hazai nyelvek.
12. Görög nyelv.
13. Az uralkodók története.
14. Az örökös tartományok, a szomszéd és más európai tartományok ismerete.
15. Egyetemes földrajz.

Most kezdetben természetesen elegendőnek mutatkozik, ha az említett 15 szekrény a tanárok szükséges támogatására néhány megfelelő íróval fölszerelteti, s ugyancsak, ha az egyes tanárok figyelmébe ajánltatik, hogy bármely szakra tartozó könyvek gyarapítására, kiegészítésére gondot viseljenek, és alkalmas megszerzésükről jelentést tegyenek azoknak, akikre tartozik. De a gimnáziumokban és grammatikai iskolákban is gondoskodni kell a szükséges könyvkészlet, illetőleg kis könyvtárak beszerzéséről.

Magától érthető, hogy engedélyezett és kiváló írókról gondoskodni az imént említett szaktudományok bármelyikében a tanügy fejlődésére az akadémiákon nagyon szükséges. Egyrészt azért, mert maguknak a tanároknak is többnyire új területeket kell megművelniök munkájukban, s így szükségük van segédeszközökre. Másrészt, a tanulókat otthoni tevékenységre és az írókkal való foglalkozásra kell szoktatni, és e célból minden segítséggel ellátandók. Továbbá, ezen könyvtárakban a már beszerzett könyvek használatán kívül arra is gondot kell majd fordítani, hogy ezen célok a legteljesebb mértékben eléressenek, amire nézve majd külön szabályzat készítendő.

CC. §

Az egyetemi könyvtár,[3] az éremtár és egyéb régészeti emlékek múzeuma

A könyvtárak nélkülözhetetlenségéről már fentebb történt említés, amikor az akadémiákról volt szó. Ennek, ha valahol, itt kell a leggazdagabbnak lennie, ahol a hallgatóknak nem felületes mázt kell kapniok a tudományokból és mindennemű művészetekből, hanem a legteljesebb kiképzésben kell részesülniök, amit a legjobb könyvek kitartó olvasása nélkül egyáltalában el nem érhetnek. Azért már nagy mennyiségű könyvtári készletet szállítottak a budai palotába, mely a nyilvános könyvtárnak van szánva. Ki vannak jelölve a könyvtár igazgatói, őrei, írnokai és szolgái,

akiknek kötelességei és feladatai külön írásbeli rendeletben fognak legközelebb megállapíttatni. Gondoskodás történt azonkívül arról, hogy akik olvasni és tanulmányozni akarnak, azok számára közvetlenül a könyvtár mellett alkalmas helyiségek jelöltessenek ki. Továbbá, ezen királyi könyvtár igazgatói az egyetem főtanácsának lesznek alárendelve, amely a tanácsosok egyikének hatáskörébe fogja utalni a könyvtárra vonatkozó összes ügyek számontartását és a róluk szóló jelentéstételt a többi tanácsosok ülésén.

Van ezenkívül igen gazdag éremtár, amely szépen van fölszerelve latin, görög és magyar érmekkel. Ezentúl sem fog hiányozni sem a költség, sem a törekvés ezen kincs gazdagítására: minden új pénznemből, amelyet jövőre legalább az örökös tartományokban verni fognak, haladéktalanul oda fognak szállítani.

Végül arra is serényen fog gond fordíttatni a jövőben, hogy a Pannónia-szerte előforduló régészeti emlékek lassankint összegyűjtessenek és az egyetem székházában megőriztessenek, hogy nemcsak a tudományok belföldi hallgatóinak, hanem a külföldieknek is hasznára és okulására szolgáljanak, akiket a kíváncsiság valamikor idehoz.

CCI. §

Az egyetemi könyvnyomda[1]

A tanügy bővebb gyarapítására az egyetemhez könyvnyomda is csatoltatott, s kijelöltetett igazgatója is, akinek alá lesznek rendelve az összes tisztviselők, ő maga pedig az egyetem főtanácsának lesz alávetve, s ennek tesz majd jelentést a nyomdát illető ügyekről és az egész pénzkezelésről. Ez a nyomda továbbá úgynevezett *kizárólagos* kiváltságot fog élvezni az összes könyvek nyomtatására, melyek egész Magyarországon és kapcsolt tartományaiban a tanintézetek számára meg vannak állapítva. Az ebből eredő haszon és nyereség pedig kizárólag elsősorban magának a könyvnyomdának fönntartására van szánva, azután pedig a királyi egyetemi könyvtár és más akadémiai könyvtárak fönntartására és azon írók jutalmazására, akik a királyi tanács [é.: egyetemi tanács] ítéletével jóváhagyott munkákat adtak ki, ha ugyan telni fog a jövedelemből.

Ugyancsak intézkedés fog történni, hogy könyvkereskedés is csatoltassék a nyomdához. Ezt egy ezen a téren

kellő gyakorlottsággal rendelkező embernek kell vezetnie azért, hogy az egyetem sajtóján nyomtatott könyvek annál könnyebben eljussanak a külföldi nemzetekhez és eladassanak, vagy más, a könyvtárnak megfelelő vagy a tudományok művelésére alkalmas könyvekkel fölcseréltessenek. Az egész könyvnyomdászatra vonatkozó külön szabályzat ezután fog megszerkesztetni.

A szövegközlés alapja: Friml Aladár: Az 1777-iki Ratio Educationis. Bp. 1913. 190–191, 196–197. l.

---

1. *Ratio Educationis* (a nevelés rendje) – Mária Terézia rendeletére 1777-ben megjelent latin nyelvű munka a magyar iskolaügy egységes irányítása érdekében. Az iskola elé azt tűzte célul, hogy megfelelő hivatalnoki kart neveljen az abszolutista állam számára. Bár az oktatás latin nyelvű maradt, s a vallásoktatás volt továbbra is az egyik legfőbb tárgy, a rendelkezés újat is hozott: olyan ismeretek tanítását írta elő, amelyeket a tanuló későbbi hivatali vagy gazdasági pályán hasznosítani tudott (magyar földrajz, történelem, Magyarország növényei és állatai stb.). A fenti cél megvalósítása érdekében részletesen és sokoldalúan rendelkezett a felsőbb tanintézetek (királyi akadémiák, egyetem) könyvtárairól és az egyetemi nyomdáról is. Szerzői Urményi József, Tersztyánszky Dániel és Makó Pál voltak. Erősen átdolgozott 2. kiadása, az ún. II. Ratio Educationis 1806-ban jelent meg.
2. *királyi akadémia* – XVIII–XIX. századi felsőfokú magyar iskolatípus; tanulmányi anyaga a gimnáziumokéra épült.
3. *Egyetemi Könyvtár* – a nagyszombati jezsuita kollégium XVI. században alakult könyvtárát felhasználva Pázmány Péter alapította 1635-ben, Nagyszombaton, és számos gazdag adománnyal gyarapította. Mária Terézia 1777-ben az egyetemmel együtt Budára, majd II. József 1784-ben Pestre helyezte át. Jelenleg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára.
4. *Egyetemi nyomda* – a második legrégebbi, még ma is működő magyar nyomda. Telegdi Miklós nagyprépost alapította Nagyszombaton, 1577-ben. 1655-ben az egyetem nyomdája lett, s azzal együtt 1777-ben Budára került. L. még a 116. szemelvény 7. jegyzetét.

III. A KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET KORÁBAN

A török kiűzése, majd a Rákóczi-szabadságharc leverése után Magyarország az uralkodó osztályok megalkuvó politikája következtében a XVIII. század elején Ausztria gyarmata lett Mikor azonban az osztrák gyarmati kizsákmányolás a magyar nemesség gazdasági érdekeibe ütközött, kiéleződtek az ellentétek a középnemesség és az udvar között, s megkezdődött a nemesi nemzeti ellenállási küzdelem Bécs ellen. A felvilágosodás idején e függetlenségi harc a magyar polgári értelmiség antifeudális törekvéseivel találkozott, s ért is el bizonyos eredményeket, de a Martinovics-mozgalom letörése után, Bécs megtorló intézkedései folytán, ismét a reakció és elnyomás időszaka következett. Az 1820-as évektől, a reformkorszakkal újból erőteljesen megindult a kettős küzdelem: a függetlenségi és társadalmi harc, s a haladó irodalmi és kulturális törekvésekkel találkozva az 1840-es években a közvélemény többségét maga mögé állította, és az 1848-as polgári forradalomban kivívta a nemzeti függetlenséget s elvben a társadalmi egyenlőséget is.

A nemzeti függetlenségért és társadalmi átalakulásért folyó politikai küzdelmet élénk ideológiai, eszmei harc kísérte, amelyben mindkét fél felhasználta az írott szó, a könyv és a sajtó fegyverét. Könyv- és könyvtárkultúránk többnyire e harcok hullámzása szerint alakult. A reakció felülkerekedésének időszakában az államhatalom cenzúrája és más elnyomó eszközei miatt nem fejlődhetett, stagnált; de gyakran éppen ilyenkor, a politikai harcok visszaszorulása miatt, a haladás egyedüli hordozója volt. A nemzeti és demokratikus erők előretörésekor fejlődött, segítette harcukat, az agitáció, a szervezés fontos eszközévé vált. Fejlődési korszakai 1772 és 1848 között — nagyjából a politikai és társadalmi fejlődés korszakaival egybeesve — a következők: *a)* A felvilágosodás kora: 1772—1795. — *b)* A reakciós elnyomás kora a magyar jakobinus mozgalom elfojtásától a reformkor kezdetéig: 1795—1825. — *c)* A reformkor: 1825—1848.

A) A FELVILÁGOSODÁSTÓL 1848 MÁRCIUSÁIG

Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta:
FÜLÖP GÉZA

a) A felvilágosodás kora
(1772–1795)

Annak ellenére, hogy a magyar nemesség a szatmári békében lemondott a függetlenségi harcról, a Habsburgok gyarmati politikája – amely Magyarországot csupán Ausztria nyersanyagtermelő bázisának és az osztrák iparcikkek felvásárlójának tekintette – a magyar uralkodó osztály (főként a középnemesség) és Bécs ellentéteinek kiéleződéséhez vezetett már Mária Terézia uralkodása végén, különösen pedig utóda, II. József (1780–1790) felvilágosult abszolút rendszere alatt.

A felvilágosult abszolutizmus tipikus jelenség volt Kelet-Európának a polgári fejlődésben elmaradt országaiban. A felvilágosodás tanítását, amely tulajdonképpen a polgári forradalom ideológiája volt az abszolutizmus, a feudalizmus és az egyház elleni harcában, ezeknek az országoknak az uralkodói mérsékelt formájában magukénak vallották, hogy ezzel a saját uralmukat és a feudális osztály uralmát meghosszabbítsák. Különféle reformokat léptettek életbe, hogy a fejlődés irányát és ütemét maguk szabhassák meg.

A felvilágosult abszolutizmus némi jelei már Mária Terézia idejében is mutatkoztak (pl. az iskolák állami felügyelet alá vétele), de az teljes mértékben II. József alatt érvényesült. A kalapos király végső célja az osztrák birodalom teljes központosítása volt, Magyarország beolvasztásával. Hazánkban a hivatalok és a tanítás nyelvévé a németet tette, megszüntette a megyerendszert, feloszlatta a szerzetesrendeket, türelmi rendeletében kimondta a szabad vallásgyakorlat elvét, s az állami hivatalviselést lehetővé tette nem katolikusok részére is. Jobbágy-rendeletével könnyített a magyar parasztság helyzetén. Reformjai a polgári fejlődést sok tekintetben előbbre vitték (ezért is támogatta őket a magyar felvilágosult, ún. jozefinista értelmiség), de központosító, gyarmatosító rendelkezései akadályozták az önálló nemzeti fejlődést. Intézkedései heves ellenállást váltottak ki a megyék nemességéből, amely vele szemben egyrészt a saját kiváltságait, nemesi előjogait, másrészt az ország politikai önállóságát is védte. Az ellenállás

lángja különösen II. József halála után, az 1790–91-i országgyűlésen csapott magasra. A Habsburgok a török háború nehézségei, a francia forradalom eseményei, Belgium elszakadása és az osztrák–porosz ellentétek miatt kezdetben nehéz helyzetben voltak. Ekkor a nemesség követelései, függetlenségi törekvései is erőteljesek, teljesen magának akarta a törvényhozó hatalmat, s hathatósan ellenőrizni kívánta a végrehajtó hatalmat is. Mikor azonban az udvar ügyei kedvezően változtak meg, s elvileg kinyilvánította Magyarország függetlenségét, a rendek minden kikötés nélkül királlyá koronázták II. Lipótot (1790–1792).

Az 1790-es évek ellenállásában nagy szerepe volt a XVIII. század második felében kialakuló új magyar társadalmi rétegnek, a művelt magyar értelmiségnek. Az írók, költők, fiatal ügyvédek, tanárok, hivatalnokok stb. – különösen a nem nemesi származásúak – legjobban érezték a feudalizmus gúzsba kötő és az érvényesülést gátló korlátait. Ez a réteg a felvilágosodás és a polgári reformok híve, s azért támogatja II. Józsefet is, mert reformjaitól várja Magyarország gyökeres átalakítását. Az értelmiség legjobbjai felismerték az 1790-es országos méretű nemesi mozgalom erejét és jelentőségét, s a nemzeti követelések mellé álltak, de igyekeztek összekapcsolni ezeket polgári jellegű társadalmi reformokkal. Így történt, hogy 1790-ben és a következő néhány évben, amely időszak a magyar felvilágosodás történetének első csúcspontja, egy táborban harcoltak a Habsburgok ellen a plebejus származású felvilágosult hazafiak a nemesi patriotizmus híveivel. Együttes mozgalmuk I. Ferenc reakciós uralma (1792–1835) elején mindjobban kibontakozott, a helyi ellenállások 1793 végére egységes, országos jelleget öltöttek, s 1794 kezdetén – a rendőrbesúgók szerint is – forradalmi helyzet alakult ki az országban.

1793-ban Franciaországban a jakobinusok kerültek hatalomra, s diktatúrájuk véget vetett a feudalizmus minden maradványának. A francia forradalmi események fokozatosan megosztották az egymásra találó magyarországi Habsburg-ellenes erőket: a nemesi ellenállók, féltve saját hatalmukat a forradalomtól, az uralkodóhoz közeledtek, a demokrata hazafiak, a magyar jakobinusok pedig Martinovics Ignác vezetésével a forradalmi szervezkedés útjára léptek. Martinovics két szervezetet létesített: a Reformátorok Társaságát a nemesség megnyerésére, a nemzeti függetlenség kivívása céljából, és a Szabadság és Egyenlőség Társaságát, amelyről az előző társaság tagjainak tudniok sem volt szabad, mert célja a polgári

állam megvalósítása volt, a nemesség félreállításával. A szervezkedést azonban néhány hónap után felfedezték, és résztvevői ellen kíméletlen politikai pert indítottak. A vezetőket (Martinovics Ignácot, Hajnóczy Józsefet, Laczkovics Jánost, Szentmarjay Ferencet és gróf Sigray Jakabot, s rajtuk kívül Őz Pált és Szolárcsik Sándort) lefejezték, számos résztvevőjét pedig (Kazinczy Ferencet, Szentjóbi Szabó Lászlót, Verseghy Ferencet, Landerer Mihályt stb.) Buda, Brünn, Spielberg és Kufstein börtöneibe zárták, ahonnan nem egy közülük sohasem tért vissza.

A magyar jakobinusok mozgalma, mivel a magyar viszonyok még nem voltak érettek a polgári átalakulás plebejus-demokratikus útjára, elbukott. A szűk demokrata értelmiségi réteg társadalmilag elszigetelődött: a nemesség a Habsburgok oldalán szemben állt a forradalmi elképzelésekkel, a polgári réteg még kicsiny volt és elmaradott, a parasztság elnyomott és öntudatlan, s a forradalmi értelmiségnek a jobbágyi tömegekhez nem is volt közvetlen kapcsolata. Mozgalmuk vérbefojtásával a polgári átalakulásért folyó harc megint hosszú időre leszorult a politikai térről.[1]

Martinovics mozgalmának kettős célkitűzését, a nemzeti függetlenség kivívásáért és az ország polgári átalakulásáért vívott harcot a *felvilágosodás* eszméi támogatták. A felvilágosodás a XVIII. század utolsó harmadában a magyar művelődés arculatára is rányomta bélyegét. Hívei – különösen Franciaországban, de hatásukra Magyarországon is – a „józan ész" és „világosság" nevében harcot indítottak minden ellen, ami a „sötét múlt" hagyománya; a polgári haladás racionalista követelményeit állították szembe az egész feudális társadalmi gondolkozással és berendezéssel. Kemény, gyakran materialista kritikával bírálták a régi állam- és jogelméletet, a tudományokat és a vallást, az irodalmat és a művészeteket. Tevékenységük döntő fordulatot eredményezett a magyar kultúra és irodalom területén: diadalra vitte a magyarnyelvűséget a feudális latinsággal szemben, és a világi életfelfogást, gyakran a materialista gondolkozást a vallásos szemlélet ellenében.

A felvilágosodás nyomaival már a XVIII. század első felében találkozunk Magyarországon, különösen Erdélyben. Elsőnek a külföldet járt magyar főurak ismerik meg, de ők még francia nyelven olvassák termékeit. Osztálybázisa, a polgárság nálunk szűk és elmaradott réteg, így hordozója többnyire a nemesi eredetű értelmiség lesz. Kezdetét hagyományosan 1772-vel, *Bessenyei György* fellépésével jelöljük. Őt a fényűző bécsi

udvari élet és a magasabb kultúra döbbentette rá a magyarság elmaradottságának és műveletlenségének tudatára. A magyar felvilágosodás kulturális programját, a magyar nyelvű irodalom és tudomány világi szellemű művelésének szükségességét röpiratain (Magyarság, 1778; Magyar néző, 1779; Jámbor szándék, 1781) fogalmazta meg. *Batsányi János* és *Kazinczy Ferenc* a kassai Magyar Museum c. folyóiratban tudatosan vallották Bessenyei programját, majd 1794-ben *Kármán József* Urániájával tovább fejlesztette azt, kimondva, hogy az irodalomnak és tudományosságnak nem elég csak magyar nyelvűnek lennie, eredeti munkákra van szükség, az ilyenek érdeklik igazán az olvasót; a nyelvművelés és a fordítás még nem igazi eredmény, csak útegyengetés.[2]

A felvilágosodásnak eszméi terjesztésében és az ellenséges ideológiák elleni harcában a *könyv* volt a legfőbb fegyvere. Az írás-olvasás ismeretének szélesbítésére igyekezett állami feladattá tenni az iskolázás ügyét is. A magyar nyelvű irodalom és művelődés újjászületése érdekében folyó mind hatékonyabb ismeretközlés és propaganda új, mozgékonyabb jellegű kiadványtípusokat teremtett, ill. honosított meg: a röpiratot, folyóiratot és újságot. A felvilágosult ember ezekből szerzett tudomást a külföld, főleg a francia forradalom eseményeiről. A felvilágosodás így igen kedvező változásokat hozott a könyv- és könyvtárkultúra minden területén: megszaporodott a külföldről behozott és itthon nyomtatott művek száma, fejlődött a könyvkereskedelem, gyarapodott az olvasóközönség, kiterjedt a könyvgyűjtés köre, megváltozott a gyűjtemények és könyvtárak egész jellege, s mindez az államhatalom, valamint a politikai és műveltségi monopóliumát féltő uralkodó osztállyal (főurakkal, főpapsággal stb.) szembeni folytonos harcban. A felvilágosodás hatására a világi elem és a magyarnyelvűség egyre döntőbb módon jutott érvényre a könyvkultúra terén is, a latinos-barokkos vallásos jelleggel szemben. A könyv – különösen az eredeti mű – a magyarnyelvűség előmozdítójává s a világi kultúra hordozójává vált. Az irodalmi élet fellendülése gyarapította a nyomdák és a nyomtatott művek számát. A könyvek az olvasóréteg kiszélesedésével nagyobb példányszámban s olcsóbb kiállításban láttak napvilágot. II. Józsefnek a cenzúrát sok vonatkozásban könnyítő intézkedései nyomán Magyarországon és Erdélyben már kb. 30 nyomdai üzem működött.[3]

Az 1770-es évek után Buda és Pest kezdett a magyar *nyomdászat* központjává válni. 1777-ben Mária Terézia az

egyetemmel együtt az Egyetemi nyomda nagyobb részét is Budára helyezte Nagyszombatból, s ezt 1797-ben követte a másik része is. Pesten Eitzenberger Ferenc 1756-ban felállított első nyomdája után 1773-ban újabb nyomda nyílt, Royer Ferenc Antalé, amely később Landerer János Mihály (a budai Landerer-nyomda alapítójának fia) tipográfiája lett. Landererek a pestin kívül Pozsonyban és Kassán is volt nyomdája. A birodalom számos városa közt a bécsi Trattner János Tamás 1783-ban Pesten is rendezett be nyomdát, amelyet Trattner Mátyás vezetett. A Martinovics-mozgalmat vérbefojtó reakció a nyomdászok közül is szedett áldozatot. Landerer Mihály, aki a mozgalom vezetőinek számos művét kinyomtatta s lemásolta a társaságok szabályait és a mozgalom célkitűzéseit tartalmazó két Kátét, Kazinczyval, Batsányival és Verseghyvel együtt raboskodott Kufsteinban.[4]

A tehetősebb írók a felvilágosodás korában is saját költségükön jelentették meg műveiket, a szegényebbek pedig csak akkor kaptak nyomdász-kiadót, ha kellő számú előfizetést gyűjtöttek, vagy valamely gazdag, ismert mecénás támogatta munkájuk közrebocsátását. Gyakori a panasz az írók körében, hogy a *könyvkiadás* nagy nehézségekbe ütközik: kevés az előfizetés, a nemesek nem szívesen költenek magyar könyvekre, és számosan panaszolják azt is, hogy az idegen származású nyomdászok csupán saját hasznukat nézik, s nem törődnek a magyar irodalom és tudomány terjesztésével. A nyomdák a kelendő kiadványokra most is igyekeznek kizárólagos jogot biztosítani, pl. az Egyetemi nyomda a tankönyvekre.[5]

Az egyház és az államhatalom a *cenzúra* segítségével próbált gátat vetni a felvilágosodás szellemét terjesztő műveknek, amelyek korán eljutottak Magyarországra. Már 1767-ben rendelet jelent meg a vallásgúnyoló, szabados szellemű könyvek terjedésének megakadályozására. II. József 1782-ben kiadott rendelete Bécsben központosított cenzúra-szervezetet épített ki, és ezen a téren is megnyirbálta a katolikus egyház befolyását: a cenzúra-ügyet kivette a püspökök kezéből, és világiakból álló bizottságra bízta. A cenzúra József felvilágosult abszolutizmusának megfelelően valamelyest engedett szigorából. Enyhült az északi sajtótermékek cenzúrája, s ennek az lett a következménye, hogy míg 1764 és 1780 között csak 8 új hírlap és 1 folyóirat létesült, addig József uralkodása idején, 1780 és 1790 között 23 új hírlap és 10 folyóirat indult. A halála utáni 1790-i országgyűlésen a rendek saját kezükbe akarták venni a cenzúra ügyét, de ez nem sikerült. II. Lipót

még ebben az évben megtiltotta a hatósági intézkedések bírálatát a sajtóban, 1791-ben pedig elrendelte, hogy a magyar újságoknak a francia forradalom eseményeiről csak olyan híreket szabad közölniök, amelyek a hivatalos bécsi lapban, a Wiener Zeitungban is megjelentek. A sajtó és könyvkiadás elnyomását I. Ferenc 1793-i és 1795-i cenzúrarendeletei tetőzték be. A felvilágosult művek a tiltott könyvek jegyzékére kerültek. Utólag elkobozták pl. a kassai Magyar Museumnak 1790-ben a cenzúra engedélyével megjelent számát. Új nyomdák felállítását engedélyhez kötötték. A cenzúra engedélye nélkül semmilyen kiadvány sem jelenhetett meg. Ferenc sajtó- és cenzúrarendeletével szemben 1793 végén országos tiltakozás robbant ki, az ellenállás bástyái a megyék (pl. Abaúj, Bihar, Gömör) voltak, amelyeknek nemességét a teljes lelkiismereti, szólás- és sajtószabadság elvét valló magyar jakobinusok tüzelték harcra.[6]

Bár a cenzúra figyelme a *könyvkereskedelem*re is kiterjedt, a legszigorúbb ellenőrzés sem tudta meggátolni, hogy a főurak tömegesen ne kapják külföldről – már Mária Terézia uralkodása idejében is, s azután még inkább – a francia felvilágosodás termékeit. A Lipót-korabeli rendőri besúgók jelentéseiben is számos helyen szó esik róla, hogy a könyvkereskedők kéz alatt olyan műveket szállítanak, amelyek híveket szereznek a magyar jakobinusoknak. Könyvkereskedelemmel még a XVIII. század végén is foglalkoznak a nyomdászok és könyvkötők, de a könyvtermés bővülésével az árusítás külön foglalkozássá válik. Az első pesti hivatásos könyvkereskedő, Maus Gellért Mária Terézia uralkodása elején nyitotta meg üzletét, amelyet halála után, 1774-ben Weingand János Mihály és Köpff János György vásárolt meg. 1792-ben már öt könyvkereskedő működött Pesten. Ezek régi (antikvár) könyveket is vettek és árusítottak. Nagymértékben megélénkítette a könyvforgalmat a szerzetesrendek feloszlatása Mária Terézia, de főként II. József idejében, mert a szerzetesi könyvtárak könyveinek egy része is könyvárusi forgalomba került. Az 1790-es években több könyvkereskedő kölcsönkönyvtárat nyitott. Üzletük valóságos szellemi központ volt, ahol a könyvekről az olvasók vitatkoztak.[7]

A könyv ugyanis a felvilágosodás idején már nem elsősorban gyűjtőszenvedély tárgya, hanem *olvasmány*, amely széles körben terjeszti az új eszméket, vagy világi tárgyú történetekkel gyönyörködteti az olvasókat. Nagy jelentőségét a régi rend hívei is felismerik. Igyekeznek az olvasókat a saját

ideológiájukat propagáló művek forgatására rábírni, s az ellenséges könyvek hatását ellensúlyozni. Faludi Ferenc pl. óvja a nőket a regényes, világi témájú szépirodalmi művek olvasásától, s erkölcsnemesítő, vallásos könyveket (de nem tudományos vagy teológiai munkákat!) ajánl figyelmükbe. A felvilágosult szellemű, materialista felfogású könyveket Magyarországon a katolikus egyház eleinte, az 1770-es évek előtt latin, az 1780-as évek közepétől magyar nyelvű vitairatokban támadja (Szaicz Leó: Igaz Magyar, 1785–1790; Alexovics Vazul: A könyvek szabados olvasásáról, 1792). Az új irodalom mégis terjed, íróink fordításokkal, majd eredeti magyar művekkel igyekeznek a széles rétegek olvasás iránti hidegségét eloszlatni. Kármán József az Uránia megindításával a nők kezébe akar magas színvonalú irodalmat adni. Iskolai önképzőkörök alakulnak, ahol a diákok külföldi írók műveit olvassák, és azokról egymást tájékoztatják (pl. Csokonai és társai a debreceni kollégiumban). A köznemességnek kedvelt olvasmányai az olyan művek, amelyek a nemesi nacionalizmus szellemében fogantak, s a magyar nemesség régi dicsőségének idézésével emelik öntudatát (pl. Dugonics András Etelka című regénye, 1788). Erősen gyarapítja az olvasók számát a kialakulóban levő új, radikális értelmiség, amely eredetiben olvassa a francia és angol felvilágosodás műveit, s a francia forradalom eseményeiről szóló híreket. *Olvasókört* alapítanak, amelyeket politikai szervezkedésük céljára is felhasználnak. A Budai Olvasókör alapítói közé tartozik pl. Hajnóczy, Szentmarjay, Berzeviczy és Verseghy, s tagja Pest-Buda értelmiségének színe-java. Számos vidéki értelmiségi központban (Kassán, Késmárkon, Kőszegen, Lőcsén, Nagyváradon) is alakultak hasonló körök. A francia forradalmi lapokra előfizettek a Lesekabinetek és a kávéházak. A pestbudai Tuchl-féle kávéházban pl. 1793-ban nyilvánosan olvasták a francia forradalom hivatalos lapját, a Moniteurt, amelyről egy korabeli francia forrás azt mondja, hogy Európaszerte kedvelték, de különösen Magyarországon sokan olvasták. A francia eseményekről még a legelmaradottabb társadalmi osztály, a parasztság is tudomást szerzett. Bizalmas jelentések közölték a bécsi udvarral, hogy a forradalmi eseményeket közlő Magyar Kurir című újságot a papok és jegyzők vasárnaponként felolvassák a parasztoknak.[8]

Az *időszaki sajtó* olvasóbázisát azonban természetesen nem a parasztok alkották, hanem polgárság hiányában a polgárosodó középnemesség és értelmiség. Toldy Ferenc, a

jeles irodalomtörténész írja az első magyar lapok közönségnevelő szerepéről: „Hallatlan ... azon férfiak érdeme, akik a magyar időszaki sajtót létesítették, ezáltal egy állandó magyar olvasóközönséget teremtvén, s azt oly rétegekkel nevelvén, melyekbe a könyvirodalom, részint a szellemi szükségek hiánya, részint az akkori könyvkereskedelmi közlekedés korlátoltsága miatt bé nem hatolt volt."

Az első magyar nyelvű *hírlapot*, a Magyar Hirmondót (1780–1788) Rát Mátyás alapította Pozsonyban. Az újság nagy politikai jelentősége még nem tartalmában van, hanem abban, hogy egyáltalán létezik: közönséget nevel, ismereteket közöl és hozzászoktat a korszerű kérdéseken való gondolkodáshoz. A lapnak kezdetben 320 előfizetője volt, s később számuk 500-ra emelkedett. Egy ideig Szacsvay Sándor, az első igazi magyar politikai újságíró szerkesztette. Szacsvay 1786-ban Bécsben megindította a második magyar nyelvű lapot, a Magyar Kurirt (1786–1834), amely a felvilágosodás orgánumaként harcolt a papság ellen és tudósított a francia eseményekről. Az I. Ferenc trónralépése utáni nyílt reakciónak Szacsvay lett az első áldozata, – lapját betiltották. Két magyar nyelvű lap látott még napvilágot Bécsben ebben az időben: a Hadi és Más Nevezetes Történetek (később: Magyar Hirmondó) (1789–1803), amely Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében a magyar nyelv és irodalom ügyében végzett igen hasznos tevékenységet, és a Pánczél Dániel szerkesztette Magyar Merkurius (1793–1798).

A XVIII. század végén a felvilágosodás és a magyar nyelvű kultúra- és irodalomfejlesztés jegyében indultak az első magyar *folyóiratok* is. A legelső a kassai Magyar Museum (1788–1792) volt. Megteremtése Kazinczy Ferenc érdeme. Batsányi Jánossal és Baróti Szabó Dávidd al indította, de Batsányival való nézeteltérései miatt kivált a szerkesztőségből, és új lapot alapított Orpheus címen (1790–1791). 1789-től 1792-ig Komáromban jelent meg az első magyar enciklopédikus tartalmú, népszerű tudományos folyóirat, a Mindenes Gyűjtemény Péczeli József szerkesztésében. Kármán József Uránia című folyóiratával (1794–1795) Pestet akarta az irodalom és szellemi élet központjává tenni, s új olvasóközönséget igyekezett nevelni (elsősorban a nők körében).[9]

Az új típusú és új tartalmú kiadványok, a növekvő könyvkiadás, a könyvkereskedelem fellendülése és az értelmiségi réteg kialakulása, s ezzel kapcsolatosan az olvasók számának gyarapodása fellendítette a *könyvgyűjtést*, és megváltoztatta

a *könyvtárak* jellegét. A könyvgyűjtés az előző korszakban még nagyobbrészt nagyúri kedvtelés és divat volt, a felvilágosodás korában a polgári eszmeiség, valamint a nemzeti nyelv és műveltség terjesztőjévé, a széleskörű nyilvánosságot szolgáló közhasznú tevékenységgé vált. A főpapi könyvtárak jelentősége általában csökkent. A főúri könyvtárak anyaga új típusú művekkel gazdagszik s átalakul, a nemesség és értelmiség mind nagyobb számban jelenik meg a könyvgyűjtők között. Számos olyan könyvtár keletkezik, amely csupán külföldről behozott művekből áll (pl. Csáky István és felesége, Erdődy Júlia 5000 kötetet tartalmazó homonnai gyűjteménye, vagy a Sztárayak ugyanilyen nagyságú könyvtára Nagymihályban, Orczy Lőrincnek és fiának 8700 darabból álló gyűjteménye stb.), de a már meglevő könyvtárakba is nagyszámú francia könyv kerül (a Héderváry-könyvtár 15 000 kötetéből pl. 6000 a francia mű, de sok francia könyv van Ráday Gedeon könyvtárában vagy Teleki Sámuel marosvásárhelyi gyűjteményében is). Csökken a teológiai művek aránya, s egyre több államtudományi, társadalomtudományi mű, szabadkőműves és felvilágosult szellemű forradalmi munka, természettudományi és földrajzi tárgyú könyv gazdagítja az állományt. A szerzetesrendek feloszlatása után a kolostori könyvtárak anyagát részben a nyilvánosság számára is megnyitott budai Egyetemi Könyvtár (amelyet 1777-ben Nagyszombatról Budára, a Várba, majd innen 1784-ben a ferencesrend pesti kolostorába költöztették át), részben egyéb főiskolai könyvtárak kapták meg (számos mű került pl. a debreceni református kollégium könyvtárába), a felesleget pedig árverésen eladták. A nemesi nemzeti mozgalommal és a magyarnyelvűség programjával kapcsolatban merül fel a hungarica-gyűjtés igénye pl. 1795 táján Széchényi Ferencben is. A könyvtárak nyilvánosságának eszméje is kezd tért hódítani, s bár ez Magyarországon majd csak a XIX. században valósul meg, számos könyvgyűjtőnk szívesen bocsátja a könyveit az olvasók, a tudósok rendelkezésére (Széchényi Ferenc könyvtárában bővíti ismereteit pl. Hajnóczy József, Ráday Gedeon könyvtárából kapja kölcsön Révai Miklós az új kiadásban közzéteendő művek példányait, s Klimó György püspök Pécsett, majd Apponyi György gróf Pozsonyban 1774-ben, Esterházy Károly érsek Egerben 1793-ban, s majd mások is megnyitják az olvasók előtt könyvtárukat). Nagyon megkönnyítették a könyvek hozzáférhetőségét és növelték az olvasók számát a magyar közművelődési könyvtárak első jelentkezései-

nek tekinthető olvasókabinetek és kölcsönkönyvtárak, amelyeket 1790 körül külföldi mintára nyitott meg néhány könyvkereskedő és könyvkötő (pl. 1789-ben Müller Ferenc Győrben és Németi Mihály Sopronban, vagy 1793-ban magyar könyveket tartalmazó gyűjteményét Institoris Gábor Pesten). Erre az időszakra nyúlnak vissza szakkönyvtárügyünk gyökerei is: 1770-ben kezdődik a szervezett oktatás az első magyar műszaki felsőoktatási intézményben, a selmecbányai bányászati akadémián, amelynek munkáját egy igen csekély számú és lassan gyarapodó műszaki jellegű könyvgyűjtemény is segíti.[10]

I. Ferenc könyörtelen reakciója, különösen a Martinovics-mozgalom vérbefojtása után, a könyvtárak életében, de az egész könyvkultúra területén fordulatot jelentett (kölcsönkönyvtárak bezárása, szigorú cenzúra). A felvilágosodás és a függetlenség híveinek az új helyzetben új módozatokat kellett találniok tevékenységük számára.

---

1. Pamlényi Ervin: A magyar nép története I. Bp. 1954. — Arató Endre–Benda Kálmán–Mérei Gyula–Spira György–Varga Zoltán: Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Bp. 1961. — Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp. 1906. — Benda Kálmán: A magyar jakobinusok. Bp. 1957. — Uő: A magyar jakobinus mozgalom iratai. 1–3. Bp. 1957. —Marczali Henrik: Az 1790/91-i országgyűlés. 1–2. Bp. 1907.
2. Faguet: A XVIII. század. Bp. 1898. — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. — Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalom- és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században. Kolozsvár 1936. — Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954.
3. Csapodi Csaba: Könyvtermelésünk a XVIII. században. Magyar Könyvszemle, 1942. 392. l. — Uő: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. Magyar Könyvszemle, 1946. 98–104. l. — Clauser Mihály: A röpirat. Magyar Könyvszemle, 1940. 187–188. l.
4. Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877. Bp. 1878. — Tevan Andor: A könyv évezredes útja. Bp. 1956. — Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században. Bp. 1917. — Iványi Béla–Gárdonyi Albert–Czakó Elemér: A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577–1927. Bp. 1927. — Szimonidesz Lajos: A jakobinus Landerer Mihály pöre 1795-ben. Magyar Könyvszemle, 1942. 386–391. l. — Fitz József: A jakobinus nyomdász. A Könyvtáros, 1958. 195–198. l.
5. Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. Magyar Könyvszemle, 1923. 58–72, 176–199. l.; 1924. 13–71. l. — Bisztray Gyula: A prenumeráció. Magyar Századok. Bp. 1948. 177–192. l.

6. Maros Andor: A cenzúra. Bp. [1947.] — Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. — Sashegyi Oszkár: I. Ferenc nyomdapolitikája. Magyar Könyvszemle, 1943. 368–382. l. — Goriupp Alice: A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a XVIII. század fordulóján. Magyar Könyvszemle, 1944. 19–34. l.
7. Némethy Lajos: Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században. Magyar Könyvszemle, 1901. 53–62. l. — Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Bp. 1930. — Uő: Könyvtermelésünk a könyvkereskedelem önállósítása korában. Magyar Könyvszemle, 1944. 148–166. l.
8. Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján. Bp. 1943. — Trócsányi Zoltán: A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma. Magyar Könyvszemle, 1941. 22–37. l. — Kókay György: A hazai újságolvasás történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1959. 357–360. l.
9. Dezsényi Béla–Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. Bp. 1954. — Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada. Bp. 1941. — Pongrácz Alajos: Szépirodalmi folyóirataink 1848-ig. Bp. 1930. — Kereszty István: A magyar és a magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705–1867. Bp. 1916.
10. Gulyás Pál: A könyvek és könyvtárak hajdan és most. Bp. 1924. — Máté Sándor: A budapesti magyar királyi tudományegyetem könyvtára 1774–1895. Bp. 1896. — Szarvasi Margit: Magánkönyvtárak a XVIII. században. Bp. 1939. — Timár Kálmán: Az első Olvasó Kabinét Győrött. Győri Szemle, 1930. 179–180. l. — Szemző Piroska: A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei. Magyar Könyvszemle, 1939. 165–175. l. — Léces Károly: A pesti magyar olvasókabinett megalapítása és könyvállománya. Magyar Könyvszemle, 1959. 345–356. l.

b) A reakciós elnyomás kora a magyar jakobinus mozgalom elfojtásától a reformkor kezdetéig (1795–1825)

A francia forradalom eseményei már 1793-tól kezdve fokozatosan a bécsi udvar mellé állították a magyar uralkodó osztályt, s kapcsolatukat csak erősítette a magyar jakobinusok célkitűzéseinek leleplezése. Szövetségük további alapja volt az a gazdasági konjunktúra is, amely Napóleon kontinentális zárlata nyomán Magyarországon szintén beköszöntött. Eleinte még a háború okozta inflációból is haszna volt a nemességnek; a pénz megszaporodásával könnyen kiegyenlíthette régi adósságait. A háború és az infláció annál inkább sújtotta a jobbágyságot: a földesúr e réteg terhére fejlesztette birtokait és gyarapította jövedelmét.

Az udvari-rendi kompromisszum 1812-ig tartott; a háború utáni mezőgazdasági válság ugyanis újból kiélezte az ellentéteket, amelyek a háború alatti országgyűléseken is megmegmutatkoztak az udvar gyarmati vámpolitikája ellen és a magyar nyelv jogaiért folyó harcok formájában. A nemesség az 1811-i országgyűlésen megtagadta az adót. Az inflációt követő 1812-i devalváció következtében, amely a papírpénz értékét $^1/_5$-ére csökkentette, elvesztette pénze jó részét, adósságai megszaporodtak, s a gazdasági dekonjunktúra súlyos anyagi helyzetbe juttatta. A középnemesség is elszegényedett, s a kisnemesség igen nagy része már csak jobbágytelken gazdálkodott.

I. Ferenc – válaszul az adó megtagadására – kísérletet tett arra, hogy Magyarországot beolvassza az osztrák birodalomba. 1825-ig nem hívott össze országgyűlést, a megyékbe alkotmányellenesen királyi biztosokat nevezett ki, akik az adót erőszakkal hajtották be. A magyar arisztokrácia legnagyobb része ebben az időben is feltétel nélkül kiszolgálta az udvart, de a köznemesség, amelyet a dekonjunktúra gazdaságilag igen súlyosan érintett, szemben állt vele, s harcolt az arisztokrácia ellen is. E köznemesi réteg liberális gondolkodású része lett később a nemesi reformmozgalom vezetője. Ferenc magyarországi tervét a nemzetközi helyzet is segítette. Az 1814-ben létrehozott Szent Szövetség (Ausztria, Oroszország és Poroszország szövetsége) éberen őrködött a trón és vallás védelmén, s minden eszközt igénybe vett a szabadságmozgalmak feléledésének meggátlására. Az 1820-as évek elején azonban a szörnyű nyomás ellenére is szabadságharcok robbantak ki Spanyolországban, Itáliában és Görögországban. Az olasz felkelés leverésére kért katonaságot a nemesség megtagadta, erre I. Ferenc – a nemzetközi események hatására – kénytelen volt lemondani beolvasztási tervéről és törvénytelen kormányzásáról, s 1825-re összehívta az országgyűlést, amely kevés eredménye ellenére is nyitánya lett annak a harcnak, amelyet a középnemesség indított az ország függetlenségének kivívásáért.[1]

A Martinovics-mozgalom elfojtásával s az azt követő császári-rendi kompromisszum időszakában tehát a haladásért, az ország függetlenségéért és polgári átalakulásáért folyó harc leszorult a politika teréről. A reakció korában a haladás gondolatának egyetlen területe a *nemzeti kultúra* lehetett. Itt élhettek tovább – sokszor igen burkolt formában – a felvilágosodás eszméi. Ezt ismerte fel Kazinczy Ferenc, amikor fog-

ságából kiszabadulva (1801) a társadalmi fejlődés és haladás útját a *nyelvújításban* jelölte meg. A nyelvújítás elfordulást jelentett ugyan a közvetlen politikai cselekvéstől, de az egységes nemzeti nyelv megteremtése a nemzettéválás útját egyengette, hozzájárult a politikai egység kialakulásához. A nyelvművelés ügyének a köznemességet is könnyen meg lehetett nyerni, mert a polgári fejlődésnek ez volt az egyetlen területe, amely nem veszélyeztette közvetlenül kiváltságait. A nyelvújítást Kazinczy Széphalomról (a magyar irodalom első központjából) szervezte és irányította, s ehhez megfelelő orgánumok és egyéb lehetőségek hiányában a levelezést – tehát a könyvnyomtatás korában a kéziratos formát – használta fel. A nyelvújítás az 1810-es évek végére lényegében befejeződött. A nehézkes magyar nyelv újjászületett, alkalmas lett a polgári életre, olyan egységes nemzeti irodalmi nyelvvé vált, amely az egész író- és olvasórétegre kiterjedt, s a közös nemzeti műveltség hordozója lett.[2]

A nyelvkérdés nemcsak az irodalmi életben foglalt el központi helyet, hanem az országgyűlésen és a megyei életben is. Az 1805-i országgyűlés azt követelte, hogy az országgyűlési és kancelláriai feliratok kétnyelvűek legyenek, a helytartótanács a hozzá intézett magyar nyelvű megyei feliratokra magyarul válaszoljon, s foganatosítsák az 1792. évi VII. törvénycikket, amely elrendelte a magyar nyelv rendes tárgyként történő bevezetését az iskolai oktatásba. Így született meg az 1805. évi IV. törvénycikk, amely jóváhagyta a magyar és latin nyelvű kéthasábos feliratokat, és azt, hogy a helytartótanács a magyar feliratokra magyar nyelvű választ adjon. Több megye a saját szervezetén belül, a megyei élet minden területén hivatalossá tette a magyar nyelvet. (Pest megye pl. már 1806. január 1-én.)

Az 1825–27-i országgyűlés is a magyar nyelv ügyében érte el a legnagyobb eredményt. Törvénybe iktatták a magyar nyelv és a tudományok ápolására létrehozott *Magyar Tudományos Akadémia* megalapítását, amely Széchenyi István áldozatkészségének köszönhető. Széchenyi ugyanis a kerületi táblák 1825. november 23-i ülésén egyévi tiszta jövedelmét, 60 000 ezüstforintot ajánlott fel erre a célra. Az akadémia megalapításával, s előzőleg a Kazinczy munkáját tovább fejlesztő fiatal írókból (Kisfaludy Károlyból, Bajza Józsefből, Vörösmarty Mihályból stb.) alakult Aurora-kör tevékenységével Pest az ország kulturális és tudományos középpontjává vált.[3]

Az udvari művelődéspolitikai törekvésekkel szemben az *oktatásügy* területén is folyt a harc. Az 1806-ban kiadott második Ratio Educationis teljesen a reakció szellemében készült. Az oktatást minden fokon egyházi irányítás alá vonta, s a latinul tudó vallásos ember nevelését tűzte ki célul. A hittant még az egyetem bölcsészeti és jogi karán is rendes tárggyá tette, s a középiskolákban csökkentette a reális tárgyak súlyát. Az önálló kutatások eredményeit az egyetemi tanároknak sem engedte publikálni, a kijelölt, reakciós szellemű kézikönyvhöz kellett ragaszkodniok. Bár a Ratio Educationis hangoztatta a magyar nyelv oktatásának szükségességét, a tanítás nyelve a középiskolákban a latin maradt, a magyarnak csak néhány nyelvgyakorló-óra jutott. A hivatalos iskolapolitikai előírásoknak a katolikus iskolák többnyire szolgaian engedelmeskedtek, az önkormányzattal rendelkező protestáns iskolák csak a céljaiknak megfelelő részeket fogadták el.[4]

Ilyen körülmények között az oktatás igen alacsony színvonalú és a nemzeti érdekektől idegen volt. A nemesség legnagyobb része nem is törődött gyerekei nevelésével. Ezek tanulás nélkül nőttek fel, s birtokukon gazdálkodva elparlagiasodtak, nem művelték magukat, szinte semmit sem olvastak. Az az értelmiségi és polgári réteg pedig, amely a magyar könyv- és könyvtárkultúra szempontjából számításba vehető, még a XIX. század elején is igen kicsiny volt.

A kulturális fejlődést s ezzel kapcsolatosan a *könyvkultúra* fejlődését azonban leginkább a Habsburg-abszolutizmus titkosrendőrsége és *cenzúrája* akadályozta. A francia forradalom s Magyarországon főként a jakobinusok mozgalmának elfojtása óta a kéziratok, nyomtatványok, színielőadások hatósági ellenőrzése még szigorúbbá vált. Az egész országot behálózta a titkosrendőrség szervezete. 1801-ben felállították a Polizei Zensur-Hofstellét, s ezzel minden szellemi termék ellenőrzését a rendőrminisztériumra bízták. A cenzor engedélye nélkül semmit sem volt szabad kinyomatni, ellenkező esetben a nyomdát becsukták, a nyomdászt bebörtönözték. A haladó eszmék terjedését a cenzúra szinte lehetetlenné tette. A cenzorok az állam biztonsága mellett az egyház tekintélyét is minden eszközzel védeni próbálták; a szövegből még a bibliai hasonlatokat is törölték: Salamon bölcsessége helyett Szolon bölcsességét, Matuzsálem öregsége helyett Nesztor vénségét kellett mondani. A cenzor elöljáróitól kapott ugyan utasításokat, de félelmében még ezeken túlmenően is akadályokat gördített a könyvek megjelenése elé.

A bécsi hatóságok arról is gondoskodtak, hogy a felvilágosodás korában kiadott veszedelmes műveket elvonják az olvasóktól. 1803-ban újracenzúráló bizottságot (Rezensurirungs-Kommissiont) szerveztek, amely az 1791 előtt, engedéllyel megjelent könyveket felülvizsgálta, és összeállította a tiltott művek katalógusát. Ez 2500 művet tartalmazott, köztük a francia felvilágosodás szellemét tükröző alkotásokat, pl. Montesquieu, Voltaire, Rousseau műveit, ugyanakkor azonban német klasszikus írók (pl. Goethe, Lessing, Schiller) munkáit is. A korábban megjelent nem kívánatos könyvek kiküszöbölése végett tiltották be a kölcsönkönyvtárakat és olvasókabineteket is. A kávéházak csak cenzúrázott hírlapokat járathattak, irodalmi folyóiratokat nem. A külföldről behozott könyveket a vámhatóságok szigorúan ellenőrizték, s gyakran lefoglalták, elvétve sikerült csak egyet-egyet a határon becsempészni. A titkosrendőrség az írók, tudósok, politikusok magánlevelezését is ellenőrizte. Emiatt igen sokan nem postán küldték leveleiket, de a rendőrség gyakran a levélvivők személyét is kinyomozta, s megvesztegetve őket, igyekezett megtudni a levél tartalmát.[5]

Mindezek a körülmények erősen gátolták a *nyomdászat és könyvkiadás* fejlődését. II. József idején kb. 30 nyomdai üzem működött Magyarországon és Erdélyben, s számuk 1817-re – Trattner János Tamás jelentése szerint – csak 35-re emelkedett. De – ahogy egy korabeli cikk írja – még ez is soknak bizonyult, a nyomdák számát csak a nyomtatási igény szerint volna szabad emelni, mert így is több van, mint szükséges, a feleslegesek lezüllenek, s lezüllesztik az egész mesterséget. Budán és Pesten 5, Pozsonyban 4, Kolozsvárott és Nagyszebenben 3–3, Kassán 2, a többi városban 1–1 nyomda működött.

A hazai *nyomdák* közül a budai Egyetemi nyomda volt a legfejlettebb, különösen Sághy Ferenc igazgatása idején fejlődött sokat, Bikfalvi Falka Sámuel kiváló betűmetsző és betűöntő újításai révén. A nyomda 1822-ben 150 alkalmazottat foglalkoztatott.

A pesti nyomdák közül Trattner Mátyásé emelkedett ki. Trattner fia, Trattner János Tamás művelt és a magyar kultúrát áldozatosan támogató ember volt. Nyomdájában 1816-ban 23 betűszedő és 20 nyomtatómunkás dolgozott. Trattner János Tamás korai halála után a nyomdát rövid ideig újból atyja vezette, majd sógoráé, Károlyi István ügyvédé lett az üzem. Károlyi még tovább fejlesztette. Pesten egyetlen ver-

senytársa volt, Landerer Lajos, akinek nyomdája az 1820-as évek közepétől játszott jelentékenyebb szerepet a magyar nyomdászat történetében.

Külföldön a XIX. század elejétől – Gutenberg óta először – technikailag gyorsan fejlődött a nyomdászat. Számos nagy jelentőségű találmány született, amelyek forradalmasították a nyomdatechnikát: az addig kézzel végzett munka nagy részét különféle gépek vették át (litográfia, König-féle gyorssajtó, papírmatrica, szedőgépek előfutárai stb.). E találmányok azonban Magyarországon csak a század második harmadától kezdtek elterjedni.[6]

A *könyvkiadás* a kisszámú olvasóközönség és a kulturális elnyomás miatt még mindig kezdetleges állapotban volt. Akadt ugyan egy-két nyomda, amely kiadói tevékenységet is folytatott, de gyakran kiváló írók sem találtak kiadót. Az Egyetemi nyomda pl., amelynek kizárólagos privilégiuma volt hivatalos kiadványokra és iskolakönyvekre, számos író (Kazinczy, Kisfaludy Sándor, Virág Benedek, Révai Miklós, Verseghy) egy-egy művét is kiadta. Jó szolgálatot tett a magyar irodalomnak még Trattner János Tamás is (1789–1824), aki sokszor még anyagi előnyök nélkül is vállalkozott az írók műveinek közzétételére. Így emlékezett meg róla halálakor Kultsár István: „Ezen jeles fiatal férfiúban a hazai nyelvnek s a magyar literatúrának hathatós terjesztőjét és az írók gyámolítóját vesztettük el . . . őhozzá minden munkákkal a tudósok egész bizodalommal folyamodának."

A kizárólagos privilégiumok a nyomdászatnak és könyvkiadásnak még ebben az időben is igen nagy kárt okoztak. A kelendő könyveket csak a kiváltsággal rendelkezők adhatták ki, s így a többi nyomdász nem tudott olyan haszonra szert tenni, amely tőkét biztosított volna fontos irodalmi és tudományos művek kiadási költségeinek a vállalásához. A kizárt nyomdászok emiatt jelentettek meg nagy számmal kalendáriumokat (a Hazai és Külföldi Tudósítások 1809. évfolyama szerint évente 150 000-nél több példányban), de éppen a nagy kínálat miatt ezeket is olcsón kellett adniok, hogy elkeljenek, s így alig volt belőlük hasznuk.

Ilyen módon számos író saját maga kényszerült műve kiadására. A század elején még dívott a mecénás-keresés, de sok író már megalázónak tartotta. Kisfaludy Károly Aurora c. almanachjára például több író adta össze a pénzt, s amikor Esterházy herceg a neki küldött példányt felül akarta fizetni, a polgári gondolkodású Kisfaludy a felülfizetést önérzetesen

utasította vissza, s ezzel kinyilvánította, hogy a főúri mecénások kora az 1820-as évekre lejárt.[7]

Egyes könyvkereskedők is foglalkoztak könyvkiadással, de előbb előfizetésgyűjtés útján tájékozódtak a közönség érdeklődéséről, s általában csak akkor jelentettek meg egy-egy munkát, ha legalább 200 aláíró jelentkezett. Saját pénzükön nyomtatták ki a kéziratot, s az írónak néhány példányt adtak tiszteletdíjként, a többiért befolyó hasznot pedig sajátjuknak tekintették.

A *könyvkereskedelmet* az ország félgyarmati helyzete erősen gátolta. A könyvkereskedők nagyobbrészt németek voltak, és elsősorban külföldi, főként német és francia könyveket árultak, magyart nemigen tartottak üzletükben. Magyarul többnyire még az alkalmazottaik sem tudtak. Ha egy magyar író saját költségén megjelentette könyvét, a kereskedő azt csak nehezen és 25–30%-os haszonért vette át bizományi árusításra. Az írók igen gyakran még mindig barátaik segítségével tudták csak eladni műveiket. A két legnevezetesebb könyvkereskedés Pesten Eggenberger Józsefé (1801-ben vette át a Weingand-féle könyvkereskedést) és a Kilián-testvéreké volt. Munkájukról a korabeli írók mindig megbecsüléssel nyilatkoztak. Igen rossz véleményük volt azonban Hartleben Konrád Adolfról, aki könyvüzletét és kiadóvállalatát 1803-ban alapította Pesten, továbbá Institoris Gáborról és Kis Istvánról, akik a könyvkötőcéhbe tartoztak ugyan, de könyvkereskedelemmel és könyvkiadással is foglalkoztak.

A reakciós kormányzat nemcsak arra ügyelt, hogy a határon át új külföldi könyvek ne juthassanak a könyvkereskedésekbe, hanem a már előbb odakerülteket is igyekezett a forgalomból kivonni. A kormány rendelkezésére a cenzoroknak évente – természetesen előzetes bejelentés nélkül – át kellett kutatniok a könyvkereskedők raktárait, és el kellett kobozniok az újracenzúrázó bizottság által indexre tett munkákat.[8]

Akadályozta a könyvkereskedelem fejlődését az ország félgyarmati helyzete és a cenzúra tevékenysége mellett a hazai *olvasóközönség* fejletlensége, kialakulatlansága is. A korabeli Magyarország lakosságának csekély hányada olvasott csak könyvet, folyóiratot, különösen magyar nyelvűeket. A középnemesség elparlagiasodott tömegei többnyire semmit, vagy legfeljebb kalendáriumot olvastak. A főurak főleg franciául és németül beszéltek, írtak és olvastak, könyvtáraikat is külföldi könyvekkel töltötték meg. A tudósok nagy része a

görög és latin klasszikusokat kedvelte. Városaink polgársága még mindig túlnyomórészt német volt. A korabeli magyar irodalom közönségét a középnemesség néhány iskolázott és művelődni vágyó, hazafias érzésű tagja s a nemesi, polgári és plebejus származású értelmiség szűk köre alkotta. Amíg a kalendáriumokból – mint említettük – a XIX. század első évtizedében évente 150 000-nél több is elkelt, addig a legfontosabb könyvekre alig akadt 500 vásárló.

Az udvar reakciós művelődéspolitikája az olvasmányok megválogatásába is beleszólt. 1797-ben pl. amikor feljelentés érkezett, hogy a debreceni kollégium diákjai forradalmi szellemű munkákat olvasnak, rendelkezést adtak ki az iskoláknak, hogy a tanulók olvasmányait szigorúan ellenőrizzék. Még az egyetemi tanárok olvasmányait is korlátozták. 1802-ben megtiltották az Egyetemi Könyvtárnak, hogy Helvétius, Rousseau, Voltaire műveit akár a professzoroknak is kiadják olvasásra. Ilyen veszedelmes munkákat ők is csak akkor forgathattak, ha „a vallás és az állam érdekeinek jó ügye védelmében" volt rá szükségük.[9]

A reakciós elnyomás e nehéz időszakában a magyar nemzeti *bibliográfia* létrehozása terén megtörtént az első jelentős lépés: Sándor István felhasználva elődei adatgyűjtését, személyes kutatásai eredményeképpen 1803-ban kiadta Magyar Könyvesház című munkáját, amely a retrospektív nemzeti bibliográfia első fontos eredménye Magyarországon. Az ő munkáját kívánta folytatni Kovachich Márton György és fia, Kovachich József Miklós, amikor 1814-ben kiadta Planum egy tökélletes Magyar Bibliografia és Szókönyv iránt c. tervezetét, amely azonban nem valósult meg.

A magyar írók látták, hogy az egységes nyelvű kultúra csak akkor töltheti be nemzeti és társadalmi hivatását, ha olyan közönségre számíthat, amelynek irodalmi és tudományos igényei vannak. A reakció érdekei szerint szervezett korabeli iskola nem nevelhetett ilyen közönséget; nemcsak hogy nem olvastatta a magyar klasszikus írókat, de még a magyar nyelvet is háttérbe szorította. Az írók munkássága, a nyelvújítási harc, a folyóiratok, Kisfaludy Károly Aurorája (tetszetős formájú, művészien kötött és illusztrált almanach az eltelt év irodalmi termésének legjavával, elsősorban nők részére) révén kezdett kifejlődni a húszas évek végére a gyorsan magyarosodó Pest-Budán magasabb kulturális igényű közönség, amely lehetővé tette, hogy a kisszámú írógárda valamelyes megélhetést találjon elsősorban írói munkájából.

Az írók összefogásában és a közönség-nevelésben nagy jelentősége volt az *időszaki sajtónak*, különösen a folyóiratoknak. A folyóiratirodalom előtérbe lépett a hírlapokkal szemben, az elnyomás ugyanis a politikai hírek megjelenése elé gátat vetett. A külföldi hírlapokat is ellenőrizték, s 1804 óta jegyzéket adtak ki azokról, amelyeket az országba beengedtek. A tiltott lapokat csak „magasabb állású, művelt és kifogástalan politikai magatartású egyének" kaphatták kézhez. A magyar lapoknak nem volt szabad olyan híreket átvenniök külföldi újságokból, amelyeket a hivatalos bécsi újság nem közölt.

Ilyen körülmények között a magyar olvasók örömmel fogadták Kultsár István Hazai Tudósítások című politikai hírlapjának megindulását 1806-ban. Lapjában 1808-ig csak belföldi híreket közölhetett. Ekkor Pest megye tiltakozó felirata után külföldiek publikálására is engedélyt kapott. A lap politikai közleményei nem lehettek jelentékenyek, érdeme a korszak magyar nyelvi és irodalmi mozgalmainak támogatásában van. Kultsár volt az első szerkesztő, aki az írókat díjazta.

A XIX. század elejétől megvolt az igény egy magas színvonalú irodalmi és tudományos folyóiratra, amely az irodalmi és kulturális mozgalomnak vezető orgánumaként fórumot ad az íróknak és szervezi a közönséget. Erdélyben 1814-ben Döbrentei Gábor megindította az Erdélyi Museumot, amely színvonalas irodalmi és tudományos lapként indult, de az előfizetők számának erős csökkenése miatt hamarosan hanyatlani kezdett, s 1818-ban megszűnt.

Döbrentei mögött még főúri pártfogók álltak, az 1817-ben Pesten megindult Tudományos Gyűjteményt azonban egy polgári kiadó, a Trattner-cég adta ki saját költségén, a Kultsár István, Vitkovics Mihály és Szemere Pál köré csoportosult írói körre támaszkodva. A lap szerkesztőit évente 600, munkatársait ívenként 4 ezüstforinttal honorálta. A lapra az első évben 800-an fizettek elő, s számuk 1831-ig csak egyszer volt 600 alatt. A húszas években az új, polgárosodó irodalom képviselői (Bajza József, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály stb.) lettek a munkatársai, és vették át irányítását. A titkosrendőrség veszedelmesnek tartotta a Tudományos Gyűjteményt, benne látta az „átkos magyarosodás" okát, több cikke miatt eljárást indított ellene, s a postai szállításból is kizárták.

A Tudományos Gyűjtemény sikerei nyomán 1825-ben két új folyóirat indult: Dessewffy József Felsőmagyarországi Minervája, Dulházy Mihály szerkesztésében, és az első magyar

esztétikai folyóirat, az Élet és Literatura, Szemere Pál és Kölcsey Ferenc szerkesztésében.[10]

A XIX. század eleji magyar *könyvtárkultúra* legjelentősebb eseménye a magyar nemzeti könyvtár megszületése volt. Széchényi Ferenc 1802-ben a nemzetnek ajándékozta 15 000 kötet nyomtatványból és 2000 kéziratos kötetből álló könyvtárát, kb. 5000 darabot számláló térkép- és metszetgyűjteményét, továbbá gazdag éremgyűjteményét. Gyűjteményeit ezután is egészen haláláig gazdagította, a könyvtár katalógusát pedig kinyomatta és az országon belül számos írónak és tudósnak, sőt külföldre is sok ismert személyiségnek megküldte. Tettét íróink versekkel üdvözölték, és sok hazafi – elsőnek Kindi Mátyás szűcsmester – küldött könyveket, kéziratokat az új nemzeti könyvtárnak. A könyvtár első igazgatója Miller Jakab Ferdinánd volt. A Széchényi Könyvtár elsősorban a magyar vonatkozású munkákat gyűjtötte (1804-től kezdve nyomdai kötelespéldányokat kapott), az Egyetemi Könyvtár viszont főleg külföldi műveket szerzett be.

E nagyobb, országos jelentőségű könyvtárak mellett számos egyházi (a pécsi püspöki könyvtár: Klimó György alapítása, 1774; az egri érseki líceum könyvtára: Esterházy Károly püspök alapítása, 1782; a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár, Batthyány Ignác erdélyi püspök alapítása, 1798. stb.), főúri (Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtára stb.), kollégiumi (a debreceni, sárospataki, marosvásárhelyi, nagyenyedi) könyvtár is működött, s közülük a XIX. század során több nyilvánossá vált.

A Georgicont alapító Festetics György 1810–12-ben neoklasszikus stílusú könyvtárat építtetett, amely a nagyszámú és nagyértékű történeti munka mellett a mezőgazdasági oktatáshoz segítséget nyújtó bőséges gazdasági tárgyú anyagot is tartalmazott.

A kölcsönkönyvtárakkal kapcsolatosan, amelyeket a Martinovics-mozgalom elfojtása után betiltottak, 1811-ben a helytartótanács rendeletet hozott: Pesten két kölcsönkönyvtár felállítását engedélyezte, de nyilvános olvasóterem nélkül. Az engedélyért folyamodókra olyan súlyos anyagi terhet róttak, amelyet azok nem, vagy csak rövid időre tudtak vállalni (pl. Müller József pesti könyvkereskedő). Az 1810-es években az országban négy kölcsönkönyvtár működött: 2 Pesten, 1 Budán és 1 Pozsonyban.[11]

A magyar könyv- és könyvtárkultúra tehát a ferenci reakció idején, minden zaklatás, elnyomás és akadályozó erő

ellenére is, jelentékenyen fejlődött. Újabb lendületet kapott azonban az 1825-tel kezdődő reformmozgalomtól, amely 1848. március 15-éhez, a sajtó teljes felszabadításához vezetett.

---

1. Pamlényi Ervin: A magyar nép története I. Bp. 1954. — Arató Endre–Benda Kálmán–Mérei Gyula–Spira György–Varga Zoltán: Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Bp. 1961. — Horváth Mihály: Magyarország történelme. Bp. 1873.[2] — Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp. 1906. — Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bp. 1920. — Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848. Bp. 1948. — Uő: Magyar iparfejlődés 1790–1848. Bp. 1951.
2. Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Bp. 1929. — Kazinczy Ferenc Levelezése. 1–23. köt. Bp. 1890–1960.
3. Döbrentei Gábor: A Magyar Tudós Társaság történetei. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei I. Pest 1833. — Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv történetéhez 1790–1848. Bp. 1926. — Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830. Bp. 1935. — Uő: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954.
4. Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története. Bp. 1927.
5. Maros Andor: A cenzúra. Bp. [1947.] — Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. — Sashegyi Oszkár: I. Ferenc nyomdapolitikája. Magyar Könyvszemle, 1943. 368–382. l. — Goriupp Alice: A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a XVIII. század fordulóján. Magyar Könyvszemle, 1944. 19–34. l. — Donáth Regina: Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. század végi történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1955. 307–312. l.
6. Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877. Bp. 1878. — Tevan Andor: A könyv évezredes útja. Bp. 1956. — Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században. Bp. 1917. — Aigner Károly: A magyar nyomdászat fejlődése a XIX. században. Corvina, 1889. — Haraszti Károly: A pesti nyomdák a XIX. század első felében. Könyvtári Szemle, 1914. 70–85. l. — Iványi Béla–Gárdonyi Albert–Czakó Elemér: A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577–1927. Bp. 1927. — Gárdonyi Albert: A betűmetszés mesterségének magyar úttörője (Falka Sámuel). Magyar Könyvszemle, 1939. 69–71. l.
7. Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. Magyar Könyvszemle, 1923. 58–72, 176–199. l.; 1924. 13–71. l. — Haraszti Károly: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem a múlt század első felében. Könyvtári Szemle, 1914. 76–81, 105–114, 139–144. l.
8. Steinhofer Károly: A könyv története I. A magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid története a legrégibb időktől napjainkig. Bp. 1915. — Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Bp. 1930.
9. Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján. Bp. 1943.
10. Dezsényi Béla–Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. Bp. 1954. — Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada.

Bp. 1941. — Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705–1867. Bp. 1916. — Jakab Elek: Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Bp. 1882. — Dezsényi Béla: A magyar hírlap útja a kiadó és közönség között a XIX. század első felében. Magyar Könyvszemle, 1943. 413–428. l.

11. Gulyás Pál: A könyvek és könyvtárak hajdan és most. Bp. 1924. – Máté Sándor: A budapesti magyar királyi tudományegyetem könyvtára 1774–1895. Bp. 1896. — Szarvasi Margit: Magánkönyvtárak a XVIII. században. Bp. 1939. — Fraknói Vilmos: Gróf Széchényi Ferenc. Bp. 1902. — Kollányi Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. Bp. 1905. — Szemző Piroska: A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei. Magyar Könyvszemle, 1939. 165–175. l.

c) *A reformkor*
(1825–1848)

Az 1825. évi országgyűlésen, amely a *nemesi reformmozgalom* kezdetét jelenti, lépett *Széchenyi István* a politikai élet porondjára. Az ő elméleti munkássága és gyakorlati tevékenysége nyitotta meg a haladás és a nemzeti felemelkedés útját. Nagyhatású programját Hitel (1830), Világ (1831) és Stádium (1833) című munkáiban foglalta össze. Nyugat-európai útján szerzett tapasztalatai és olvasmányai hatására Magyarország polgári átalakulásának szükségességét hirdette, s ezt a nagybirtok kapitalizálása révén, az arisztokrácia vezetésével, a Habsburg-birodalom keretei közt kívánta megvalósítani. Az agrárkapitalizmus kialakítása érdekében erősen bírálta a feudális birtokrendszert, a birtokost a birtok tényleges tulajdonosává kívánta tenni, a hitel érdekében az ősiség eltörlésének szükségességét hirdette, s meg akarta szüntetni a dézsmát és robotot is. E programja szolgálatába állította gyakorlati tevékenységét. A kapitalista nagybirtok termékeinek szállítását megkönnyítendő, javította a közlekedést (a Duna és Tisza szabályozása, Lánchíd), a főurakat akarta művelni a Nemzeti Kaszinóban, s figyelmüket a korszerű gazdálkodásra irányítani a Magyar Gazdasági Egyletben és a lóversenyeken.

A Széchenyi írásai és alkotásai nyomán megélénkült politikai életnek, a kezdődő reformmozgalomnak kedvező lökést adott az 1830. évi francia forradalom és a súlyos körülmények között élő magyar jobbágyság 1831. évi felkelése („koleralázadás"). Az 1832–36. évi országgyűlésen a politikai élet színterére léptek azok a liberális köznemesi politikusok, akik a nemzeti függetlenség kivívásának és a

jobbágyfelszabadítás kérdésének összekapcsolásával már tovább jutottak Széchenyinél. Kölcsey Ferenc, Szatmár megye követe, mint az alsótáblai ellenzék egyik vezére, a jobbágyok érdekében emelte fel szavát: a Habsburgok elleni eredményes küzdelmet a felszabadított jobbágyság és nemesség szövetségével kívánta megvívni. A főrendek között szinte egyedül Wesselényi Miklós volt a reformok híve, a jobbágyoknak „szabadságot" és „tulajdont" követelt ő is. Kölcsey és Wesselényi *Kossuth Lajos*t is támogatták, amikor Országgyűlési Tudósítások címen az országgyűlés eseményeiről tájékoztató, kéziratos újságot indított.

A reformeszmék gyors térhódítását a bécsi udvar erőszakos intézkedésekkel akarta meggátolni. Kölcseyt 1834-ben saját megyéjével visszahívatta, majd politikai pereket indított: Wesselényit és az országgyűlésen részt vevő fiatal jurátusok vezetőit (élükön Lovassy Lászlóval), végül Kossuthot lefogatta és bebörtönözte.

Az erőszak és az üldözés nem törte meg, sőt növelte a reformok hatását és híveinek számát. A közvélemény az elítéltek mellé állt, az 1839–40-es országgyűlés is csak akkor volt hajlandó tárgyalni az udvarral, amikor az a bebörtönzötteknek amnesztiát adott, és leváltotta az addigi erőszakos, nyíltan reakciós kormányt. Az országgyűlésen *Kossuth* folytatta politikai tevékenységét. Mögötte állt a közép- és kisbirtokos nemesség többsége, az értelmiség, a kisszámú munkásság és a céhlegények, s a polgárság azon része is, amely felismerte a gyarmati viszonyok megszüntetésének szükségességét. Kossuth az 1841-ben meginduló Pesti Hírlap vezércikkeiben fejtette ki politikai és gazdasági programját. A polgárosodásért folyó harcot összekapcsolta a nemzeti függetlenségért vívott küzdelemmel. A Habsburgok és magyar támogatóik ellen szükségesnek tartotta a nemesség és jobbágyság érdekegyesítését, amely nála jobbágyfelszabadítást, közteherviselést és népképviseletet jelentett. A bécsi udvar gyarmatosító gazdaságpolitikájával szemben a magyar ipart akarta fejleszteni, s a fejlettebb osztrák ipar termékei ellen védővámot kívánt bevezetni. Gyakorlati tevékenysége is az iparfejlesztést szolgálta: Iparegyesület, Gyáralapító Társaság, Kereskedelmi Társaság alapítása, az első magyar ipari kiállítás megszervezése (1842), a Fiume felé vezető vasút megépítése stb.

Kossuth széles körű agitációjával az egész nemzetet mozgósította a reformok ügyében a kormány és a Habsbur-

gok ellen. Ezért szembekerült Széchenyivel, aki felülről és a kormánnyal egyetértésben akarta a reformokat megvalósítani, s megrettent a Habsburgokkal való viszony megbolygatásától. Az udvar minden eszközzel igyekezett Kossuth és hívei mozgalmát akadályozni. 1843-ban a kiadó segítségével eltávolította Kossuthot a Pesti Hírlap szerkesztőségéből, s az 1843–44. évi országgyűlés Kossuthnak szinte minden javaslatát elvetette, köztük a vámügyre vonatkozót is. Ekkor Kossuth, a sajtó mozgósító erejétől megfosztva, társadalmi agitációba kezdett, megszervezte a Védegyletet (1844), amely 146 vidéki fiókból álló nemzeti egyesületté vált, s tagjai a magyar ipar fejlesztése érdekében csak magyar árut vásároltak. A védegyleti mozgalom – gazdasági eredményein túl – a reformok mellé állította a magyar társadalom túlnyomó részét, s erősítette az ellenzéki hangulatot. A Védegyletet, s általában Kossuth politikáját a *centralisták* ellenzéki csoportja (Szalay László, Eötvös József, Trefort Ágoston, Csengery Antal stb.) is támogatta. Lényegesen egy pontban tértek el tőle: központi kormányzatot kívántak, megszüntetve a megyerendszert, amelyben csak a feudális visszaélések bástyáját látták, de az osztrákokkal szembeni hatékony ellenállás szervét nem.

A kormány a haladás és a reformok ellenségeiből 1846 végén megalakította a *konzervatív pártot*. De 1847-ben létrejött az egységes programmal rendelkező *ellenzéki párt* is; programját az ellenzéki nyilatkozatban tette közzé: a közteherviselést, a népképviseletet, az örökváltság útján történő jobbágyfelszabadítást és a törvény előtti egyenlőséget követelte. E követeléseket a nemesség legjobbjai állították össze, akik fél lábbal a feudalizmus talaján állva harcoltak a polgárosodásért és a nemzeti függetlenségért, s így programjuk nem lehetett teljesen következetes. Radikális megoldást egyedül a népből származó politikusok és írók követeltek, mint pl. Táncsics Mihály vagy Petőfi Sándor és a körülötte szervezkedő fiatal írók és értelmiségiek, akik a nép, a parasztság szószólójaként a váltság nélküli jobbágyfelszabadításért harcoltak, és a forradalomtól várták a társadalmi és nemzeti kérdések megoldását.

A liberális nemesi reformpolitika csődje az 1847-ben összeülő, utolsó rendi országgyűlésen vált nyilvánvalóvá. Hiába vette át Kossuth a kezdeményezést, radikális követeléseivel egyedül maradt az országgyűlésen, s a kormány a legfontosabb reformokat megbuktatta vagy elodázta. Már-

már úgy látszott, hogy az országgyűlés eredménytelenül ér véget, amikor az 1848 eleji itáliai, párizsi, majd bécsi forradalom hírére megmozdult és cselekedni kezdett Petőfi és Vasvári Pál vezetésével *a pesti radikális, forradalmi ifjúság*. Március 15-én a cenzúra engedélye nélkül kinyomtatták Petőfi Nemzeti dalát, a forradalmi átalakulás programját tartalmazó Tizenkét pontot, és kiszabadították a sajtóvétség miatt bebörtönzött Táncsicsot. Követeléseiket a tétovázó pozsonyi országgyűlésre és a megriadt uralkodóra is rákényszerítették.[1]

A reformkor tehát a politikai cselekvés időszaka, *a nemzeti irodalom, a kultúra* most már nem egyedüli hordozója a haladásnak, mint volt a Martinovics-mozgalom elfojtása utáni reakció korában, de hatékony segítője a politikai küzdelemnek. A reformkor vezető politikusai jól tudják, hogy a polgári haladás magas kulturális színvonalat igényel, s politikai-társadalmi programjuknak mindig fontos követelése a műveltség emelése. Széchenyi a Hitelben a kimüvelt emberfők sokaságát tartja a nemzet igazi hatalmának és legértékesebb részének. Az iskola azonban nem alkalmas arra, hogy korszerű, polgári műveltséget nyújtson. A gimnáziumi tanítás még mindig az 1806. évi, második Ratio Educationis alapján folyik; mind a középiskola, mind az egyetem a latin nyelv járma alatt nyög. Széchenyi írja, hogy a magyar nemesség azért olyan fogyatékos műveltségű, mert a konyhadeákság kényszere miatt semmiféle hasznos dolgot nem tanul. Az 1832–36. évi országgyűlés a magyar nyelv ügyében csak annyi eredményt tud elérni, hogy a törvényeket ettől kezdve magyarul is meg kell fogalmazni. Végre az 1844. évi országgyűlésen sikerül kivívni a magyar nyelv jogait a latinnal szemben: a magyar nyelv elnyeri helyét a közigazgatás és közoktatás minden területén.[2]

A korszerű, polgári jellegű, nemzeti műveltségért az iskolánál sokkal többet tettek a reformkor irodalmi, tudományos és egyéb kulturális mozgalmai. 1825 előtt a magyar irodalom a nemesi ellenállás támogatására a múltban keresett lelkesítő példát. Széchenyi volt az, aki a múltbanézés helyett a jövőre, illetőleg a jelenre fordította az írók figyelmét. 1825 után szépirodalmunk polgárosodni kezdett. Az irodalmi központtá fejlődött Pest-Budán kialakult polgári olvasóközönség lehetővé tette, hogy az írók foglalkozásukat olyan hivatásnak tekintsék, amely már valamelyes megélhetést és viszonylagos függetlenséget is nyújt számukra. Műveikben

egyre több teret kapott a magyar társadalmi valóság. Az új írógeneráció a harmincas években, a polgárosodás követelésének és kezdeteinek időszakában vívta meg első jelentékeny politikai harcait. Bajza József a Conversationslexikon-perben az irodalmi élet szabadságáért és demokratizmusáért is síkra szállt, s kivívta a feudális előjogokkal szemben a polgári kritika diadalát, kimondván, hogy az irodalom köztársaság, amelyben a kiváltságok már megszűntek.[3]

Az 1830 és 1840 közötti évtized nagy tudományos és kulturális intézmények létrejöttének az időszaka a magyar művelődés történetében: 1830-ban kezdi meg működését az 1825-ben alapított *Magyar Tudományos Akadémia*, 1836-ban alakul a *Kisfaludy Társaság*, 1837-ben nyitja meg kapuit a *Nemzeti Színház*. A harmincas évek közepére a Széchenyi alapította *Nemzeti Kaszinó* nyomán vidéken is sok kaszinó és olvasóegyesület alakul, amelyek művelik, de ugyanakkor a függetlenségért és polgárosodásért folyó harcra is szervezik tagjaikat. A kormány „a liberalizmus és hungarizmus központjainak" tekinti őket; a nagyváradi püspök mint „a forradalom műhelyeiről" beszél róluk. Az Akadémia tevékenysége elsősorban a nyelvtudomány és társadalomtudományok, a Kisfaludy Társaságé a szépirodalom, kritika és néprajz fellendülését eredményezte, a Bugát Pál által 1841-ben alapított *Természettudományi Társulat* a különböző természettudományok fejlődését és népszerűsítését mozdította elő.[4]

Az 1840-es években szinte minden jelentékeny író a reformpolitika támogatója. A *Nemzeti Körbe* tömörülve találkozik a radikális irodalom Kossuth politikai mozgalmával. Írásaik előkészítik a társadalmi átalakulást célzó reformokat, bírálják a konzervativizmust, a maradiságot. A negyvenes évek közepétől összekovácsolódik Petőfi tábora, a *Fiatal Magyarország* is, amely nem reformok útján készíti elő a jövőt, hanem a plebejus demokratizmus szellemében a forradalomtól, a világszabadságtól várja Magyarország függetlenségét és társadalmi megújhodását, s ennek szükségességét és eljövetelét hirdeti műveiben is.[5]

A reformkorszak fontos politikai eseményei, nagy tudományos, irodalmi és kulturális eredményei addig nem tapasztalt fejlődést eredményeztek a *könyv- és könyvtárkultúra* területén is. A megnövekedett politikai érdeklődés fellendítette a politikai publicisztikát és a hírlapirodalmat, a tudományok és a szépirodalom fejlődése a tudományos és

irodalmi könyvkiadást, valamint a folyóiratirodalmat. A megnövekedett könyvtermelés korszerűbb nyomdaipart, könyvkiadást és könyvkereskedelmet igényelt. A politikai és irodalmi élet demokratizálódása új, széles rétegeket vont be az olvasóközönség körébe. A könyvkultúra e kiszélesedése számos nehézség és akadály legyőzése révén valósulhatott meg. A bécsi udvar és szövetségese, a magyar arisztokrácia, felismerve a közműveltség magyarosodásának és demokratizálódásának nagy szerepét a társadalmi fejlődésben és függetlenségi harcban, lépten-nyomon a *cenzúra* fegyveréhez nyúlt. Az osztrák rendőrminiszter kijelentése szerint „a nép, ha elkezd tanulni, már a forradalom első szakaszában van". Ezért húzott át a cenzorok piros ceruzája minden haladó gondolatot. Amikor pl. Dessewffy József a Felsőmagyarországi Minerva 1825. évfolyamában Széchenyi Istvánt az Akadémia megalapításáért ódával köszöntötte, a cenzúra a költeményt törölte a lapból, s helyébe ártatlan versikét tételetett. Az ébredő magyar társadalom haladó része a cenzúra önkényét egyre elviselhetetlenebbnek érezte, a megyék sorra tiltakoztak ellene és követelték a sajtószabadságot. Dessewffy József az 1830-i országgyűlésen a nemesség egyik részének a nevében beszélt, amikor a sajtószabadságról szólva, támadta a cenzúrát, de megszüntetni nem kívánta, csak a király kezéből akarta kivenni. A konzervatív nemesek többsége azonban még eddig sem jutott el: Ponori Thewrewk József szerint pl. a cenzúra „védangyala a Magyar Szabadságnak", egy névtelen röpirat szerint a magyar nemesség a kormánynak hálás lehet a cenzúráért. Méltán fakad ki Kölcsey Ferenc 1832-ben: „Mi még sajtószabadságra meg nem értünk."

A kormány nem engedélyezi olyan országgyűlési újság megjelenését, amely független a cenzúrától, és csak az országgyűlés felügyelete alatt áll. 1832-ben indítja meg Kossuth kéziratos formában az Országgyűlési Tudósításokat, amely az első cenzúramentes sajtótermék. Amikor néhány számát litografálva közreadja, a titkosrendőrség azonnal közbelép: a kis kősajtót elkobozzák. Az országgyűlés szétoszlása után 1836-ban Törvényhatósági Tudósítások címen ad ki Kossuth kéziratos újságot a megyék életéről, ezt 150 példányban, szinte magánlevélként küldi szét, hogy a cenzúrának ne kelljen bemutatnia. A lapot Kossuth és Pest megye tiltakozása ellenére betiltják, sőt Kossuthot bebörtönzik. Wesselényi Miklós az 1838. évi erdélyi országgyűlésen adott ki Kossuth újságjaihoz hasonló,

sokszorosított jelentéseket, de a kormány az ő próbálkozásainak is erőszakosan vetett véget: Wesselényi börtönbe került. Széchenyi Jelenkor című lapja a cenzúra miatt belpolitikai híreket alig közölhetett. Bajza József és Toldy Ferenc 1834-ben hiába folyamodnak engedélyért Márton József akkor megszűnt Magyar Kurirjának folytatására, politikai lap nem kerülhetett olyan ember kezébe, mint Bajza, akit az udvar Széchenyi és Wesselényi „ügynökének" tart.

A fennálló rendre veszedelmes könyvek gyakran nem jelenhetnek meg az országon belül. A cenzúra vagy egyenesen útjukat állja, vagy olyan évekig tartó huzavona keletkezik körülöttük, hogy aktualitásukat vesztik. Emiatt volt kénytelen Wesselényi is politikai programját tartalmazó Balitéletek című művét (1833) külföldön, s ott is hamis impresszummal megjelentetni.

A reformmozgalom erősödése, a Wesselényi, Kossuth és Lovassyék bebörtönzése miatt megindult országos tiltakozás arra kényszeríti a kormányt, hogy a cenzúra terén is enyhítéseket léptessen életbe. Az 1839–40. évi országgyűlés új cenzúrarendeletet fogad el. A cenzúra nem szűnik meg, de központi irányítását a rendőrminisztérium kezéből kivéve, a helytartótanács keretében szervezett könyvvizsgáló hivatalra bízzák. Az új cenzúrarendelet azonban csak látszatengedmény. Kossuth eszméi és tevékenysége továbbra is vörös posztó a kormány előtt. A Védegylet ügyében írt röpiratait csak külföldön tudja megjelentetni. A Védegyletről a lapoknak sem szabad írniok. Vahot Imre többször szól ugyan róla a Pesti Divatlapban, de mindig nevének említése nélkül. A győri Das Vaterland című német lap cenzorát elcsapják, mivel a Védegyletről cikket engedett megjelenni. Petőfiéket a Pilvax „közvélemény-asztalánál" állandóan figyeli a titkosrendőrség, s a kormány, ismerve radikális baloldali felfogásukat, megtagadja tőlük a lapengedélyt, amikor 1846-ban Pesti Füzetek címen saját sajtóorgánumot akarnak indítani.

A haladó baloldali erők folytatják a harcot a cenzúra ellen, a sajtószabadságért. Táncsics, aki a cenzúra miatt szinte minden írását külföldön jelentette meg, s úgy csempészte haza, Sajtószabadságról nézetei egy rabnak című munkájában (amely Lipcsében jelent meg névtelenül 1844-ben, Párizs impresszummal) leplezte le a cenzúra igazi célját. A kormány nem a vallást és az erkölcsöt védi vele, hanem a népet tartja sötétségben, hogy „vele baromként bánhassanak". Műve végén a cenzúra eltörlését, sajtószabad-

ságot és emberi egyenlőséget követel. Könyvét Magyarországon azonnal elkobozták, és az ismeretlen szerző ellen vizsgálatot indítottak, de eredménytelenül. 1846-ban azonban mégis a sajtószabadságért folyó harc áldozata lett: Népkönyv című műve miatt elfogták, és a budai várbörtönbe zárták. – Többször felemelte szavát a cenzúra ellen Bajza József is. Sérelmezte, hogy a legnagyobb elmék nagyszerű, a nemzeti és tudományos haladásra üdvös munkáit olyan cenzorok kezébe adják, akik azokat megítélni nem képesek, s megjelenésüket mégis megakadályozzák. A cenzúra nyomasztó volta miatt az Ellenzéki Kör Ellenőr című zsebkönyvét (1847), amelyet ő szerkesztett, külföldön kellett kinyomtatnia, holott az nem tartalmazott felforgató, alkotmány- és törvényellenes írásokat. Bajza a cenzúrát törvénytelen eszköznek tekinti, nem kíván a sajtó terén korlátlan szabadságot, de sajtótörvényeket és sajtóvétségek esetén független bírákat tart szükségesnek. A tiltakozások hatására az 1847. évi országgyűlés Széchenyi István vezetésével bizottságot jelölt ki a sajtótörvények kidolgozására. A cenzúra azonban nem alkotmányos úton szűnt meg nálunk, hanem 1848. március 15-én, a forradalomban.[6]

A cenzúraviszonyok kedvezőtlenül befolyásolták a *könyvkiadás és a nyomdászat* alakulását. Bár az irodalmi termés és a könyv iránti igény erősen megnőtt, a nyomdák száma igen lassan gyarapodott, s nagyobb részük német kézben volt. Magyar Mihály A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében írott cikkében (1848) szól a nyomdaipar állapotáról is, és panaszolja, hogy ugyanannyi nyomdánk van, mint hatvan év előtt, a nyomtatás lassú, és kellő konkurrencia hiánya miatt a nyomdai költségek igen magasak. Magyarország lakossága ekkor kb. 15 millió, s a nyomdák száma mindössze 41. Míg nálunk 1 millió lakosra 3 nyomda sem jut, addig Szászországban 56 000 főre esik 1.

Nagyobb nyomdáink a nyomtatási szükség miatt alkalmazottaik számát szaporítják. Lassanként kialakulnak az olyan tőkés vállalkozások, amelyek nyomtatással, könyvkiadással és könyvkereskedelemmel egyaránt foglalkoznak. Sorra alkalmazást nyernek a század elején külföldön létrejött gépek és találmányok. Az 1812-ben feltalált gyorssajtót a pesti Trattner–Károlyi-nyomda alkalmazza elsőnek Magyarországon 1839-ben, s még ugyanebben az évben a budai Egyetemi nyomda is felállít két gyorssajtót. A divatlapok az új sokszorosító eljárást, a kőrajzot (litográfiát) használják fel divatképeik előállításához, s Frankenburg Adolf

az Életképek divatmellékleteit a kor legnagyobb magyar művészével, Barabás Miklóssal rajzoltatja kőre. Egy magyar feltaláló, Kliegl József – számos találmánya közt – nyomdai osztógépet szerkeszt, s modelljét a pozsonyi országgyűlésen is bemutatja, de találmányát hideg részvétlenség kíséri. 400 forintra lenne szüksége gépe elkészítéséhez. A magyar írók és tudósok sietnek segítségére, és Zsoldos Ignác javaslatára Kliegl-könyvet adnak ki támogatására (1842), de találmányát végül mégsem tudja megvalósítani.

A reformkori Pest legnagyobb *nyomdai vállalata* a Landerer–Heckenast-nyomda volt, amely Landerer Lajos nyomdájának és Heckenast Gusztáv könyvkereskedésének egyesüléséből keletkezett 1840-ben. A vállalat Kossuth Pesti Hírlapjának köszönhette felvirágzását. A negyvenes évek végén már 4 gyorssajtója, 5 fasajtója, 35 szedője és 5 nyomtatója volt. A szomszéd házak lakói többször panaszt emeltek a gyorssajtók dübörgése miatt, amelyek a környező épületek épségét is veszélyeztették. Landerer és Heckenast már kapitalista vállalkozók: nyomda- és kiadóvállalat mellett borospincék bérletével is kamatoztatják tőkéjüket. 1848. március 15-én az ő sajtójukon nyomtatták ki a Nemzeti dalt és a Tizenkét pontot, s az ő nyomdászaik vezették 1848-ban az első magyarországi bérmozgalmat. – A második legnagyobb pesti nyomda ez időben a Trattner–Károlyi-nyomda volt. Az 1840-es évek második felében 20 szedővel és 4 nyomtatóval dolgozott. – Jelentékeny könyvnyomtató volt Emich Gusztáv is, aki 1841-ben nyitott könyvkereskedést Pesten, majd 1843-ban önálló nyomdatulajdonos lett, s könyvkiadással is foglalkozott. – Pesten 1848-ban 6 nyomda működött: a Landerer–Heckenast-, a Trattner–Károlyi- s az Emich-féle nyomdán kívül Beimel Józsefé, Kozma Vazulé és Lukács Lászlóé; Budán 2: az Egyetemi nyomda mellett Bagó Mártoné.[7]

Számos nyomda, különösen a nagyobb tőkés vállalkozások, *könyvkiadás*sal *és könyvkereskedelem*mel is foglalkoztak. A magyar könyvkiadás és -kereskedelem a reformkor elején igen sok nehézséggel küzdött. Az üzletek nagy része még mindíg német kézben volt, s magyar könyvet nemigen tartott raktáron. A fellendülő függetlenségi mozgalom ezen a téren is kedvezően hatott. Wigand Ottó kassai német könyvkereskedő pl. 1827-ben Pestre helyezte át üzletét, s nagyszabású kiadói tevékenységbe kezdett. Szerencsétlenségére azonban nem az Aurora-körrel lépett kapcsolatba, hanem Döbrentei Gáborral, s így a kiadásában megjelenő

első nagyobb magyar lexikont (Tudományok és mesterségek közönséges tára) súlyos hibái miatt Bajzáék erősen bírálták. Pedig Wigand haladó gondolkodású egyén volt, az üzlete melletti rejtett szobában gyakran találkoztak a magyar írók és politikusok, s olvasták az országból kitiltott könyveket és újságokat. Ő adta ki 1833-ban Wesselényi Balítéletek című művét Lipcsében hamis (Bukarest) impresszummal; emiatt, továbbá külföldi összeköttetései és baloldali politikai nézetei miatt a bécsi rendőrség elől Lipcsébe távozott, s pesti üzletét sógorának, Heckenast Gusztávnak adta át, ki később Landerer Lajossal társult, s a negyvenes években kizárólag könyvkiadással foglalkozott. A Landerer–Heckenast- és a Trattner–Károlyi-nyomda sokat tett a magyar irodalomért, számos magyar művet adtak ki, gyakran anyagi kockázat árán is. Mellettük főleg Emich Gusztáv folytatott igen hasznos kiadói tevékenységet. Leghíresebb kiadványa Petőfi Sándor Összes költeményeinek 1847. évi kiadása, de Arany-, majd a szabadságharc után Jókai-, Kemény- és Madách-műveket, s a külföldi nagy írók közül Dickens, Dumas, Molière és Voltaire munkáit is közrebocsátotta. Rajtuk kívül még Eggenberger, Kilián és Hartleben voltak a kor ismert pestbudai kiadói és könyvkereskedői.[8]

Az Akadémia 1830-ban kezdődő tevékenysége a könyvkiadás s általában a könyvkultúra szempontjából is fontos eredményeket hozott. Alapszabályai szerint: „A hazai nyelvet egész gonddal csinosabbá és gazdagabbá fogja tenni. Azt mind eredeti munkák dolgozása, mind régi és új remek írások magyarrá tétele által gyarapítja ... Megfejtés végett feladandó kérdések s beküldött feleletek megjutalmazása által a nemzeti literatúrát elősegíti. A nyomtatásban megjelent munkákat szoros, de egyenes vizsgálat alá veszi; a legjelesebbeket megjutalmazza, s bírálásait, valamint tudományos hirdetményeit közreereszti. A beadandó kéziratokat megvizsgálván, ha helybenhagyást nyernek, tulajdon költségén és hasznára közrebocsátja, szerzőiknek pedig illendő jutalmat ád. Tulajdon évkönyveit, értekezéseivel és gyűlési jelesebb munkálkodásaival együtt, sajtó alá bocsátja." Az Akadémiának 1831-től kezdve valóban jelentek meg kiadványai, s ezek a nyelvtudomány és általában a társadalomtudományok terén igen számottevőek.

Az 1836-ban alakult Kisfaludy Társaság 1841-ben létesített kiadóvállalata különösen a szépirodalom, a kritika és néprajz körébe tartozó művek közzétételével ért el jelen-

tékeny eredményeket. A Társaság megjelentette a pályázatain díjat nyert műveket is, amelyek között olyanok találhatók, mint pl. Arany János Az elveszett alkotmány és Toldi című munkája. Értékes sorozatokban adta közre a magyar (Nemzeti Könyvtár) és világirodalom (Külföldi Regénytár, Új Külföldi Regénytár, Hellén Könyvtár) klasszikus alkotásait. – A Természettudományi Társulat kiadványai a természettudományok fejlesztését és népszerűsítését szolgálták.

A negyvenes években az idősebb írók gyakran siettek fiatalabb pályatársaik segítségére műveik kiadásakor. Petőfi első verseskötetét pl. Vörösmarty ajánlására tette közzé közadakozásból az ellenzéki írókból és politikusokból álló Nemzeti Kör, amely kiadta Rózsavölgyi zeneműveit is. Ugyancsak Vörösmarty gondolata volt egy olyan szépirodalmi könyvkiadóvállalkozás alapítása, amely az irodalmat felszabadítaná addigi nyomorúságos helyzetéből, megvásárolná és kellő haszonnal kinyomtatná az írók kéziratait, és saját ügynökeivel terjesztené legszélesebb körben a megjelent munkákat.

A könyvek legnagyobb része még a reformkorban is a szerzők költségén jelent meg. E műveket valamelyik könyvkereskedőnek adták át bizományi árusításra. Sokan, akik a kiadási költséget nem tudták másképpen előteremteni, még mindig az előfizetésgyűjtés nehéz útját járták. Jelentékenyen megváltozott a negyvenes évekre az írók és kiadók viszonya. 1820-ban még Trattner János Tamás bécsi kiadó Batsányinak 20 példányt akart adni tiszteletdíjként verseskötete kiadásakor, Emich Gusztáv 1847-ben Petőfinek már 1500 forintot fizetett összes verseiért. A kiadó és író szerződésben kölcsönösen megszabták jogaikat és egymással szemben vállalt kötelességüket.

Bár a könyvkiadás és könyvkereskedelem helyzetével foglalkozó írások még a reformkor végén is panaszkodnak a vásárló- és *olvasóközönség* szűk köre és fejletlensége miatt, kétségtelen, hogy a mozgalmas politikai, irodalmi, tudományos és kulturális élet növelte a könyvek, folyóiratok és újságok iránti érdeklődést, az olvasás iránti igényt, s ebből következőleg az olvasók számát is. A főrangúak általában még ekkor is külföldi könyveket olvasnak, de többüknek a figyelmét a magyar irodalom, tudomány és politika felé fordítja az Akadémia tevékenysége, Széchenyi reformtörekvései, és a Nemzeti Kaszinóban olvassák és megvitatják a magyar publicisztikai irodalmat s az újságok híreit. A parlagias és csak kalendáriumot és Corpus Jurist forgató

középnemesség mellett kialakulóban van egy olyan réteg, amely a külföldi egyetemeken kedvet kap az olvasásra, látogatja a vidéki kaszinókat és olvasóegyleteket, a politikában Kossuth híve, olvassa a Pesti Hírlapot, a reformkori politikai irodalmat, s olykor a szépirodalmat is. A polgárság még jórészt német, de lassanként magyarosodik, és a német lapoktól a magyarokhoz pártol. Az olvasóközönség zömét most is az értelmiség alkotja. Az ő körükből kerül ki az a városias ízlésű és polgári igényű réteg, amely az irodalmat és az olvasást már nemcsak tanulásnak, tudománynak, hanem szórakozásnak is tekinti. Politikai érdeklődése a legélénkebb, a magyar újságok és folyóiratok mellett külföldieket is olvas, s leghaladóbb tagjai ismerik a forradalmi műveket; Petőfinek pl. mindennapi olvasmánya a francia forradalom története. A tanulóifjúságot az iskola nem nevelte az olvasásra, de több protestáns iskolában alakult önképzőkör (Pápa, Eperjes stb.), amely a haladás eszméit terjesztette, s amelyből a forradalmi átalakulás számos vezetője és híve került ki (Petőfi, Jókai, Sárosi Gyula stb.). A női olvasóközönség gyarapításában és ellenzéki szellemű nevelésében a divatlapoknak volt jelentékeny szerepük, különösen az 1840-es években. A köznép, a parasztság kis része is olvas, nagyobbrészt még értéktelen ponyvairodalmat, de 1834 és 1848 között Erdélyben már megjelenhet az első magyar néplap, a Vasárnapi Újság, Brassai Sámuel szerkesztésében, a „szegényebb sorsú és kevésbé művelt nép" felvilágosítására. A jobbágyság politikai lapokat is olvas (sok helyen a jegyzők és tanítók olvassák fel őket előtte), pl. az Iparegyesület folyóiratában, a Hetilapban Kossuth vezércikkeit, s megismerkedik a reformkori szépirodalom némely termékével is; Petőfi írja, hogy egyik versét népdalként énekelték. 1848. március 15-e után Sallai Pál sárbogárdi tanító azt javasolja, hogy a nép számára szerte az országban alapítsanak olvasóköröket két garasos részvényekkel, és az összegyűlt pénzen könyveket és lapokat szerezzenek be.

Magyar Mihály pesti könyvkereskedő már említett, 1848-ban írott, *A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében című cikkében könyvkereskedelmünk elmaradottságának* egyik okát az olvasóközönség fejletlenségében látja. Az olvasók tájékoztatására szükségesnek tartja egy, az újonnan megjelent műveket tartalmazó kiadvány közzétételét. Ilyen kurrens *bibliográfia*-szerű összeállításokra már előbb is történtek kísérletek. A Tudományos Gyűjtemény pl. 1817-től 1830-ig rendszeresen közölt üzleti céllal ismertetéseket

az új könyvekről, elsősorban a Trattner-cég kiadásában megjelentekről. A Magyar Tudományos Akadémia folyóiratában, a Tudománytárban a tudományos kutatás támogatására állította össze és tette közzé Toldy Ferenc a Magyarországon megjelent új művek jegyzékét 1834-től 1843-ig. Az 1840-es években több könyvkereskedő adott ki olyan jegyzéket, amely folyamatosan tájékoztatta az új könyvekről a vásárlóközönséget: Heckenast Gusztáv 1840–1842-ben a Bibliográfiai Értesítőt, Eggenberger József a Honi Irodalmi Értesítőt stb. (Ezeknek a kurrens bibliográfiai összeállításoknak az anyagára támaszkodva tette közzé aztán Magyar Mihály Az 1849–57-i magyar könyvészet című összefoglaló munkáját.) Jankovich Miklós Közönséges magyar könyvtár 1533–1833 című, tudományos igényű, nagy bibliográfiája kéziratban maradt.

A reformkori politikai és irodalmi közvélemény kialakításában az *időszaki sajtó*nak volt legnagyobb szerepe. Minden politikai és irodalmi irányzat igyekezett sajtóorgánumot biztosítani a maga számára, s az írott betű, a nyomtatás erejét használta fel eszméi propagálására és a közönség megnyerésére. Bajza József az Athenaeum előszavában (Gondolatközlés és annak eszközei, 1837) az írás és könyvnyomtatás mellett az időszaki sajtó megszületését tartja az írásbeli gondolatközlés legnagyobb eredményének, amely gyakori megjelenésével szárnyakat adott az eszméknek. 1848-ban Egy kis szelíd polémia című cikkében az újságírói munka becsületéért emelt szót. E téren is demokratikus elveket vallott: az újságíró előtt a születés nem lehet tekintély, csak az igazi szellemi vagy közéleti érdem.

A politikai lapok olvasóközönsége a társadalomnak szinte minden rétegét felölelte. Wesselényi Miklós már 1833-ban azt írja Balítéletek című munkájában, hogy az újságok az emberek elsőrendű szükségletévé váltak. Ez a megállapítása még inkább érvényes a negyvenes évekre. A XIX. század első három évtizedében, 1801 és 1830 közt 51 hírlap és folyóirat jelent meg Magyarországon, az 1831 és 1848 között megjelent újságok és folyóiratok száma ennek majdnem a kétszerese: 98. A XIX. század elejéig Magyarországon „főfoglalkozású" újságíróról nem tudunk, a szerkesztés is többnyire önzetlen tevékenység a magyar nyelv és kultúra érdekében. Az 1830-as évektől a lapszerkesztés már külön foglalkozássá, megélhetési forrássá válik, sőt a szerkesztő mellett a segédszerkesztő is rendes fizetést kap, s külön személy intézi a

szerkesztéssel járó adminisztratív munkákat. Petőfi pl. mint a Pesti Divatlap segédszerkesztője Vahot Imrétől 400 Ft évi honoráriumot és szállást kapott, s ezért a lap minden számába egy verset tartozott írni, szerkesztette az újdonságok rovatot, és végezte a nyomdai korrektúrát.

A reformkorban megnőtt az igény a Martinovics-mozgalom elfojtása utáni reakció időszakában visszaszorított politikai lapok iránt. Széchenyi István reformgondolatai publikálására már 1828-ban készült indítani egy politikai lapot, szerkesztését Kisfaludy Károlyra akarta bízni. De Kisfaludy 1830-ban meghalt, és így a Jelenkor egy közepes tehetségű író: Helmeczy Mihály szerkesztésében indult meg (1832–1848), s emiatt, és a cenzúra korlátozásai következtében nem válthatta be a hozzáfűzött reményeket. Nagyobb hatású volt Kossuth Lajosnak az 1832–1836. évi országgyűlés idején, cenzúra nélkül, kéziratos formában kiadott és félig illegálisan terjesztett újságja, az Országgyűlési Tudósítások, amelyet az országgyűlés befejezése után Törvényhatósági Tudósítások címen (1836–1837) folytatott ellenzéki szellemben. – A bécsi kormány a Jelenkor cikkeinek és a reformeszmék terjedésének ellensúlyozására Hírnök címen (1837–1845) indított konzervatív szellemű lapot, amely az 1840-es években a Pesti Hírlap ellen is harcolt.

A Tudományos Gyűjtemény mellett – az irodalmi és tudományos élet fellendülése kapcsán – a harmincas években újabb irodalmi, kritikai és tudományos folyóiratok indultak. Bajza József szerkesztésében a liberális-polgári nézeteket valló Kritikai Lapok (1831–1836); Bajza, Toldy Ferenc és Vörösmarty szerkesztésében az Athenaeum (1387–1843), a korszak legjelentősebb irodalmi orgánuma és melléklapja, a Figyelmező, (1837–1840). Megindultak Magyarországon az első divatlapok is (Regélő, 1833–1841, Rajzolatok, 1834–1840), amelyek tulajdonképpen irodalmi folyóiratok voltak, és divatképeik révén nagy vonzóerőt gyakoroltak a női olvasóközönségre. A tudományos folyóiratok közül az Akadémia kiadásában megjelenő Tudománytár (1834–1844) emelkedik ki, amelyet Toldy Ferenc, majd Csató Pál szerkesztett.

A reformmozgalom kiszélesedése folytán és a cenzúra enyhülése után, az 1840-es évek elején újból fellendült a politikai sajtó. A börtönéből kiszabadult Kossuth Lajos 1841-ben indította meg a Pesti Hírlapot, amelynek nagyhatású, Magyarországon általa meghonosított vezércikkeivel a

haladó középnemességet és a fejlődő értelmiséget egységes ellentáborrá kovácsolta. Az erdélyi ellenzéki mozgalom fő orgánuma az Ellenzéki Hiradó (1821–1848) volt.

A reakció Kossuth Pesti Hírlapjának és a reformeszméknek ellensúlyozására a konzervatív párt lapját, a Dessewffy Aurél irányítása alatt álló Világot (1841–1844), majd ennek folytatását, a Budapesti Hiradót (1844–1848) és a klerikális Nemzeti Újságot (1840–1848) igyekezett felhasználni, s amikor ezek eredményteleneknek bizonyultak, Kossuthot – mint már említettük – a kiadó közreműködésével eltávolította a laptól. A Pesti Hírlap ettől kezdve a centralisták szócsöve volt, Szalay László, majd Csengery Antal szerkesztésében. Kossuth 1846-tól az általa alapított Iparegyesület közlönyében, a Hetilapban (1845–1848) folytatta az agitációt.

A negyvenes években a kiéleződő politikai helyzet a folyóiratok közönségét elvonta. Az irodalmi sajtó egyetlen típusa virágzott csak, a divatlap; de a divatlapok is bekapcsolódtak a politikai mozgalmakba, sőt egy-egy politikai irányt követtek. A Vahot Imre szerkesztésében megjelenő Pesti Divatlap (1844–1848) Kossuth politikáját támogatta, a nemzeti és demokratikus eszméket propagálta. A Petrichevich Horváth Lázár szerkesztette Honderü (1843–1848) a főnemesi reakciót szolgálta ki, s gyakran támadta Petőfi „pórias" költészetét. Frankenburg Adolf lapja, az Életképek (1844–1848) eleinte a két irányzat között állt, de 1847-ben, élükön Petőfivel, megnyerte magának a Tizek Társasága tagjait, s az ő radikális eszméiknek adott hangot. Frankenburg 1847 közepén a szerkesztést átadta Jókainak, aki 1848. március 15-ig egyedül, utána Petőfivel szerkesztette a lapot. – A divatlapok mellett csak két új folyóirat indult: a Budapesti Szemle (1840–1841) Szalay László, és a Magyar Szépirodalmi Szemle (1847) Erdélyi János szerkesztésében.[9]

A reformkori magyar *könyvtár*történet egyik legfontosabb eseményének a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának megalapítása tekinthető. Teleki József, az Akadémia későbbi első elnöke 1826-ban ajánlotta fel maga, testvérei és mostohaanyjuk nevében a család 30 000 kötetes könyvgyűjteményét, amelyet nagyobbrészt még atyja, Teleki László gyűjtött. 5000 forintot is adományozott, hogy kamatait a könyvtárnok fizetésére fordítsák. A könyvtár eleinte a Teleki-palotában volt elhelyezve. Teleki József a felajánlás után is tovább gyarapította (1834-ben pl. megvásárolta számára Kreszneries Ferenc régi könyv- és pénzgyűjtemé-

nyét), mások is adtak át részére könyveket, ezek közül Batthyány Gusztáv 30 000 kötetes gyűjteménye, továbbá Marczibányi Livius adománya volt a legszámottevőbb. A könyvtár 1844-ben az Akadémia akkori helyiségeibe, a Trattner–Károlyi-házba került. Itt Toldy Ferenc könyvtárnok a megnyitáskor (1844) már kb. 50–60 000 kötetet őrzött. Vörösmarty Mihály a megnyitás előtt megtekintette az újonnan felállított gyűjteményt, és ennek hatására írta a Gondolatok a könyvtárban című költeményét. A megnyitás utáni évben, 1845-ben került a könyvtárba Sándor Istvánnak, a bibliográfusnak könyvhagyatéka. A könyvtár már a reformkorban kiépítette cserekapcsolatait számos külföldi akadémiával, s így igen gazdag külföldi kiadványanyagra tett szert. 1840-től kezdve nyomdai kötelespéldányokat is kapott. 1848-ban készült el a könyvtári munkát szabályozó első rendtartási utasítás Toldy Ferenc tollából.

A Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár is új épületbe került a reformkorban. A Grassalkovich herceg által adományozott telek árából és országos gyűjtés útján szerzett, továbbá az 1832–36-i országgyűlés által megajánlott összegből épült fel Pollack Mihály tervei szerint mai épülete 1836 és 1846 között. A könyvtár 1832-ben Jankovich Miklós 30 000 kötetes, 1846-ban pedig, Horvát István igazgató halála után, az ő értékes, számos hungaricát tartalmazó könyvgyűjteményével gyarapodott. Horvát Istvánt Mátray Gábor követte az igazgatói székben.

Az Egyetemi Könyvtár olvasóinak száma a reformkorban fokozatosan és egyenletesen gyarapodott, 1848-ban kb. 4000-en használták a könyvtárat. Neves igazgatói: 1823-tól 1843-ig Fejér György történetíró, majd 1843-tól 1874-ig Toldy Ferenc. A magyar tudományos könyvtárak számát szaporította az 1846 óta működő József-ipartanodának (a Műszaki Egyetem ősének) 1848-ban megszervezett könyvtára, amely később, a műszaki, technikai ismeretek hazai terjedésével párhuzamosan, gazdag műszaki szakkönyvtárrá fejlődött. – A szélesebb társadalmi rétegek könyvszükségletét, olvasási igényét a kölcsönkönyvtárak, olvasókörök és kaszinói könyvtárak elégítették ki. A könyvkereskedők közül többen nyitottak a reformkorban is kölcsönkönyvtárat, a leggazdagabb anyaggal Heckenast Gusztáv 1838-ban létrehozott gyűjteménye rendelkezett. Széchenyi István példája (1827-ben alapította a Nemzeti Kaszinót) és agitációja nyomán szerte az országban olvasókörök és kaszinók kelet-

keztek. A könyvek mellett főként újságokat és folyóiratokat olvastak ezekben, s elsősorban a nemesség és a műveltebb polgárság találkozóhelyei voltak, ahol az olvasás mellett a reformkori politikai élet eseményeit vitatták meg.

A magánosok körében is általánosabbá vált a könyvgyűjtés, de mind ezen a téren, mind a közkönyvtárak terén Magyarország messze elmaradt a reformkorban a fejlett nyugati, polgári államok mögött, ahol – ahogy Bölöni Farkas Sándor is írja 1834-ben Utazás Északamerikában című művében – a legkisebb városban, sőt számos községben is volt már nyilvános közkönyvtár, és a magánosok is rendelkeztek legalább néhány kötet könyvvel.[10]

---

1. Pamlényi Ervin: A magyar nép története I. Bp. 1954. – Arató Endre–Benda Kálmán–Mérei Gyula–Spira György–Varga Zoltán: Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Bp. 1961. – Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. 1–3. Pest 1868. – Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp. 1906. – Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bp. 1920. – Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp. 1946. – Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848. Bp. 1948. – Uő: Magyar iparfejlődés 1790–1848. Bp. 1951.
2. Finászy Ernő: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Bp. 1896. – Uő: Az újkori nevelés története. Bp. 1927.
3. Szabó Adorján: A Conversations-Lexikoni pör története. Kassai premontrei gimnázium értesítője, 1899.
4. Vázlatok a Magyar Tudományos Akadémia félszázados történetéből 1831–1881. Bp. 1881. – Fischer Vilmos: A Kisfaludy-Társaság története a szabadságharcig. Bp. 1928. – Kéky Lajos: A Kisfaludy-Társaság története. Bp. 1936.
5. Farkas Gyula: A fiatal Magyarország kora. Bp. 1932.
6. Maros Andor: A cenzúra. Bp. [1947.] – Táncsics Mihály: Sajtószabadságról nézetei egy rabnak. Bp. 1947. – Jakab Elek: A cenzúra története Erdélyben. Figyelő, 1881. 161–182, 253–273, 333–356. l. – Viszota Gyula: Néhány cenzúrai eset 1846–47-ben. Budapesti Szemle, 1924. 179–193. l.
7. Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877. Bp. 1878. – Tevan Andor: A könyv évezredes útja. Bp. 1956. – Aigner Károly: A magyar nyomdászat fejlődése a XIX. században. Corvina, 1889. – Kováts László: Könyvnyomdáink a jelen század harmadik tizedében. Magyar Könyvszemle, 1899. 359–366. l. – Firtinger Károly: Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából. Bp. 1900. – Haraszti Károly: A pesti nyomdák a XIX. század első felében. Könyvtári Szemle, 1914. 70–85. l. – Iványi Béla–Gárdonyi Albert–Czakó Elemér: A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577–1927. Bp. 1927. – Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. Bp. 1937. – Pap János: A nyomdászat magyar úttörője (Kliegl József és szedőgépe.) Az Országos Műszaki Könyvtár Jubileumi Évkönyve. Bp. 1958.

8. Sennovitz Adolf: A magyar könyvkereskedelem a XIX. században. Corvina, 1901. – Uő: Emich Gusztáv. Bp. 1893. – Haraszti Károly: Landerer Lajos könyvnyomdász és Heckenast Gusztáv könyvárus társulásának története. Bp. 1913. – Heckenast Dezső: Heckenast Gusztáv. Bp. 1936. – Fitz József: A negyvennyolcas Landerer. A Könyvtáros, 1959. 774–777. l.
9. Dezsényi Béla–Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. Bp. 1954. – Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705–1867. Bp. 1916. – Jakab Elek: Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Bp. 1882. – Pongrácz Alajos: Szépirodalmi folyóirataink 1848-ig. Budapesti Szemle, 1930. – Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom 1848–49-ben. Irodalomtörténet, 1949. 105–116. l.
10. Gulyás Pál: A könyvek és könyvtárak hajdan és most. Bp. 1924. – Máté Sándor: A budapesti magyar királyi tudományegyetem könyvtára 1774–1895. Bp. 1896. – A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. 1802–1902. Bp. 1902. – V. Windisch Éva: Könyvtári munka a reformkorban az Országos Széchényi Könyvtárban. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1957. Bp. 1958. – Heller Ágost: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Bp. 1901. – Berlász Jenő–Németh Mária: Az Akadémiai Könyvtár múltja és jelene. Bp. 1956. – Haraszthy Gyula: A 130 éves Akadémiai Könyvtár. Bp. 1956. – F. Csanak Dóra: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. Bp. 1959.

A haladás hazai programjából

76

BESSENYEI GYÖRGY[1]
MAGYARSÁG
Bécs 1778
(Részletek)

...Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem. *Pittagorás*[2] tudta az *egyiptomi* nyelvet több filozófusokkal együtt, kik odamentek tanulni, de mégis míg a görög a maga nyelvébe fel nem ment, nem volt közönséges bölcsessége. A rómaiak hasonlóul sokan tudtak görögül, de azért csak *Senecába*[3], *Epictetesbe*[4], *Pliniusba*[5], *Ciceróba*[6] stb. csudáljuk őket. *Anglus, francia* régen tud már zsidóul, görögül, deákul a maga tudósaival, de mégis, míg önnön nyelvét tudóssá, naggyá nem tette, fel nem mehetett. Magyarországba is régen tudnak már a papok s némely

tanulók zsidóul, görögül, de azért hol vannak a tudományok? Szent Istvántól fogva mindég deákul ír a nemzet, s mire ment benne a tudomány? Sok elmondja néked, ha akarod, a zsidó, görög *grammatikát*, csaknem könyv nélkül. Úgy ír deákul, mint *Cicero*; de azért egyébképpen oly mélységes ostobasága s vadsága, idétlensége lehet, hogy beszélni sem mersz véle, mivel akaratja ellen oly rútakat mond, melyek miatt öhelyette kell elpirulnod.

Mit kell hát egy nemzetnek elkövetni, ha tudománnyal fel akarja magát emelni; mely dolog kötelessége? – Vagy valamely idegen nyelvet kell anyanyelvének fogadni s a magáétul búcsút venni, vagy a maga született nyelvébe a mély tudományokat általtenni. De egy egész nemzet meddig tanul meg valamely idegen nyelvet tökéletesen, és mikor felejti el a magáét? Mert a parasztemberek, kikkel beszélnünk kell, nem tanulnak sem görögül, sem zsidóul, sem deákul, nekik is feleségeikkel beszélni kell, pedig a parasztasszonyok, tudjuk, miképpen szokták az idegen nyelveket tanulni. Azért akkor fog a magyar nyelv hazánkbul kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni. Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig a parasztemberek is úgy beszélnek, és hasonlóul, míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni. Ha már így kéntelenek vagyunk nyelvünket megtartani, tisztítsuk ki legalább, és dolgozzunk előmenetelünkön.

Melyik nyelvnek is lehetne több édessége, méltósága, mélysége és könnyű kimondása, mint a magyarnak? Mind a deák, mind a francia, mind a német görcsösebb nála. Kivált poétaságra, éneklésre, régi történetek előbeszélésére, dicsérő beszédre egy nyelv sem haladja meg. Olvasd meg az *Embernek próbáját*[7], *Telemakust*[8], *Ágist*[9], *Lukanust*[10], fogadom, nem fogod bennek a magyar nyelvnek sem szűk voltát, sem sundaságát [utálatosságát], sem csekélységét észrevenni. Nem volt ilyen erőbe az anglus nyelv *Kanut*[11] alatt, sem a görög *Amfiction*[12] idejébe, sem a francia *Risseliő*[13] előtt; de mégis elmehettek mostani tökéletességekre, mellyel az emberi nemet csudálkozásra hozzák és bölcsességre tanítják.

Nálunk ha komédiát, tragédiát ír valaki, némelyek kinevetik, mert ezt hiábavalóságnak tartják. Ezekhez szólok: eláruljátok magatokat: tudjátok-é, mi emelte *Euripidest*[14],

Sofoklest[15] örök emlékezetre a görögöknél? Tudjátok-é, mi tette *Sakespeárt*[16] az anglusoknál halhatatlanná, mint *Cornélius* Pétert[17] naggyá a *franciáknál* és *Terentziust*[18] a *rómaiaknál*? A *tragédia*, *komédia*, mely dolgokat ti semminek vesztek. Kérlek, rajtatok nevessem-é el magamat, vagy *Román*, *Athenáson* [Athénen], *Párison* és *Londonon*? Az ilyen emberek olyanok, mint azok a bércek közt lakó oláhok, kik a tiszta búzakenyeret elvetik s kukoricakenyeret rágnak, mivel azon nőttek. Némely oskolákban, igaz, hajdan abbul állott a komédia, hogy a gyermekeknek lábravalójokat, ingeket megtömték, orcájokat korommal bekenték, osztán nyársakat adtak kezekbe pengetni; ha ugyan a *komédiárul* eszerint ítélsz, úgy inkább gondolhatod azt eszetlenekhez illő dolognak lenni, mint eszesek munkájának.

Vannak még olyanok, kik ha Szentírást nem magyarázol, akármit írsz, nevetnek; mások, ha *Corpus Juristt*[19] nem fejtegeted, semminek állítanak; azonban mikor osztán nagy dolgok fordulnak elő, hol sem *Náhumból*[20], sem *Zofoniásbul*[21] nem lehet okoskodni, a mély atyák csak hallgatnak, vagy olyanokat mondanak, hogy a szégyen kihajt előlök. *Polibius*[22], *Homerus*[23], *Virgilius*[24], *Plato*[25], *Seneca* sat. a nevezett dolgokbul sem egyiket, sem másikat nem magyarázták...

...Ha valaki olyan vagy, ki a magyar írást megveted, csak gondold és hitesd el magaddal, hogy a magyar író nem néked írt, hanem azoknak, kik munkáját kedvelik, mert ne hidd különben, hogy egész ország tetszésedtől függesztené fel ítéletét. Miért nem lehetne egy nemzetnek mulatságára annak anyanyelvén írni? És miért ne lenne szép dolog *komédiával* vagy egy *Pontyival*[26] valakinek hazáját megnevettetni? Menjen ki-ki ahol mehet. Most volna egyszer ideje a magyarságot emelni. A budai nagy univerzitásnak[27] miért nem lehetne olyan magyarokat magához kapcsolni, csak becsülettel, fizetés nélkül, kik hazájok nyelvét tudják? Új szókönyvet [szótárat] jó volna osztán csinálni, hol meghatároztatnának az új magyar szók. Az univerzitás magára vehetné a jó magyar könyveknek megvizsgálását, kinyomtatását. Fordíttathatna magyarra *Cicerót*, *Epictetest*, *Senecát*, *Rollint*[28], *Millotot*[29], *Hübnert*[30] sat. Hadd lehetne magyarul is tanulni; megvennék az ilyen munkákat, s így az *univerzitásnak* pénze, a nemzetnek pedig magyar könyvei lennének...

Magyar nyelven kívül nehéz egyébbül kedves újságot indítani; de ha *Volfiust*[31], *Flórit*[32], *Monteskiöl*[33], *Vilándot*[34], *Kroneket*[35], *Miltont*[36], *Donátot*[37] sat. magyarul lehetne ol-

vasni, fogadom, hogy egynehány esztendő múlva az asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok *doctusnak* [tudósnak] van az országba. Mi kár lenne benne, ha a német *Gellertet*[38] is a debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék olvashatnák magyarba? Valameddig ezt a módot fel nem vesszük, soha nem jövünk ki a mélységből úgy, mint kellene. Mozgásba, tűzbe kell hozni a nemzet elméjét újsággal, mégpedig a maga nyelvével, mert ha őtet a maga dicsőségével nem indítjuk, idegen dolgokra egészen meg nem indul. Míg pedig németül, franciául megtanul, addig magyarba, ha könyvei lésznek, bölcsességre mégyen. Valameddig a nagyok a kicsinyekkel vetélkedésbe nem jönnek, addig fel nem áll köztünk a tudomány, vetélkedés pedig mi módon álljon fel, ha a kicsinyek nem tanulhatnak?

A régi módhoz ne ragaszkodjunk, mert ahhoz ragaszkodni annyit tészen, mint a tudatlanságot sóhajtani. Csak nékünk is jobb lesz hát a nagy világ után menni. Legyen új tanulás-módja, fogadjuk el. Nem szükség minden újítót megvetni; mert nem minden újság rossz köztünk, mivel igen sok veszedelmes és tudatlan óságok is vannak e világba...

A szövegközlés alapja: Bessenyei György Válogatott Művei. (Magyar Klasszikusok.) Bp. 1953. 198–199, 199–201. l.

---

1. *Bessenyei György* (1747–1811) – a magyar felvilágosodás irodalmának vezető alakja. A bécsi testőr-korában megismert francia felvilágosodás szellemében hirdette drámáiban (Ágis tragédiája, A filozófus) és röpirataiban (Magyarság, Magyar néző, Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék) irodalmunk és kultúránk megújhodásának és a magyar nyelv fejlesztésének szükségességét. Több ízben rámutatott, hogy a magyar nyelvű eredeti művek és az idegenből fordított munkák a magyar könyvkultúra, a könyvkiadás, a könyvnyomtatás, a könyvkereskedelem és az olvasás fejlődését is szolgálnák.
2. *Püthagórasz* (i. e. 580–500) – ókori görög filozófus. Tanítása szerint a világon minden számbeli viszonyok szerint van elrendezve.
3. *Seneca, Lucius Annaeus* (i. e. 5. k. – i. sz. 65)–római sztoikus filozófus. Filozófiai és pedagógiai munkásságának nagy hatása volt a későbbi korszakokban, még a XVII–XVIII. században is L. még a 69. szemelvény 14. jegyzetét.
4. *Epiktétosz* (i. e. I. sz.) – ókori görög filozófus. A sztoicizmus híve.
5. *Plinius, Gaius Secundus, id.* (23–79) – római író és híres természettudós. L. még a 46. szemelvény 17. jegyzetét. – *Az ifj. Plinius, Gaius Caecilius Secundus* (61–114) – híres római levélíró. L. még a 69. szemelvény 12. jegyzetét.
6. *Cicero, Marcus Tullius* (i. e. 106–43) – híres római szónok és filozófus. L. még a 33. szemelvény 6. jegyzetét.
7. *Az embernek próbája* – Bessenyei György műve, Pope Essay on man című tanítóköltemányének francia fordítása alapján készült

átdolgozás. Az ősközösség felbomlása után kialakuló osztálytársadalom fejlődését írja le benne. Bécsben jelent meg, 1772-ben.

8. *Telemakus* – Fénelon híres államregénye: Télémaque (1699). Az Európa-szerte olvasott mű magyar fordításának több kiadása volt.
9. *Ágisz* – spártai király (i. e. 245–241) Sparta hanyatlását a régi lükurgoszi törvények visszaállításával akarta meggátolni. Társadalmi reformjait a nagybirtokosok és uralkodótársa, Leonidasz megakadályozták, s őt megölték. Életét Bessenyei György Ágis tragédiája című drámájában (1772) dolgozta fel.
10. *Lucanus* (39–66) – római költő. Pharsalia címen 10 énekes eposzt írt, ebben Caesar és Pompeius polgárháborúját mondja el. Bessenyei György hozzákezdett e műve lefordításához.
11. *Nagy Kanut* (995 k.–1035) – I. Svend dán király fia, aki atyja politikáját folytatva, hódító háborúkat viselt Anglia ellen. 1016-ban angol király lett; később a dán koronát is elnyerte, és Norvégiát is meghódította.
12. *Amphiktüon* – a görög mitológia szerint Deukalion fia, az amfiktionoknak nevezett görög vallásos jellegű egyesülések (i. e. VI–IV. sz.) létrehozója.
13. *Richelieu, Armand Jean Duplessis* (1585–1642) – XIII. Lajos király első minisztere. Az abszolút monarchia híve volt; a feudális helyi hatalmasságok visszaszorításával megszilárdította a központi hatalmat. Az ipar és kereskedelem fejlesztésével a polgárságot erősítette. Ő a Francia Akadémia megalapítója.
14. *Euripidész* (i. e. 480–403) – nagy görög tragédiaíró. Elvetette a mitikus isten-meséket, s Aiszkhülosszal és Szophoklésszal szemben a kétkedés és felvilágosodás költője volt.
15. *Szophoklész* (i. e. 496–406) – nagy görög tragédiaíró. Elektra című tragédiáját Bessenyei Bornemisza Péter XVI. századi fordításában is ismerte.
16. *Shakespeare, William* (1564–1616) – a legnagyobb angol drámaíró.
17. *Corneille, Pierre* (1606–1684) – neves francia drámaíró, a francia klasszikus tragédia megteremtője.
18. *Terentius, Publius Afer* (i. e. 190–159) – római vígjátékíró. Görögös jellegű, arisztokratikus felfogást hirdető darabokat írt.
19. *Corpus Juris* – jogszabályok gyűjteménye, törvénytár, törvénygyűjtemény. A magyar törvények gyűjteményét, a Corpus Juris Hungaricit első ízben 1584-ben, Nagyszombatban adta ki Mossóczy Zakariás nyitrai és Telegdi Miklós pécsi püspök.
20. *Náhum* (VI–VII. sz.) – az ószövetségi ún. tizenkét „kis" próféta egyike.
21. *Szofoniás* – az ún. tizenkét „kis" próféta egyike.
22. *Polübiosz* (i. e. 205–123) – görög történetíró. L. még a 69. szemelvény 8. jegyzetét.
23. *Homérosz* (i. e. IX–VIII. sz.) – ókori görög költő, a világirodalom első nagy epikusa, az Íliász és Odüsszeia című eposzok szerzője.
24. *Vergilius, Publius Maro* (i. e. 70–19) – kiváló római epikus költő, az Aeneis szerzője.
25. *Platón* (i. e. 427–347) – görög filozófus, az objektív idealista filozófia létrehozója. Tanítása szerint az érzékelhető világon túl van egy másik világ is: az ideák világa, amely nem anyagi természetű, s így érzékszerveink segítségével nem ismerhető meg, csak intuíció útján. Minden érzékelhető konkrét dolognak és jelenségnek

megvan a maga ideája, amely örökké változatlanul áll fenn, téren és időn kívül.

26. *Pontyi* — Bessenyei György A filozófus című vígjátékának hőse.
27. *budai universzitás* — a Nagyszombatból 1777-ben Budára áthelyezett egyetem.
28. *Rollin, Charles* (1661–1741) — francia történetíró, pedagógiai író és egyetemi tanár.
29. *Millot, Claude-François* (1726–1785) — a XVIII. században igen ismert és népszerű francia történetíró. Bessenyei is sokat olvasta, s Rómának viselt dolgai és a Természet világa történeti részeinek megírásakor az ő Histoire générale című erősen antiklerikális szellemű munkáját követte. Magyar fordítói Gvadányi József és Verseghy Ferenc voltak.
30. *Hübner, Johann* (1668–1731) — német pedagógus. Földrajzi könyveit és bibliai történeteit Magyarországon is ismerték a XVIII–XIX. században.
31. *Wolff, Johann Christian* (1679–1754) — német filozófus és matematikus, Leibniz filozófiájának népszerűsítője.
32. *Fleury, Claude* (1640–1723) — francia egyháztörténész.
33. *Montesquieu, Charles de Sécondat* (1689–1755) — francia filozófus, a francia felvilágosodás egyik jelentékeny alakja. Híres jogfilozófiai műve (A törvények szelleme) valamennyi XVIII. századi jogfilozófiai elméletre hatott.
34. *Wieland, Christoph Martin* (1733–1813) — a felvilágosodás egyik legjelentősebb német költője. Könnyed, szellemes, gördülékeny stílusa igen népszerűvé tette. Kazinczy kedvelt írója volt, lefordította Diogenesét és a Grációkat, de nagy hatással voltak rá a Muzárion és más művei is.
35. *Cronegk, Johann Friedrich* (1731–1758) — német író. Codrus című tragédiájának több magyar fordítása volt a XVIII. század végén.
36. *Milton, John* (1608–1674) — az angol puritanizmus legjelentékenyebb költő-képviselője. A polgári forradalom eszméinek propagálására röpiratokat is írt. Fő műve Az elveszett paradicsom című eposz.
37. *Donatus, Aelius* (IV. sz.) — neves római grammatikus. Latin nyelvtana a középkorban Európa-szerte elterjedt. Nagyértékű Terentius-kommentára is ránk maradt.
38. *Gellert, Christian Fürchtegott* (1715–1769) — német költő és mesemíró. Verseiből Ráday Gedeon fordított magyarra, ettől kezdve a XIX. század közepéig Magyarországon is népszerű és olvasott volt.

77

BESSENYEI GYÖRGY

EGY MAGYAR TÁRSASÁG IRÁNT VALÓ JÁMBOR SZÁNDÉK

Bécs 1790

(Részletek)

...Vegyük fel, micsoda utakon igyekezett eddig a mi nemzetünk a maga nyelvét nagyobb tekélletességre vinni.

Némelyek magoktól egész magyar könyveket írtak. Mások idegen nyelven írt könyveket fordítottak magyarra. Erre

a kettőre lehet minden eddig való igyekezetünket vonni. Mind a két rendbéliek vagy született magyarok, vagy csak magyarországi, de idegen nyelvű emberek. És ismét ezek is, vagy a nyelvnek fondamentomiról beszélnek, vagy azokat már felvetvén, tudományra és mesterségre tartozó dolgokat adnak elő. Mindezekről egyenként és rövideden így értek.

A magyar auktorok, szerzők vagy könyvírók, akik legkevesebb számúak, meg kell vallani, hogy a vallásbéli és erkölcsi tudományokban, nemkülönben a históriákban [történetírásban] is eleitől fogva elég szerencsés és hasznos munkát tettek. De egyéb tudományokban, ha jók is a munkák magára a dologra nézve: mindazáltal vagy a sok idegen, leginkább pedig deák szók miatt az együgyű, de olvasni és tanulni szerető emberekre nézve érthetetlenek, sőt magok a szerzők panaszolkodnak, hogy ezt vagy amazt magyar nyelven ki nem tehetik: vagy magok a szerzők olyanok, hogy a nyelveknek természeteket meg nem különböztetvén, az idegen nyelvek tanulásával a magokét egészen elrontották.

Egyik rendbéliek sem értik a legfőbb célt, a közönséges hasznot. Mert vagy tudós, vagy tudatlan emberek kedvekért írnak. Ha tudósok kedvekért: jobb volna deákul írni, mert tudós ember Magyarországon nincs, aki deákul nem tudna, és egyszersmind idegen nemzeteknek is használhatnának, s magoknak azok előtt dicsőséget nyernének.

Ha tudatlanok kedvekért: úgy éppen a falra hányják a borsót, amint magyar példabeszédben szoktuk mondani. De nevezetesen, akik jó magyarok volnának, ha idegen nyelveket nem tanultanak volna, vagy talám szebbnek, jobbnak s fontosabbnak tartják a dolgok kimondását, ha idegen nyelvek természetéhez alkalmaztatott beszéddel élnek, az ilyenek valóságos nyelvrontók, és megérdemelnék, hogy nékiek hallgatás parancsoltatnék, hacsak addig is, míg magyarul újra megtanulnának.

A született magyar fordítókról hasonlóképpen ítélek, mint a szerzőkről, csak azt az egyet teszem hozzá, hogy ezeknek munkájok annyiban dicséretes, amennyiben igyekeznek szívesen az idegen nyelveken írt jóféle munkákat közönséges hasznukká tenni, sőt gyakorta mind szókat, mind kimondásokat olyanokat tanálnak fel, amelyek a dolgot kitészik és a magyar nyelv természetével megegyeznek. De itt is csak olyan született magyarokat értek, akik még a magok nyelveket el nem rontották...

Ha a tudomány és mesterségbéli könyveket nehéz a mi nyelvünkön írni, hát még magára a nyelv természetére tartozókat? minéműek a szómagyarázó és nyelvtanító könyvek, *lexikonok* és *grammatikák*. Ezeknek írásához ítéletem szerint éppen nem kellene fogni senkinek született magyar emberen kívül, mert ezek a nyelvnek kútfejei: amelyek, ha zavarosak, senki azoknak folyamatjaikból is soha tisztán nem merít...

Arra tehát, hogy valaki magyar nyelvtanító könyvet írhasson, legelőször megkívántatik ugyan, hogy maga született magyar légyen. Mindazonáltal még ez nem elég. Hanem kell annak több nyelveket is érteni, mégpedig nemcsak a magyar nyelvvel hasonló, hanem attól különböző természetűeket is: csakhogy maga is oly egyenes ítélettétellel és megválosztó tehetséggel bírjon, hogy azoknak természeteket öszve ne zavarja. Minden nyelv különbözik a több nyelvektől a szó öszverakatásában, a dolog kimondásában és a közszólás formáiban: *in constructionibus, phrasibus et idiotismis* [szerkezetekben, mondatokban, szólásokban]. Jó hát annak több nyelveket is tudni, aki a magáénak természetét jól ki akarja tanulni. Mert a különböző dolgoknak természetek jobban kitetszik, ha egymással egybenvettetnek.

Nevezetesen, aki a magyar nyelvet akarja jól lábra állítani, kell annak a napkeleti nyelvekhez is tudni, amelyek minden európai nyelvektől sokképpen különböznek. Mert a magyar nyelv is valósággal napkeleti nyelv, és a nemzetségek vándorlásakor jött által Európába.

De mindezek mellett is megkívántatik, hogy aki egy míveletlen nyelvnek grammatikát akar írni, ne akkor gondolkozzék először annak reguláiról, mikor a könyvírásra a pennát kezébe veszi. Hanem már annakelőtte gyakorlotta légyen magát sokféle kimondásoknak egybevetésében, megkülönböztetésében, és azoknak, amelyekben különböző mondások egymáshoz hasonlítanak, megválasztásában s feljegyzésében. Innen fognak osztán származni a regulák, és azoknak kifogásaik, melyek közül mindeniket mentől kevesebbre lehet jó móddal szorítani, annál tekélletesebb a *grammatika*. Mert mit használ az olyan nyelvtanító könyv, amelyet míg az ember megtanul, addig magát az egész nyelvet a csupa gyakorlásból, minden elmetörés nélkül, megtanulhatja? Az olyan *grammatika* csak kín és időtöltés...

Utoljára lássunk a szómagyarázó könyvekről, melyek olyanok a nyelvben, mint a számok a számvetésben. S ugyanazért az ilyen könyvekről legelől kell vala szólanom; de ezek-

ben még eddig legkevesebb igyekezetét mutatta a mi nemzetünk: én pedig legnagyobb igyekezeteinken akartam a dolgot kezdeni.

Egy tekélletes magyar *lexikon* írására egy ember éppen nem elégséges. Mert hol vagyon az, aki minden tudományokban, kézi mesterségekben, hivatalokban, életnek nemeiben oly jártas és gyakorlott légyen, hogy mindent a maga nevén tudjon nevezni, és minden dologról úgy szóljon, mint az, aki azt a mesterséget legtekélletesebben érti? Ezenkívül hány tudomány vagyon, amely magyar nyelven nem taníttatik? hány kézi mesterség, amelyet vagy éppen nem esmér a magyar, vagy ha megvagyon is az országban, nem magyarok, hanem idegen nemzetek űznek közöttünk. Mindezekre tartozó dolgok, eszközök, szólásnak formái nincsenek a mi nyelvünkön.

Azt lehetne itt mondani, hogy amely mesterségek nincsenek közöttünk, azoknak neveikre és szavaikra nincsen is semmi szükségünk, hanem várni kell, míg ez vagy ama mesterség béjön közinkbe, mindjárt fel fogják magok a mesteremberek a nékiek szükséges neveket és szókat találni.

Úgy! de ahol a tudományok virágoznak, tanítják ott a természeti dolgok és a kézi mesterségek *históriáját* is, és nemcsak azokról kívánnak valamit tudni s beszélleni, amelyek közöttünk vagynak, hanem azokról is, amelyek más országokban esméretesek. Mindezekre pedig szók kellenek, hogy rólok írhassunk, beszélhessünk, ha szinte magunknak természeti vagy polgári okokra nézve nem lehetne is reménységünk, hogy valaha azoknak a dolgoknak gyakorlására kiterjeszkedhessünk. A példák véghetetlenek, nagy uraknak, nagy tapasztalású és gondolkozáshoz szokott elméknek írok, a szót nem szaporítom.

Tovább megyek. Egy ilyen kívánságom szerint való magyar *lexikont* egyetértő és egymás kezére dolgozó több tudós emberekre kellene bízni. Ha egyen-egyen, ki-ki maga kényére dolgoznék benne, így az ő munkájokat elrontanák. Egyik egyképpen, másik másképpen tenné ki ugyanazon szót, és mások ismét sohase tudnák, melyikhez tartsák magokat. Ennek a zűrzavarnak eltávoztatására szükség volna, hogy a *lexikon* írásában fáradozó tudós embereknek megegyezésekkel kiadatott munkájokat tartoznék minden hazafi bé is venni, és ne lenne szabad senkinek más szókkal élni a *lexikon* szavain kívül.

Ugyanezekre lehetne bízni a *grammatika* kidolgozását is, amelyet kétféle formában csinálhatnának; egyiket az osko-

lák kedvéért, másikat bővebbet a megért elméjű emberekért, akik a magok nyelveket tekélletesen és okaival együtt kívánnák tudni.

A Magyar Társaságnak felállíttatása iránt való szó

Mindezeket együttvévén könnyű általlátni nemcsak azt, hogy a mi nemzetünk a maga nyelvének öregbítésében és pallérozásában még ez ideig nem járt egyenes úton, hanem azt is, mi volna arra a legegyenesebb út és a legtekélletesebb eszköz: tudniillik *egy Tudós Magyar Társaságnak felállíttatása*, amelynek egyedül való dolga a lenne, hogy a mi nyelvünket minden tudvalévő dolgokra kiterjessze, annak szólásának formáit kipallérozza, vagy újakat is, a dolgoknak és a nyelvnek természetéhez alkalmaztattakat találjon, s maga mind a fordításokban, mind egész munkák írásában az egész magyar hazának példát mutasson...

A Társaságnak munkái

A Társaság munkáit közönségesen ami illeti, minthogy ez a Társaság legegyenesebben ugyan a magyar nyelvnek, de következésképpen a tudományoknak előmenetelére is célozna, és nemcsak példát kellene néki az egész hazának mutatni, hanem a nemzetnek beszédben és írásban való tehetségét is mintegy kézen fogva vezérleni és kormányozni: ehhez képest szükségesnek tartanám még e következendő dolgokat is gondolóra venni.

I. Hogy valami a nyelvnek fundamentomit illeti, miféleképpen a *lexikon* és *grammatika*, mindannak készítésére egyedül a Társaságnak kellene jussának lenni; úgy mindazáltal, hogy szabad lenne akármely érdemes tudós embernek a maga vizsgálódásait és gondolatait a Társaságnak általküldeni, sőt ugyan kérettetnének az országnak minden tudósai, hogy a magok gondolataikat a Társasággal közleni ne sajnálanák.

II. A magyar nyelven íratott könyvek recenziója [ismertetése, bírálata] is a Társaságot illetné, melyet akár minden hónapban, akár csak minden fertály esztendőben szakaszonként kibocsáthatna. Ez az egész nemzetre nézve igen nagyhasznú munka lenne. Mert a kijött könyveknek sommás előadásából minden ember tudhatná, minek vehetné hasznát és mi lenne az ő céljára való; holott most a könyvek titulusa sokakat megcsal, és azoknak olvasása megbánatja vélek a vé-

telt. Ezenkívül a könyvekben lévő hibáknak felfedezése mind a könyvírónak, mind őrajta kívül másoknak is tanúság és ösztön gyanánt fogna szolgálni, hogy azután magokat az afféléktől ójják, és jól meghányják-vessék azt, amit világ elejébe akarnak bocsátani. Ellenben ha megdicsértetik valamely könyv, kivált egy nagytekéntetű Tudós Társaságtól, lehetetlen, hogy a természettől belénk oltatott dicsőség kívánása a könyvírónak szívében azáltal ne éledjék, amely őtet több oly jeles munkák készítésére is bizonnyal felserkentené. Így a nyelvvel együtt a tudomány is nevekednék, és amellett nem borítaná el a hazát a sok haszontalan könyvek özöne, amelyben némely országok már szinte fuldaklanak. Hogy pedig a Társaság ebben a közjóra célozó munkában az új könyvek megszerzésével ne terhelődnék, lehetne oly rendelést tenni: hogy akinek költségén kinyomtatódik a könyv, már az akár könyvnyomtató, akár maga a szerző volna, tartoznék abból legelsőbben is a Társaságnak három vagy négy nyomtatványt béadni, melyek közül egy a Társaság könyvtartójában maradna, a több a *recenzenseké* [bírálóké] lenne.

III. Amely munkák a Társaságtól jutalmat fognának nyerni, azokat a Társaság kiadhatná a maga nyomtatóműhelyében. És ez is, ki nem lehet mondani, mely nagy ösztöne lenne mindeneknek a tudós munkák írására...

A Társaságnak hasznai

I. Legfőbb haszon az, hogy a nyelvnek előmenetelével együtt a tudomány is az országnak minden rendű lakosaira kiterjed. Amellyel nem az a célom, hogy személy szerint minden hazafi tudós légyen, hanem hogy a legegyügyűbb rendű és sorsú emberek is a magok elmebéli tehetségeket az emberi társaság javára fordíthatnák. Ó! mely sok talentomok hevernek most a porban, amelyek, ha született nyelveken formáltathattak volna, a hazának boldogságát nagyobb mértékben nevelhetnék...

A tudományok virágzásával egybeköttetett haszon volna még az is, hogy így az egész nemzetnek serénysége, *industria* [szorgalma] felébredne. A sok heverő jó elmék mind találnának magoknak dolgot, és mint a hangyák a hangyabolynak rakásában, úgy ezek a közjóban fáradhatatlanak volnának. Az anyátlan méh futos, széledez mindenfelé; de sem lépet nem rak, sem mézet nem hord, vagy ha valamit dolgozik is, minden munkája csupa zűrzavar. De mihelyt anyát

ád néki az ember, mindjárt rendesen kezd folyni a munka: szaporodik a lép, szaporodik a méz is. Ilyen anyátlan méhhez hasonlók voltak még eddig a magyar írók, meg is tetszett a munkájokban. De adjon csak nekik anyát az ország, állítson egy Magyar Társaságot, amely az ő munkájokat igazgassa, mindjárt megjön azok között is a serénység, a rend és a várt haszon...

IV. Nagy haszna lenne idővel a Magyar Társaságnak, hogy a mi nyelvünkön kijövő tudós munkák a külső országi tudósokat a magyar nyelvnek tanulására ösztönöznék, és így a mi könyveinknek, nemcsak közöttünk, hanem az idegen nemzetek között is kelete lenne. Mert akik valósággal tudós emberek, szeretik a tudományt a maga tulajdon kútfejeiből meríteni, a fordításokhoz pedig csak kéntelenségből ragaszkodnak. Így tehát mindjárt megjönne egy ága a kereskedésnek, amelynek még eddig híre sem volt Magyarországon.

A könyvárosok szintúgy mint egyéb kereskedők, egymásnak rész szerént partékával, rész szerént pénzzel fizetnek: és két egymással kereskedő országok közül az a boldogabb, amely a másiknak több partékát ád és kevesebb pénzt fizet. Nem nagy gazdaság tehát, mikor valamely ország más országoktól partékákat veszen, és ezért csupa készpénzt ád, kivált, ha a kereskedésnek más ágaival ki nem pótolhatja ezt a hibát.

Ebben az esetben vagyon pedig Magyarország a könyvek dolgára nézve. Igen ritkán nyomtatódnak itt olyan könyvek, amelyek más országokban is kelendők volnának. Mert ha deák könyvek, azoknak sokkal szebb s jobb kiadásai találtathatnak másutt; ha magyarok, úgy senki reájok se néz.

Igaz, hogy mi a könyvekért magyarországi vagy legfeljebb bécsi könyvárosoknak fizetünk, és talám azért nem tűnik szemünk elejébe a tetemes kár. De meg kell gondolni, hogy a mi pénzünkkel az idevaló könyvárosok a *lipsiai*, *frankfurti*, *göttingai*, *kolmári*, *lioni*, *párisi* könyvárosoknak fizetnek: és így, valamennyi idegen országi könyv béjön a mi hazánkba, annak az ára mind kitakarodik az országból, kivévén csak azt a kevés nyereséget, amelyet magának az idevaló kereskedő azokon fordít. Más volna, ha mégis valami más kereskedésnek nemével azt a pénzt, vagy még annál is többet az országba visszatéríthetnénk. De mikor amely kereskedéseink azelőtt voltak, azok is haldoklófélben vagynak, látnivaló dolog, hogy a könyvek szerzésében Magyarország minden módon veszt.

Ellenben, ha egy Magyar Társaságunk volna, amely a mi nyelvünkön a tudományokat lábra állítaná, kevesebb idegen országi könyvre volna szükségünk, s a mieinken is kapnának más nemzetek. Ne gondolja senki lehetetlennek, hogy a magyar nyelv tanulására adnák magokat a külső országi tudósok. Mert most is tudok nagytudományú és igen nevezetes németországi embert, aki a magyar nyelvet szorgalmatosan tanulja csak azért, hogy a mi hazánk történeteit tekélletesen tudhassa. . .

A szövegközlés alapja: Bessenyei György Válogatott Művei. (Magyar Klasszikusok.) Bp. 1953. 266–267, 268–271, 273–277. l.

78

BERZEVICZY GERGELY
A PARASZTOK ÁLLAPOTÁRÓL ÉS TERMÉSZETÉRŐL MAGYARORSZÁGON[1]
1804
(Részlet)

Azok, akik a parasztot mai tudatlanságában megtartani kívánják, s mindenféle művelődési eszközt, mint reá nézve károst, tőle eltávolítani akarják, így szólnak: őseink korában a paraszt sem írni, sem olvasni nem tudott, de a földet mégis jól mívelte, és erkölcsileg sem volt rosszabb. Most közülök egyesek olvasnak és írnak, némelyek meg éppen azzal töltik az időt, hogy könyveket is olvasnak; de sokkal többen vannak is ám, akik az uraság ellen panaszt emelnek és pert indítanak; akik a községeket felbujtják, azok leginkább írástudók, és a nép elcsábítói is ők. A legegyszerűbb paraszt a legengedelmesebb is. Ezt tapasztalhatni a hadseregnél is, ahol az, aki egyszerű és engedelmes, a közkatona tisztét a legjobban tölti be.

Viszont azok, akik a parasztot nevelés, erkölcsiség és jobb mívelés által javítani és hasznosabbá tenni kívánják, ezt felelik: a legnagyobb kihágások ott merülnek fel, a legkegyetlenebb lázadások ott törnek ki, ahol a paraszt nyers és műveletlen. Ebben az állapotban a parasztról mondhatni, hogy az oly alárendeltségben van, mint a barom. De midőn aztán kitör, annál vadabb az ezáltal előidézett felfordulás, amiről saját hazánk történetének sok például felhozható eseménye tanúskodik. Lehetetlen, hogy az, akinek tisztultabb felfogása van az Istenről, az emberi boldogságról és a gya-

korlati erkölcsösségről, rosszabbá legyen ezáltal. Lehetetlen, hogy rosszabb gazda legyen az, aki a mezei és gazdasági dolgok valamelyes elméleti ismereteit megszerezte, vagy rosszabb alattvaló legyen, aki a jog és kötelesség fogalmával bír. Sőt inkább az ilyent okokkal, indokokkal és érvekkel vezetni és elhatározására befolyást lehet gyakorolni, éspedig jobb eredménnyel, mint a lánccal vagy korbáccsal, melyekkel csak addig lehet dolgozni, ameddig elérnek. A tapasztalat is azt bizonyítja, hogy minden jobban megy ott, ahol míveltebb és eszesebb a paraszt...

A népnek erkölcsisége a legnagyobb horderővel bír és a legfőbb figyelemre méltó, mert többet érnek a jó erkölcsök, mint ahol ezek nem találhatók fel, a jó törvények. Lakosságunk ez a legnépesebb osztálya, melyet politikai nyelvezetünk méltán „nyomorult nép"-nek nevez, nem megvetést, hanem gondos ápolást, nem gyűlöletet, hanem szeretetet, ha pedig vétkezik, nem bosszúállást, hanem atyai fenyítéket érdemel.

A szövegközlés alapja: Koroda Miklós: A magyar felvilágosodás breviáriuma. Bp. é. n. 155–156. l.

---

1. *Berzeviczy Gergely* (1763–1822) – felvilágosult szellemű közgazdasági író, ügyvéd, földbirtokos. Nyugat-európai (németországi, franciaországi, angliai) útjainak tapasztalatai révén ismerte fel a feudális viszonyok fejlődésgátló szerepét, gazdaságilag akarta Magyarországot felemelni, s a gyarmatosító osztrák gazdaságpolitikával szemben a magyar kereskedelem szabadságáért küzdött. Közel állt a magyar jakobinusokhoz. A parasztok állapotáról és természetéről Magyarországon (eredeti latin címén: De conditione et indole rusticorum in Hungaria, 1804; magyarra Gaal Jenő fordította) című munkájában – amelynek megjelenését a cenzúra nem engedélyezte, s kéziratban terjedt az országban, majd 1806-ban Lőcsén a szerző engedélye és tudta nélkül (címlap nélkül) jelent meg – az árutermelés következtében fokozódó jobbágyi kizsákmányoltságra s általában a parasztság nehéz életére hívta fel a figyelmet. Elsők közt szólt a nép szellemi felemelésének és művelésének szükségességéről is.

79

SZÉCHENYI ÉS KOSSUTH A KÖZMŰVELTSÉGRŐL

Széchenyi István

Hitel[1]

1830

(Részlet)

Az egészséges nemzetiségnek pedig egy fő kísérője a nemzeti nyelv, mert míg az fennmarad, a nemzet is él, bármi sínlődve is sokszor — mint erről számos a példa —, de ha az egyszer elnémul, akkor csak gyászfűzt terem a hon, mely a voltakért szomorúan eregeti földre csüggeteg lombjait.

De mibül támadhat a nemzetiség, hogyan fejlődhetik ki erősebb- s magasabban? Társalkodás, s gondolatok közlése által, s így a nemzetiség alatt fekszik még a *koncentráció*...

A mesterséges egybegyűlést — koncentrációt — végre vagy a *véletlen*, de csak rövid időre, vagy az *emberi bölcsesség* tartós haszonná eszközli. S ekként minden kifejlődés, előmenetel, erő, érték és szerencsének legmélyebb sarkalatja *a kiművelt emberfő*.

Ennél lejjebb nem bocsátkozhatunk. Ezen kis gyökérbül származik boldogság, s viszont átok is az emberiségre, csakhogy az első századokra terjed, s közönségesen akkor fénylik legjobban, midőn szerzője már a föld alatt, — az átok pedig sat. jobbadán egyszerre tűnik el.

Az ész erő, s így az ész boldogság...

A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma. Ezek *statisztikája* az ország legérdekesb — leginteresszánsabb — része. Nem termékeny lapány, hegyek, ásványok, éghajlat sat. teszik a közerőt, hanem az ész, mely azokat józanon használni tudja. Igazibb súly s erő az emberi agyvelőnél nincs. Ennek több vagy kevesebb léte a nemzetnek több vagy kevesebb szerencséje.

A szövegközlés alapja: Széchenyi István Válogatott írásai. Bp. 1959. 90, 91. l.

1. *Széchenyi István* (1791–1860) — a magyar polgári reformmozgalom elindítója és kiemelkedő alakja. Hitel című művének itt közölt része művelődéspolitikai programjának rövid összefoglalását tartalmazza: a kiművelt emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma s legértékesebb része.

Kossuth Lajos

Humanizmus, realizmus [1]

1841

(Részlet)

. . . A tanításnak kettős célja van; egyik: a szellemi tehetségek általános képzése; másik: előkészítés e vagy ama különös életpályára. A humanisták amazt pártolják, a realisták emezért buzognak. Műiparos századunk iránya ezekhez hajlik (ám legyen, csak a pénzkeresetbe el ne vesszen az ember, el ne süllyedjen az erkölcsös szellemi lény). Az iskola merevélyen az elsőhöz ragaszkodik. Őszintén megvallva, mi nem tartozunk azok közé, kik az általános emberi műveltséget, nemünknek eme nemes levelét, egyes szaktudományi kiképzésnek „*egészen*" feláldozni hajlandók. Nem helyeselnők minden embert csak földmérőnek, vagy matematikusnak, vagy vegytudósnak, vagy földmívesnek stb. nevelni; szeretjük, hogy művelt ember is neveltessék, annyival inkább, mert kiművelt fej könnyen magáévá tehet egy vagy más szaktudományt; az egyes műágazati képzés ellenben egyetlen irányban magas tökélyre vihet ugyan, de általán véve az észt parlagon, a szellemtermék erejét törpén, az eszmék világát ismeretlenül hagyhatja; pedig az emberi társaság igen nevezetes részénél, a tudósok, papok, tanítók, tisztviselők tömött osztályánál s mindazoknál, kiket születés vagy alkalom a közigazgatás, törvényhozás, szóval: a közélet sokoldalú mezején szellemi működésre hí, a szellemi erők összhangzatosan kifejtett felvirágzására van szükség . . .

A szövegközlés alapja: Kossuth Lajos Hírlapi cikkei I. 1841–1842. Bp. 1906. 50. l.

---

1. *Kossuth Lajos* (1802–1894) – a nemzeti függetlenségért és a polgári szabadságjogokért vívott harc legnagyobb alakja Magyarországon a XIX. században. A reformkorban a fejlődés útját illetően gyakran szembekerült Széchenyi Istvánnal, de a műveltség, a közművelődés fontosságát mindketten többször egybehangzóan vallották. Kossuth cikkének, amely eredetileg a Pesti Hírlap 1841. évi 29. számában látott napvilágot, itt közölt része is arról tanúskodik, hogy az általánosan, minden téren jól képzett embert, a „kiművelt fej"-et – aki aztán könnyen elsajátíthatja a szaktudományokat is – tartja az ország erejének.

80
WESSELÉNYI MIKLÓS BALITÉLETEKRŐL[1]
1833
(Részletek)

Ideje már, hogy ne csak édességeket adjunk olvasóinknak; igenis elfinnyásították ínyöket, s elrontották gyomrokat: annak durvább eledel szükséges már táplálására, s keserű cseppek erősítésére. Nem tartom már oly gyermeki korban nemzetemet, hogy csak gyengéd eledelecskét kelljen neki nyújtani; a sok édes beföllektől soha nem kap erőre: hadd szokjék, kedveljen meg száraz, de egészséges étkeket is; hadd tanuljon zsírost s velőst is megemészteni... Józan s nem henye ész örömest olvassa, amit rokon tiszta ész szült, anélkül, hogy virágokba legyen takarva. Csak valódi gondolatok, értekezések, fontolva készült s fontolást kívánó munkák táplálhatnak s készíthetnek valódiságot kedvelő s arra törekedő férfiakat — „tenerae nimis mentes asperioribus formandae studiis" [a gyengéd elméket komoly tudományokkal kell formálni]...

... Első elmeszüleménye minden nemzetnek versek voltak. Igaz lelki művelődésben s értelmi előhaladásban nagyon hátramaradt nemzetek s népek is halhatatlan költőket szültenek. Még csak kisded állapotját mutatja egy nemzet értelmi kifejlődésének az, midőn lelki művei csak énekekből, regékből, versekből állanak. Büszke vagyok nemzetem néhány koszorús lantosira; elismérem, hogy lelkes hevök több nemes érzést gerjeszte, mint fonnyadt bölcselkedők mázsákat nyomó száraz köteteik; de éppen nem tartom dicsőségünknek, hogy csak költőink közt vagynak nemzetünk díszét eszközlő íróink. Nem tartom értelmi előhaladottságunk jelének, hogy nyelvünkön megjelent s jelenő könyveknek kétharmada költői mű v.

S valamint bámulom a költésnek lelkesedés szülte műveit, tisztelem azokat, midőn felemelkedett érzelmek nemzői s erkölcsiség, világosodás és tiszta okosság előmozdítói: szintúgy, ha tárgyok csak léha enyelgés, hatási szüleményök csak az érzékek részegítése, haszontalan s hiú játéknak tartom. Hogyha pedig nem okosság s erkölcs áldozópapjaként jelen meg a költő, ha fő célja nem az ízlés javítása, ész világosítása s akarat nemesítése, ha felhevített indulatinknak nem erkölcsi útat szab, ha meghatott érzelminket nem jóra edzi, ha-

nem érzelgőséggé vékonyítja, s tettre született emberből nyögdelő álmodozót csinál: nem tartom akkor tiszteletre méltónak, sőt megvetem s gyűlölöm munkájával együtt, mint az emberi nem csábítóját s édes italban szédítő méregkeverőt. Vádolhatni is költőink egy részét ilyen hibával méltán, sőt a legérdemesbek is nem egészen mentek attól. Nincs emésztőbb s undokítóbb maszlag a hízelkedésnél. Alig van íránk, ki olykor erre, habár jó célból s nemes érzéstől vezetve, de elég hibásan nem vetemedett volna. Meg vagyok győződve, nincs művelődésünknek nagyobb mételye, előhaladásunknak nagyobb akadálya, mint hogy íróink annyit hízelkedtek nemzetünknek. Minden hízelkedés veszedelmes, mert tömjénye édes s kábító; de talán egyik sem részegít inkább, mint a nemzet nevében kapott. Nem átalljuk elfogadását, mert nem személyünknek, hanem a nemzetnek gyújtatott az áldozat; azonban mint jó fiai, osztozunk abban, s a részünkre jutottat nyugodt örömmel szívjuk. Ha elnézzük, némely íróink nemzetünkről s annak történeteiről, elhunyt s élő tagjairól miket mondanak, nem kételkedhetünk, hogy éppen a magyar nemzet Istennek választott népe; állítások szerint annál műveltebbet, dicsőségesebbet, hatalmasbat, gazdagabbat, szerencsésebbet nem is képzelhetni; elhunyt, sőt élő hősöket csapatonkint kapnak, s egekig magasztalnak. Fótonkint találnak Leonidásokat[2], Aristideseket[3], Catókat[4], Scipiókat[5]. Más nemzetek rút példája után nálunk is vagynak írók, kiknek három-négy elhunyt világbölcse, bajnoka, hőse elégtelen, hogy mindazok egybeolvasztásával hízelkedésök egy élő tárgyát eléggé megdicsértnek lenni gondolják. Aki efféléknek hitelt ád — természetes pedig hajlani annak hívésére, amit óhajtunk s kedvelünk — , csak áldhatja sorsát, s örülhet helyzetén ily dicső, mindennél derekabb, gazdagabb nemzetnek, mely a hatalom, erő, műveltség ily magas polcán ennyire szerencsés és boldog, s könyörögnie kell, hogy ellenséges istenség legkisebb változást se tegyen valahogy állásában; de javításokról, hibák létéről, vagy még talán szükséges orvoslásokról miképp álmodhatnék, oly nemzet tagja lévén, mely hősökkel annyira bővelkedik? hol a régi s újabb kor nagy embereit sokszorozva olvassa meglenni, nem sok elhittség kell, hogy valaki magát is egy kis Epaminóndásocskának[6] vagy Scipiócskának képzelje. Művészségben miként lépjünk elő, midőn egy-egy, a játékszínt ordításával harsogató játszót már sokan Talmához[7], Langéhoz[8], Garrickhoz[9] hasonlítanak; ha vagy egy énekesnénk meglehetős szavú,

kész a magyar Catalani[10]; derék kis Ferenczynkből[11] Canovát[12] csinálnak némelyek, s ha valaki jócskán rajzol, csinosan fest, már kész s nagy művésznek kiáltják ki; kik mindnyájan bizonnyal, ha csak illő dicséret s helybenhagyás jutalmazná érdemeiket, inkább köszönhetnék még, s ha csalfa tömjény nem gyújtatnék számokra, meg egykor valódit érdemelhetnének. A babér, mirtus s pálma bővebben nő a fűzfánál sok íróink keze között; mindenfelé osztogatják azokat, s a borostyán s cserkoszorúk műhelyökben csomónkint készülnek, osztogattatnak. Igyekezzünk e más nemzetek szép és jó példáit, hasznos nyomdokit követni, holott nem kevés íróink nemzetünket mindenek felébe teszik, s amazok gyalázásán vagy nevetségessé tételén oly sokszor gyakorolják elméségöket? Adja Isten, hogy közöttünk ezentúl a legvelősb tudományok is virágozván, azokban minél több remek írókkal dicsekedhessünk! Engedjék az egek, hogy költőink mennyből ragadjanak tüzet a leghidegebb s hültebb szívekbe is a jóra és nagyra, s haza szolgálatért minden önség feláldozására lángot gerjeszteni. Távoztassa nemzetünk védistene íróinktól a hízelkedés emésztő mirigyét, s ne engedje őket is a hízelkedés gyalázatos és káros vétkébe esendeni.

Wesselényi Miklós: Balitéletekről. Bukarest 1833. XXVII–XXX. l.

---

1. *Wesselényi Miklós, ifj.* (1796–1850) – erdélyi politikus, a reformmozgalom kiemelkedő egyénisége, „az árvízi hajós". Az 1832–1836-i országgyűlésen a főrendek közül szinte egymagában lépett fel a reformok szükségessége mellett. Széchenyi ifjúkori barátja volt, reformjait is támogatta, sőt később radikálisabb változásokat követelt nála. Tevékenységéért a kormány felségsértési pert indított ellene és bebörtönözte. A haladás érdekében kifejtett programját s a fennálló viszonyok bírálatát tartalmazza Balitéletekről című műve, amely 1833-ban Wigand Ottó kiadásában jelent meg Lipcsében, hamis impresszummal (Bukarest). E munkájának itt közölt részében a nemzet előrehaladása érdekében sürgeti tudós, komoly magyar könyvek megjelentetését, mivel a szép erkölcsöket erősítő költői művek egyedül nem biztosíthatják a szellemi felemelkedést.
2. *Leonidasz* – spártai király, aki maroknyi seregével hősiesen védte a termopülei szorost a perzsa túlerő ellenében i. e. 480-ban.
3. *Ariszteidész* (i. e. kb. 540 – kb. 467) – athéni államférfi és hadvezér. Igazságossága és önzetlensége közmondásos volt.
4. *Cato, Marcus Porcius* (i. e. 234–149) – római államférfi, Karthágónak, Róma vetélytársának engesztelhetetlen ellenfele. Küzdött a görög kulturális hatások, a fényűzés és erkölcstelenség ellen.
5. *Scipio, Publius Cornelius Africanus* († i. e. 184) – római államférfi. Meghódította Hispániát, s i. e. 202-ben Afrikában, Zama mellett legyőzte Hannibált, a punok vezérét.

6. *Epameinóndasz* (i. e. 418–362) – thébai görög államférfi és hadvezér. Spártával szemben megszerezte hazájának a görögországi hegemóniát.
7. *Talma, François Joseph* (1763–1826) – korában Európa-szerte ismert, kiváló francia színész. Legnagyobb sikereit francia klasszikus tragédiákban és Shakespeare darabjaiban aratta.
8. *Lange, Anne Françoise* (1772–1824) – híres francia színésznő, a Comédie Française tagja.
9. *Garrick, David* (1717–1779) – kiváló angol színész. Shakespeare-hősök alakításával aratta legnagyobb sikereit.
10. *Catalani, Angelica* (1780–1849) – világhírű olasz énekesnő. Európa-szerte nagy sikerrel szerepelt.
11. *Ferenczy István* (1792–1856) – az első jelentékeny magyar szobrász. Klasszicista stílusú szobraival a magyar nemzeti szobrászat kialakulásáért munkálkodott.
12. *Canova, Antonio* (1757–1822) – olasz szobrász, a klasszicista szobrászat kiemelkedő mestere.

A jakobinus mozgalom és a könyvkultúra

81

MARTINOVICS IGNÁC BIZALMAS JELENTÉSE A MAGYARORSZÁGI JAKOBINUSOKRÓL A RENDŐRMINISZTERNEK[1]

1793. szeptember 10.

(Részletek)

A jakobinusok[2] szektája eddig Magyarországon még nem eresztett olyan mély gyökeret, hogy az államnak idén vagy jövőre demokratikus forradalomtól kellene félnie. Megfigyeltem azonban, hogy egy év óta tízszeresére nőtt. Ha nem foganatosítják haladéktalanul azokat az intézkedéseket, amiket alább közlök, úgy a társaság ügyei tovább fejlődnek, és ennek idővel komoly következményei lehetnek.

Laczkovics volt kapitány[3] közlése szerint, aki buzgó híve József és Lipót császárnak, az országban 700 polgár van, akik közül egyelőre 400 a jakobinizmus kárhozatos befolyása alatt áll. Ezeken kívül tekintélyes számban találhatók köztük a nemesség és a papság tagjai, akikre már előző jelentéseimben felhívtam a figyelmet. Továbbá, Magyarország városaiban és falvaiban is mindenütt tekintélyes számú jakobinus található, itt Pesten különösen a tanulóifjúság van nagyon megfertőzve...

Az itteni könyvkereskedők kéz alatt demokratikus könyveket szállítanak, ezek a mozgalom híveinek számos párthí-

vet biztosítanak a kormány ellen. Egy bizonyos Spielenberg[4] nevű pesti ügyvéd a közbeszéd szerint beutazta a megyéket, és tanításával sok lelkészt megnyert az egyenlőség társasága számára, amit az eredmény is tanúsít, mert ezek a megyék mind hivatalos gyűléseket tartanak a sajtószabadság ügyében. Az illető ügyvéd és Barits[5] pesti professzor most újra Debrecen felé utazik, és ott is eleget tesz megbízatásának.

Laczkovics alispán[6] azt mondta nekem tegnap, hogy a legtöbb megye komoly feliratot intéz majd az udvarhoz, hogy ennek a háborúnak véget vessenek. Ez is bizonyítja, hogy a rokonszenv a franciák, következésképpen a népuralom iránt napról napra teret nyer Magyarországon. A megyék csak a kedvező alkalmat várják, hogy újra fölkeljenek az udvar ellen . . .

Egy bizonyos Sztáray Mihály gróf[7] sértődöttségében, hogy nem nevezték ki a Hétszemélyes Táblához, most itt tartózkodik, és látszat szerint vagy komolyan, annyira adja a franciát, hogy rövid idő alatt sok fiatalembert vonzott magához; nyilvánosan dicséri a francia alkotmányt, és azt mondja, hogy sírt Condé és Mainz bevételénél . . .

Füreden a hazafiaknak júliusban és augusztusban összejövetelt kellett volna tartaniok. A rossz idő és Herendics[8] utazása megakadályozta őket.

A protestánsok Szakáll közelében, Pécs mellett egy faluban a jegyzőnél összejövetelt tartottak. Ezt egy Pécsett lakó domonkosrendi szerzetes, név szerint Poppin György atya, és Pethő címzetes püspök mesélték nekem. Az úgynevezett Tuchl-féle pesti kávéházban nyilvánosan olvassák a Moniteurt[9]. Esténként ott több fiatalember jön össze, és olvassa. A budai olvasókörben is megvan.

A szövegközlés alapja: Benda Kálmán: A magyar jakobinusok. Bp. 1957. 155—157. l. (Eredetije német nyelvű.)

1. *Martinovics Ignác* (1755—1795) — ferencrendi szerzetes, később világi pap, a lembergi egyetem tanára, az első magyarországi köztársasági mozgalom vezetője. Filozófiai munkái a materializmus és ateizmus hívének mutatják. Politikai célja Magyarország polgári átalakítása volt, s ennek megvalósítását kezdetben az uralkodótól várta. Ezért lépett 1791-ben mint titkos megbízott a bécsi udvar szolgálatába, s tájékoztatta a rendőrminisztériumot a magyarországi eseményekről. 1792-ben, amikor Bécs többé nem tartott szolgálataira igényt, összeköttetésbe lépett a jakobinusok párizsi klubjával, majd később a forradalmi eszmék terjesztésére két titkos társaságot alapított: a köznemeseket tömörítő Reformátorok Társaságát s a radikális demokratákat, a magyar jakobinusokat összefogó Szabadság és Egyenlőség Társaságát. A két társaság céljait maga Martinovics kátékban rögzítette 1794 májusában.

Szervezkedését leleplezték, s hét társával együtt Budán, a Vérmezőn lefejezték.

2. *Jakobinusok* – a következetesen polgári demokratikus és radikális irányzatú politika hívei a francia forradalomban. A magyar jakobinusok a Martinovics-összeesküvés révén akarták elérni az ország polgári-demokratikus átalakulását.
3. *Laczkovics János* (1750–1795) – kapitány. A francia felvilágosodás és forradalom eszméit számos röpiratban népszerűsítette. A Martinovics-mozgalomban való részvétele miatt a Vérmezőn lefejezték.
4. *Spielenberg Pál* – pesti ügyvéd, lapszerkesztő, a polgári reformtörekvések egyik képviselője. A Martinovics-mozgalom letartóztatott tagjainak védőügyvédje volt.
5. *Baritz (Barics) Adalbert* (1742–1813) – jogtudós, egyetemi tanár; a budai egyetemen államtörténetet, 1784-től pedig a pestin statisztikát adott elő.
6. *Laczkovics György* – Pest megye másodalispánja, Laczkovics János kapitány bátyja.
7. *Sztáray Mihály* (1749–1798) – császári és királyi kamarás, a kassai kamara igazgatója, lelkes franciabarát főúr.
8. *Herendics* – a Herendich-család Nagy Iván Magyarország családai című műve (Pest 1859) szerint régi Zemplén megyei nemescsalád volt; ennek valamelyik tagjáról lehet itt szó.
9. *Moniteur* – a francia forradalom hivatalos lapja. Európa-szerte elterjedt, forradalmi érzelmű személyek – a hatósági üldözés ellenére – Magyarországon is olvasták.

82

MEDNYÁNSZKY JÁNOS[1] BIZALMAS JELENTÉSE A BUDAI OLVASÓKÖRRŐL

1793. november 13.

Tudomásomra jutott, hogy Kovachich Márton György[2] és barátai valamilyen társaságot alkottak. Gyanús volt nekem ez a társaság, ezért elhatároztam, hogy utánanézek. A megadott helyen megtaláltam a társaságot, amely Műveltek Társaságának nevezi magát. A tagok közül megismerkedtem a már említett Kovachich kamarai lajstromozóval (akiről több, uralkodója és az ország alkotmánya iránt jó érzésű ember az írásai, beszédei és viselkedése alapján azt sejti, hogy tagja a királyságokat támadó új szabadkőművességnek), Hajnóczy[3] magyar kamarai titkárral (a közfelfogás szerint ő a szerzője a királyi jogokra annyira káros röpiratoknak: A királyi hatalom korlátairól, Az országgyűlésről, Az adókról), végül bizonyos Szentmarjayval[4], Orczy László báró[5] magyar kamarai alelnök magántitkárával, akiről Barkó báró[6] vezénylő tábornok már több ízben említést tett nekem, még a boldogult emlékű II. Lipót császár alatt, és akiről azt mondják, hogy Felséged uralmának a kezdetén, az elmúlt év április havában, gyanúba

vették a törökökkel való levelezés miatt, és akire különös figyelemmel kell ügyelni. Hogy gondolkozásukat jobban kiismerhessem, fölvételemet kértem a társaságba, és kijelentettem, hogy Mária Terézia uralkodásának történetével szeretnék foglalkozni, mert annak dicsőséges volta nagyon vonz. Az említett témáról mindjárt beszélgetést is kezdtünk, s megnyilatkozásaik nagyon jellemzőek voltak. Kényszeredetten beszéltek, de amit mondtak, hátrányos Felséged jogaira és az ország alkotmányára, és szemben áll azzal; ahogy az ilyen gondolkozású emberektől nem is lehet mást várni.

A szövegközlés alapja: Benda Kálmán: A magyar jakobinusok. Bp. 1957. 124–125. l. (Eredetije német nyelvű.)

---

1. *Mednyánszky János* (1747–1833) – császári és királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos és helytartótanácsos. Nagyműveltségű ember volt, kitűnő képzettségét a bécsi Theresianumban szerezte. Politikai szerepe erősen reakciós, tevékenységével minden szempontból kiszolgálta a bécsi udvart, s gátolta a magyar nemzeti függetlenségi törekvéseket.
2. *Kovachich Márton György* (1744–1821) – jogtörténész és az oklevéltan művelője, egyetemi könyvtárőr, a külföld tájékoztatására szánt Merkur von Ungarn című irodalmi lap (1786–1787) szerkesztője. Kiadott számos magyar országgyűlési emléket és más történeti forrásokat is. L. még a 122. szemelvény 1. jegyzetét.
3. *Hajnóczy József* (1750–1795) – kiváló, felvilágosult szellemű jogtudós. Az ember és polgár forradalmi kátéjának lefordítása és a jakobinus összeesküvésben való részvétele miatt letartóztatták, és a budai Vérmezőn kivégezték.
4. *Szentmarjay Ferenc* († 1795) – a magyar jakobinusok egyik vezetője, Martinovics társaságának harmadik igazgatója. Elfogatása után, bírái előtt is a francia forradalmi eszmék hívének vallotta magát. A budai Vérmezőn végezték ki.
5. *Orczy László* (1750–1807) – főispán, császári és királyi kamarás.
6. *Barkó Vince* – lovastábornok, 24 éven át Magyarország főhadiparancsnoka volt.

83

A KIRÁLYI TÁBLA ÉS A HÉTSZEMÉLYES TÁBLA ÍTÉLETE LANDERER MIHÁLY[1] NYOMDÁSZ FELSÉGSÉRTÉSI ÉS HŰTLENSÉGI PERÉBEN

Buda, 1795. május 2. és 4.

1795. május 2-án így határoztak: mivel a megbilincselt vádlott beismerte, hogy leírta azt a két kátét, amelyek a királyi méltóság felforgatására, valamint a közrend és a törvényes alkotmány megzavarására irányuló gyászos és pusztító forradalom szítását tárgyaló elveket tartalmaznak, s

lemásolta a társaság szabályait, és ezért a törvény büntetése alá esik, kissé enyhítő körülménynek pedig az a tény szolgál, hogy az előbb említett iromány iránt borzadály és utálkozás ébredvén fel benne, visszaszármaztatta annak, akitől kapta, tudniillik Verseghy Ferenc[2] páternek, és a peres iratokban semmi nyoma sem fedezhető fel az említett irományok általa történt felhasználása és terjesztése tényének, akár azért, mert már előzetesen rémület ébredt fel benne, akár azért, mert tekintetbe véve állapotát, a kátékban foglalt elvetemült tervet elég pontosan meg sem értette, ezért a megbilincselt vádlott az 1715. évi 7. törvénycikk szerint a felségsértésben és lázadásban vétkesekre kirótt kard általi halálbüntetéstől és javainak elvesztésétől mentesül ugyan, de a vádlottnál, mint nyomdásznál annál vészesebb következményekre vezethető, legsúlyosabban vétkes tettének elégtételeként őt a jelen ítélet kihirdetésétől számítandó tíz évi börtönre ítélik, és az ítélet foganatosítását elrendelik.

A fiscus [kincstár] részéről tisztelettel fellebbez.

A vádlott hasonlóképpen tisztelettel fellebbez.

1795. május 4-én a Magas Hétszemélyes Táblán így határoztak: Mivel a 3. szám alatti vallomás mérlegeléséből kiderül, hogy a megbilincselt vádlott a perben forgó kátékat csak Martinovics elfogatásának az ő tudomására jutása után adta vissza Verseghy Ferenc úrnak, valamint Verseghytől megtudta, hogy a káték terjesztésére valamiféle társaság alakult, s aki egyébként mindkét kátét a társaság szabályaival együtt leírta, teljesen tisztában volt a perben körülírt, a király jóléte és méltósága ellen és a közrend teljes felforgatására irányuló közveszélyes szövetkezésnek mind korábbi létezésével, mind pedig céljával és célkitűzésével, ezért a vádlottat mint olyant, aki az előbbiek szerint Szent István második törvénye 51. cikkének és az ország ide vonatkozó más törvényeinek értelmében nyilvánvalóan a felségsértés avagy lázadás szörnyű bűnébe keveredett, az ország említett törvényes rendelkezései szerint elmarasztalva, kard általi halálbüntetéssel sújtják, javait az 1791. évi 56. törvénycikkel összhangban a királyi fiscusnak ítélik. Elrendelik az ítélet foganatosítását.

Mailáth György[3], Ő szent apostoli császári és királyi felségének tanácsosa, a személynöki bíróság ítélőmestere.

A szövegközlés alapja: Benda Kálmán: A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai II. Bp. 1952. 635–636. l. (Latinból ford.: Gerics József.)

1. *Landerer Mihály* (1759–1807) – a híres Landerer-nyomdászcsalád tagja. Részt vett a Martinovics-mozgalomban; Verseghy Ferenctől megkapta és leírta a mozgalom célkitűzéseit tartalmazó két kátét, s lemásolta a társaság szabályait. A Királyi Tábla felségsértéssel és hűtlenséggel vádolva 10 évi börtönbüntetésre ítélte, az ítéletet – a királyi ügyész és Landerer fellebbezése után – a Hétszemélyes Tábla fej- és jószágvesztésre változtatta. Landerer királyi kegyelemért folyamodott, s annak elnyerése után a halálbüntetést bizonytalan ideig tartó börtönre módosították. Kilenc esztendeig raboskodott, s a börtönben megőrült. 1805-ben szabadult Kufsteinből.
2. *Verseghy Ferenc* (1757–1822) – költő, író, pálosrendi szerzetes, majd világi pap. Világias gondolkodása, szabadelvű nézetei miatt többször összeütközött egyházi feletteseivel. Rokonszenvezett a jozefinizmussal, 1794-ben kapcsolatba került a Martinovics-féle köztársasági mozgalommal. Lefordította a Marseillaise-t, a francia forradalom népszerű indulóját, terjesztette a Martinovics-féle kátét. 1795-ben előbb halálra, majd várfogságra ítélték. Kilenc évig raboskodott. Kiszabadulása után nyelvleckék adásából és írói munkáiból élt. A nyelvészet és a stilisztika terén jelentős munkásságot fejtett ki.
3. *Mailáth György* (1752–1821) – jezsuita szerzetes volt, a rend feloszlatása (1773) után világi pályára lépett. Jogi tanulmányokat végzett, ügyvéd, táblai bíró, királyi személynök, majd a királyi tábla elnöke lett.

Küzdelem a cenzúra ellen

84

II. JÓZSEF SAJTÓRENDELETE[1]

1781

(Részlet)

Őfelsége legmagasabb feladatának találta a könyvvizsgálat eddigi módján változtatni, hogy azt jövőre könnyebbé és egyszerűbbé tegye. E célból rendeli, hogy ezentúl valamennyi örökös tartomány részére csak egy, Bécsben működő könyvvizsgáló főbizottság [Bücher-Zensur-Hauptkomission] álljon fenn; az ez által hozott végzések a megengedett és eltiltott könyvekre vonatkozólag úgy Bécsben, mint a tartományokban egyaránt zsinórmértékül szolgálnak; az eddigi könyvvizsgáló bizottságok [Zensur-Kommissionen] az egyes tartományokban feloszlattatnak, csupán egy-egy könyvvizsgáló hivatal [Bücher-Revisionsamt] tartatik fenn minden tartományban, s a könyvvizsgálati ügyek tekintetében szükséges rendszabályok életbeléptetésével az egyes tartományokban az országos hatóságok bízatnak meg . . .

Bírálatok, hacsak nem gúnyiratok, bárkit érjenek is, az ország fejedelmétől az utolsóig, különösen akkor, ha a szerző a maga nevét kinyomatja, s ezáltal a dolog valódisága felől jótállást vállal magára, – nem tilthatók el, mert minden igazságszerető embernek örülnie kell, ha az igazságnak ezen az úton tudomására jut.

A szövegközlés alapja: Koroda Miklós: A magyar felvilágosodás breviáriuma. Bp. é. n. 59. l.

1. *II. József* (1741–1790) – magyar király (1780–1790) és német-római császár (1765–1790) a cenzúraügyeket is a felvilágosult abszolutizmus szellemében rendezte. Centralizációs törekvéseinek megfelelően a könyvvizsgálatot Bécsben összpontosította. 1781. évi sajtórendeletével a cenzúrát nem törölte ugyan el, de a tudományok és az irodalom, valamint a nyomdászat és a könyvkiadás fejlődését gátló addigi tevékenységét erősen csökkentette. A bírálatot is engedélyezte, csak az erkölcstelen műveket és a személyeskedő jellegű gúnyiratokat tiltotta be. Megengedte a pápai indexben szereplő könyveknek (köztük pl. Goethe, Hume, Jacobi s mások műveinek) a megjelentetését is. A cenzúra enyhülését mutatja, hogy a rendelet kiadása utáni két évben az osztrák birodalom egész területén csak 3–4 könyvet tiltottak be. A betiltott könyveket nem semmisítették meg, mint azelőtt, hanem a könyvtáraknak adták, ahol a tudományos kutatás felhasználhatta őket. Az 1781. évi sajtórendelet ilyen módon nagy jelentőségű volt a magyar irodalom és tudományosság, valamint a könyv- és olvasási kultúra fejlődése szempontjából is. II. Józsefről l. még a 140. szemelvény 1. jegyzetét.

85
CHÁZÁR ANDRÁS
A CENZÚRÁRÓL[1]
1793. szeptember 9.

A tapasztalás örökös tanúja annak, hogy ami nagyobban tiltatik, tüzesebben kívántatik, kerestetik, ragadtatik; tanúja annak is, hogy mennyivel jobban foitatik a tűz, annyival hathatóbb s tartóbb abban az erő. Hány könyv nem olvastatott volna, ha meg nem tiltatott volna! Hány írás nem látott volna napot, ha gátolatlan láthatott volna! . . . Így a szabad írásnak s nyomtatásnak akadályoztatása mind a kettőnek eszközlője: az olvasásnak édesgetője, a tiltott dolognak legalkalmatosabb kiterjesztője. A könyvet megdrágítja, a könyvárust gazdagítja, a könyvvevőt pedig szegényíti ugyan, de nem kevesíti. Így, következés szerént, azoknak gátlása magával a várt céllal ellenkezik. – Ellenkezik

az emberi és polgári jussokkal is, és a természettel . . .

a természettel azért, mert aszerént úgy nem lehet a léleknek nem gondolkodni, valamint az ép szemnek nem látni. És minthogy ugyanazon természet szerént a gondolkozónak a gondolkodásait is szabad közleni, ezen közölhetésnek eltiltása valóban a természet ostromlója, és egyszersmind alacsonyítója. Bizonyára alacsonyítója! mert

a gondolkodhatás az emberi észnek szülöttje. Az ész teszi az embert emberré. Így az ésszel, mint isten képével való szabad élhetés, minden kincseknél drágább emberi kincs! . . .

A gondolkodásoknak közlése, még tovább, szaporítja a tudományokat, gyönyörködteti az embereket és közelítteti az istenséghez; a jóknak megnyugovást szül, a gonoszokat megjobbulásra esztekéli.

Mivel pedig ezen számtalan jókat a könyvnyomtatás szüli: ez valóban egy oly isteni találmány és egy olyan csatorna, mely által a bölcseknek jó vélekedéseik s helyes állításaik a népeknek lelkeikbe észrevehetetlenképpen bészivárogtatnak. Kár volna hát az embert ily mennyei jótól megfosztani.

Mit is használ az ész, ha azzal élni nem lehet? . . . Annyit használ, mint a szem, amellyel látni nem lehet; mint a ház, amelynek ablakja ugyan van, de zárva tartatik. – Ellenkezik ezek felett a kérdésben forgó tilalmazás

a nemzetnek boldogításával és méltóságával is.

Azzal azért, mert ennek boldogulása a megvilágosodástól függ, a megvilágosodásnak édesanyja pedig a gondolkodásoknak szabad közölhetése. Valóban,

hogy is lehetne az oly nemzet boldog, akinek nemesebb része (a lelke) láncon tartatik, aki élesebb láthatásra nem eresztetik, aki csak annyit tudhat, amennyit más tanult és tudatni akar; aki a maga szemét kéntelen kivájni, és máséval (ha hályoggal bé van is az húzva) nézni, amit nem lát! – Ellenkezik

a nemzet méltóságával is. Valóban mi is szállíthatná ezt a pallérozott nemzetnek szemei előtt le a kérdés alatt lévő tilalmazásnál nagyobban?

Az okos nemzetek úgy szemlélik a szabad gondolkodhatást, mint a barbárságnak gyilkosát, a babonaságnak lerontóját, a nemzetek boldogítóját, egyszóval, mint az egeknek legfelségesebb ajándékát, s egy áldott emberi és polgári jusst.

Szánakodva szemlélhetik tehát azt a tartományt, mely

a többször jelentett szabadságtól meg lévén fosztva, oly számtalan jóktól is egyszersmind megfosztatik! – De amellett minémű ítélettel lehetnek egyúttal az oly nemzet felől? Nemde nem látják-e annak rövidlátását, setétességét, lelki fogságát, pallérozatlan- és pallérozhatatlanságát? Nemde nem látják-e, hogy az oly nemzet elébb verődni nem akarván, a maga lételének csecsemős korában, ősz fővel is önként meg akar maradni?

Ellenkezik ezenkívül ezen tilalmazás a pallérozott népeknek gondolkodásival is. Ugyanis nem volt-e a természet felállásától fogva a tanultabb nemzetek közt szabad a gondolkodásoknak közlése? ... Szabadon írt a bölcs görögöknél ki-ki, amint akart és amiről akart. Róma órálószéket [szószéket] állított fel a közép-piacon, melybe akárkinek felállani, és amiről tetszett, szólani megengedtetett.

Mahumed[2] kötötte meg először a szabad gondolkodásnak gyakorlását, a tulajdon láthatást. Ő húzta uralma alá a lelket, megvetvén a bölcselkedést s a világosodást. Mindezek közt,

vajon a nemzetek közt melyik emelkedett nagyobb fényre, díszre, dicsőségre, boldogságra? Az-e, aki szabadon láthatott? vagy az, aki csak más szemeivel nézhetett? Megfelelnek erre a múlt idők és a mai nap! ... Utoljára,

a vizsgálásba vett tilalmazás rugójára tekéntve, gyanús, következéseire nézve pedig mind foganatlan, mind veszedelmes.

Gyanús azért, mert csak azoktól származhatik az, kik a népeknek lelki fogságában keresik, s fel is lelhetik a magok boldogságokat, kik a népeknek homályos létekben keresik, s fel is lelhetik fényes szerencséjeket, kik csak azért akarnak az emberi eszeskedhetésnek tulajdon boltot (monopóliumot) építeni, hogy a magok másképpen el nem kelhető portékáikat ínyek szerént árulhassák s vetethessék...

Foganatlan azért, mert az ilyen tiltás segíti ugyan a célt, de meg nem gyökeresíti. Soha a valót elfojtani nem lehet!

Megszűnt-e a Szokrates[3] tanítása az ő megétetése által? Megszűnt-e a hugonótizmus[4] a párizsi gyászos menyegző által? Megszűnt-e a huszita a Husz János[5] megégettetése által? Erőt vehettek-e a lelkeken a felépült nyomozó s tüzes szentszékek? ... Semmiképpen nem!

A természet, jussa lévén hozzá, nyomozza az igazat. És az igazság, szabad jószág lévén, szabadon akarja ezt adni-

venni. Így, később s hamarább felnyitja béhályogoztatott szemeit az emberiség!... Mely hirtelenvaló szemnyílás hogy veszedelmesebb a szabad gondolkodhatásnál, minden időnek tapasztalásai bizonyítják.

A szövegközlés alapja: Benda Kálmán: A magyar jakobinusok. Bp. 1957. 56–60. l.

1. *Cházár András* (1745–1816) – ügyvéd, író. Mint Gömör megye főjegyzője egyik vezetője volt a II. József abszolutizmusa elleni nemesi mozgalomnak. Később is többször tiltakozott a bécsi udvar elnyomó törekvései ellen. Gömör megyének a cenzúra ügyében az uralkodóhoz terjesztett s itt közölt feliratát ő fogalmazta.
2. *Mohamed* (570–632) – az iszlám alapítója. Csak a Koránt ismerte el a vallás és tudás forrásának, minden más könyvet és tanítást üldözött.
3. *Szokratész* (i. e. 470–399) – athéni görög bölcselő, az idealista filozófia kialakítója. Ellenségei istentelenséggel és az ifjúság megrontásával vádolták, és halálra ítélték. Ki kellett innia a méregpoharat.
4. *hugenottizmus* – a francia kálvinisták mozgalma a XVI–XVII. században. Híveit erősen üldözték, s az 1572. augusztus 23–24-i szent Bertalan éji vérengzéssel, majd a vallásszabadságukat biztosító *Nantes-i Edictum* visszavonásával szinte teljesen kipusztították őket. Az üldözések elől nagy részük (mintegy 3 millió fő) Svájcba, Hollandiába, Angliába vándorolt.
5. *Hus, Ján* (1369–1415) – cseh reformátor és neves tudós, egyetemi tanár. Számos tanításával a reformáció számára készítette elő a talajt, szembekerült a katolikus egyházzal és a feudális urakkal. Ezért a konstanzi zsinat elfogatta, és máglyán megégettette. Halála megbosszulására követői, a husziták fegyvert fogtak, s tanítását tovább hirdették.

86

BATSÁNYI JÁNOS KÉRVÉNYE A NÁDORHOZ A KASSAI MAGYAR MUSEUM LEFOGLALÁSA MIATT[1]

Kassa, 1793. április 15.

(Részletek)

'enséges Királyi Herceg! Főherceg és Nádor![2]
Legyelmes Uram!

A most folyó hónapnak ötödik napján az itteni városi anácsnak két kiküldöttje jött el hozzám, mint a Magyar Iuseum című magyar negyedévi folyóirat szerkesztőjéhez s kiadójához, és a magas Helytartótanácsnak azt a folyó év ebruár 19-én 4503. számmal kibocsátott rendeletét mutatták el... amellyel az említett városi tanácsot megbízzák, hogy

az említett negyedévi folyóirat második kötetbeli első füzetének összes, a kiadónál megtalálható számait lefoglalják, s azután azt is vizsgálják meg, hogy megtörtént-e, s ki által, ezen szám előírásos cenzúráztatása.

Meglepődve ettől a váratlan eljárástól, de még inkább a fent idézett magas határozat tartalmától, amely szerint az említett füzetben állítólag többrendbéli lázadásra uszító és a köznyugalomra káros írás található, az elöljáróban említett két kiküldöttnek mint szerkesztő... nyilatkozatot adtam: ebben bennfoglaltatnak ellenállásom visszaverhetetlen indítókai; – olyan ellenálláséi, amelyet minden természeti és polgári jog igazol, amely csupán jogos tulajdonomnak a további magas rendelkezésig elhalasztott átadására vonatkozik, s amelyet Királyi Fenséged is bizonnyal jóvá fog hagyni, mihelyt az okokba és körülményekbe kegyesen betekinteni méltóztatik...

...Lehet-e egyáltalán hinnem, hogy ebben az immár valóban nem olyan sötét országban, egy meglehetősen jól elrendezett államban, békesség idején ily könnyen veszélybe kerülhet, ily könnyen megsérülhet a tisztesség, a személy biztonsága s a tulajdon joga? Nem, Kegyelmes Uram! itt nincs helye kétségnek, s így közelebb lépek célomhoz.

Nem csupán folyóiratunknak egyetlen, a magas Kormányszék előtt oly veszélyes és gyűlölködő módon lefestett füzetéről van szó. Nem: az egész intézmény megsemmisítése vagy további léte forog szóban. Az egészséges felvilágosodás, a hazai nyelv és irodalom ügye, a sajtószabadságé, amely pedig mindenki kívánsága, s a nemzetnek és királynak már három évvel ezelőtt egy valóságosan érvényben levő törvény által kinyilatkoztatott akarata, és végül a magam politikai létének ügye az, ami kockán forog.

Az intézmény, vagyis a nemzeti nyelv és irodalom néhány barátjából álló Társaság[3], amely a Magyar Museum című folyóiratot kiadja, már 1788 óta fennáll. Tervezetét nekem, a szerkesztőnek, már 1791. május 5-én, egy ugyanazon év április 5-ről kelt 5494. sz. magas rendelet értelmében az itteni királyi kamarai igazgatóság útján a nagyméltóságú Kormányszékhez fel kellett terjesztenem...

Azt a füzetet, amelyet, hallomásunk szerint, tekintetes és nemes Sáros vármegye feladott, és éppen ez idő szerint olyan gyűlölködő módon lefestett, s amelyet most el kellene kobozni:

1. a cenzúra jóváhagyásával,[4]

2. már 1790-ben nyomtatták ki, és
3. mind Magyarországon, mind Erdélyben mindenütt nyilvánosan árusították.

A... csatolt füzet kiadásának dátumából is kiviláglik, hogy azt nem 1792-ben nyomtatták ki, amikor a példányokat postán szétküldték az előfizetőknek. Csupán mivel a meglehetősen nagy számban kinyomtatott példányokból még elég nagy mennyiség visszamaradt, kezdtük ezzel az évfolyamot, és nyomtattuk újra a már nem megfelelő címlapot. Sőt, éppen ezt a füzetet választottuk a fent említett tervezetet megvilágosító példának, amikor arra kértünk legmagasabb engedélyt, hogy a jövőben a lapot postán küldhessük szét, s ezt meg is kaptuk. Különös és meggondolásra érdemes tehát, hogy egy önmagában is oly hosszú időn át minden gyanútól mentes, sőt azt mondhatom, szokatlan tetszéssel fogadott művet csak most, kiadása után négy évvel adnak fel mint veszélyest és a köznyugalmat megzavarót.

Egészen világos és hitelesen igaz tehát, hogy én ennek a füzetnek, mint egyáltalán az egész műnek, kiadásával nem vétettem, a cenzúra-előírások ellenére nem cselekedtem, gonosz célzat legkevésbé sem vezetett; ennek következtében a még meglévő példányok tőlem jóvátétel nélkül semmiképpen el nem kobozhatók anélkül, hogy jogos és valóban minden vonatkozásban nagyon is drágán megszerzett tulajdonomon – amelynek pedig minden polgári társadalomban szentnek és sérthetetlennek kell lennie – a közbiztonság nem kis kárára sérelem ne esnék. Bízván így álló ügyem jogosságában, teljesen Királyi Fenséged magas bölcsességére és a nagyméltóságú Helytartótanács igazságszeretetére bízom magamat...

Nem mulaszthatom el azonban, hogy legalázatosabban arra ne kérjem Királyi Fenségedet, kegyeskedjék nekem itt még csupán egy kérésre és megjegyzésre szabadságot adni, oly kérésre, melyet hazám jóléte diktál, s oly megjegyzésre, amely, véleményem szerint, az általános tapasztaláson alapul. Feltéve, hogy a sokszor említett füzetben található egyik vagy másik darab ma, az annyira megváltozott körviszonyok közt, valóban megbotránkoztató vagy félremagyarázható volna, nem lenne-e – még ebben az esetben is – előnyösebb, a politikai szabadság alapelveinek (amelyek nélkül pedig egyetlen nemzet sem érdemli meg, hogy szabadnak, egyetlen alkotmány sem, hogy jónak, rendezettnek és

biztonságosnak nevezzék), nem lenne-e ezen alapelveknek megfelelőbb, hogy egy ilyen füzet irányában, magának Józsefnek legbölcsebb ítélete, dicső példája és kifejezett akarata szerint is, türelemmel legyenek, és megengedjék, hogy azt akadály nélkül elküldjék az előfizetőknek, mint hogy azt néhány gonoszul magyarázható, vagy esetleg valóban élesen hangzó részlete miatt erőszakkal elnyomják, hogy mind az olvasók, mind a kiadók tulajdonát elragadják, s egy ilyen tilalommal a közönség figyelmét és kíváncsiságát éppenséggel felkeltsék? Hiszen ismeretes és a következmények által számtalanszor igazolt tény, hogy ilyen esetekben nem alkalmasak az erőszakos eszközök, hogy a kényszer oktalan és mindig a céllal ellenkező hatást vált ki. Jelen eset is világosan és a kelleténél jobban is bizonyítja ezt. Amikor híre terjedt, hogy az említett vármegye egyvalaki besúgására helyesnek találta és elhatározta a Magyar Museumot felsőbb helyen feladni, kezdetben kitalálásnak vélték, és mosolyogtak rajta... Amikor azonban ez a hír azzal a kiegészítéssel újult fel és nyert igazolást, hogy a II. kötet 1. füzetét csakugyan feladták, és úgy látszik, be is tiltják, akkor általánosan felébredt a kíváncsiság. Még azok is olvasni akarták, akik különben nem nagy barátai az irodalomnak... Kegyelmes Herceg és Nádor! Úgy vélem, s talán nem jogtalanul, hogy hazám jobb és tekintélyesebb részének érzületéről, kedélyvilágáról s hangulatáról némi ismeretet szereztem. Ennek tudatában, ennek a tapasztalatnak birtokában, s azzal a legjobb, legártatlanabb szándékkal, amely egy becsületes embert s tisztességes hazafit vezethet, bátorkodom kimondani: „A felvilágosodás jótékony fénye már annyira elterjedt Magyarországon, hogy a sajtószabadság még nagyobb korlátozása napról napra terhesebb lenne, és hamarosan – talán hamarább, mint bizonyos emberek gondolnák – általános elégedetlenséget hozna magával." Azok a férfiak, akik megfigyelték nemzetük művelődésének haladását, szellemi képességeinek kifejlődését, azok a férfiak, akiknek helyén van az eszük és szívük, s akik oly szerencsések, hogy Fenségeddel együtt ülhetnek az állam kormánykerekénél, ők döntsék el, igazat mondtam-e ebben, vagy tévedtem. Bizonyos, hogy József igaz, de általánosan félreismert szándékait napról napra jobban megismerik, legbátrabb tettének, halhatatlan jócselekedetének értékét egyre erősebben és erősebben méltányolják, mind komolyabban és komolyabban becsülik az emberek...

Legalázatosabb kérelmem tehát, amellyel Királyi Fenségedhez fordulok, a következő: méltóztassék Fenséged kegyesen elrendelni, hogy vagy

1. hagyják meg birtokomban egész tulajdonomat, és engedjék meg a még fennmaradt hetvenöt példány elküldését azoknak, akik meg akarják venni ezeket, annál is inkább, mivel a betiltás célját úgysem lehet már elérni; emellett folyóiratunk olvasói az előfizetők kinyomtatott névjegyzéke szerint olyan helyzetűek és műveltségűek, akiknek körében még szabadabb szellemű munkák sem tennének rossz hatást; tehát ebben semmi veszélytől nem kell tartani. Vagy ha mégis ok lenne az aggodalomra, akkor azt kérem legalázatosabban, hogy

2. a betiltást a megbotránkoztató művek kiszakítására korlátozzák, hogy a nyomtatványokat legalább csonkán szét lehessen küldeni. Abban az esetben azonban,

3. ha a füzetet, összes indokaim ellenére is, elkobozzák, azt kívánom, hogy jogos tulajdonomat megfizessék; éspedig úgy, hogy ne csupán ennek a hetvenöt példánynak megszabott árát (darabonként huszonnyolc krajcárt) térítsék meg, hanem a többi három füzetből is ugyanannyi példányt, ugyanezért az árért vegyenek meg, mert a mű különben csonka és eladhatatlan lenne.

A legalázatosabban, de bizalommal telve könyörgök Királyi Fenségednek ezért az igazságtevésért; és teljességgel alázatos kérésem jogos voltára hagyatkozom. A folyóirat további sorsa, valamint polgári bodogulásom most már attól a legkegyelmesebb ítélettől függ, amelyet Királyi Fenséged vagy maga Őfelsége kimondani kegyeskedik. . .

Királyi Fenségednek legalázatosabb szolgája,

a Magyar Museum szerkesztője

Batsányi m. k.
kamarai kancellista

Kassa, 1793. ápr. 15-én

A szövegközlés alapja: Batsányi János Összes Művei II. Prózai Művek 1. Bp. 1960. 542–546, 550–551. l. (Németből ford.: Keresztúry Dezső.)

---

1. Kassai *Magyar Museum* – az első magyar nyelvű folyóirat. Az ún. Kassai Magyar Társaság tagjai: Kazinczy Ferenc, Baróti Szabó Dávid és Batsányi János indították Kassán, 1788-ban, a felvilágosodás szolgálatában s a magyar nyelv és irodalom ügyében. Kazinczy elvi ellentétek miatt hamarosan kivált a szerkesztőség-

ből, s a továbbiakban a lap tulajdonképpeni szerkesztője Batsányi volt. Negyedévenként akart egy-egy füzetet megjelentetni, de öt év alatt csak nyolc füzetet tudott kiadni, két kötetben. Munkatársai közé tartozott a felvilágosodás korának minden jelentős magyar írója, s a lap példányai a korabeli magyar irodalmi és szellemi élet minden területére eljutottak. Benne jelentek meg Batsányi forradalmi versei s számos más, a korabeli politikai események ihlette és azokra reagáló írás. A reakció éppen ezért hamarosan felfigyelt a folyóiratra, s II. kötetének első negyedévi füzete miatt 1792. december 1-én Sáros megye feljelentést tett ellene. E füzet, amely – többek közt – Batsányinak a korabeli haladó politikai közvélemény állásfoglalását tükröző Serkentő válasz című versét, továbbá A franciaországi változásokra című forradalmi költeményt stb. is tartalmazta, cenzori engedéllyel jelent meg. Batsányi éppen ezért tiltakozott a helytartótanácsnak a füzet elkobzását elrendelő határozata ellen, s itt közölt kérvényével fordult védelemért Sándor Lipót nádorhoz. Kérvényével a füzet elkobzását és a lap betiltását egyelőre sikerült kivédenie, s csak a kifogásolt versek kitépését rendelték el. Batsányiról l. még a 103. szemelvény 1. jegyzetét.

2. *Sándor Lipót* (1772–1795) – osztrák főherceg, II. Lipót fia; 1790-től Magyarország nádora. Az első Habsburg-főherceg, aki a nádori méltóságot viselte. Az 1790–91. évi országgyűlésen még támogatta a nemesi reformtörekvések egy részét, de a Martinovics-mozgalom leleplezése után megriadt, és ekkoriban írt emlékiratában sürgette a legszélsőségesebb abszolutizmus bevezetését.
3. A Kassai Magyar Társaságról l. az 1. jegyzetet.
4. Batsányi a kérvény mellé csatolta Tiszta Ferenc Abaúj megyei főjegyző igazolását, hogy a kérdéses füzetet Novák István kassai cenzor 1790. május 17-én jóváhagyta, továbbá, hogy a kinyomtatott szöveg megegyezik a cenzor által jóváhagyott kézirattal. – A cenzúrázás és a cenzori engedélyezés tényét Batsányi Ellinger János József nyomdász csatolt írásával is bizonyította.

87

WESSELÉNYI MIKLÓS BALITÉLETEKRŐL[1]

1833

(Részlet)

Értesítő

Balvélekedésekről írt munkámnak 1832-nek közepén kellett volna Pesten, Hartlébennél[2] megjelenni, de hatalmas kezek születését meggátolták. – Azon rendszabásoknak hódolván, vagyis inkább kénytelen lévén magamat azokhoz szabni, melyek minálunk, nem törvénynél fogva, s nem is annak szellemével megegyezőleg, hanem felsőbb parancsok által léteznek, elibe terjesztettem ezen munkámat az uralkodás által

kinevezett Cenzor semmi törvényes menedéket vagy feljebbvitelt nem ismerő azon ítélőszékének, mely határtalan önkénynek tág utat nyitó utasítás mellett űzi hatalmát; mégpedig oly móddal, hogy önkényesen szabott, akár csonkító, akár megölő büntetéseit önkezével végre is hajtja, vagy ha tetszik, teljesen fel is szabadít. – Kiállván ezen hatalmas ítélőbíró elibe állított vélekedéseim az általa reájok mért elég fájdalmas csonkító s bénító büntetéseket, felszabadította őket, reáírván munkámra az *imprimaturt*[3], ezen hatalmas *igét*, mely egyedül adhat nálunk elmeszületménynek életet. Ezen szabadságlevéllel (mely eddig az akárhol megjelenhetésre tökéletes biztossággal bírt) felruházva, eladtam kéziratomat Hartlében könyvárosnak; ő nyomtatásához fogott, – midőn ez legjobban folyna, egy felülről vett rendelés következésiben a Nádor[4] további nyomtatását munkámnak – eltiltotta. – Amint ő Királyi Magosságának Pest polgármesteréhez küldött rendeléséből látszik, ő a magyar kancellártól vett prezideálist [utasítást], mely azt adta tudtára, hogy értésére esvén a Kancelláriának egy munkám Pesten történő nyomtatása, melynek ott már kezek közt forgó (cirkuláló) két ívéből kitetszik politikai tartalma (holott abból egy lap sem *cirkulált*, s a két első ívben egy szó sincs politikáról), azon munkámnak megjelenését a Nádor akármi módon is gátolja meg. Hogy az érkezett rendelésben ez volt, azt szóval is mondotta a Nádor, s amit nékem is szerencsém volt tőle hallani, ezt tette. Ő Királyi Magasságának sem bölcsességével, sem igazságszeretetével nem egyezvén ily parancsnak végrehajtása, mely sem törvényen nem épül, sem okot fel nem hoz, de sőt legkisebb ürügyet sem használ, ami ily erőszakos tettet menthetne, azon helyesség rendelt lépést választotta, hogy a rendelés végbevitele előtt a munkát legalább maga megnézze. Ennek következésében parancsolt, hogy a kézirat elibeterjesztessék, a nyomtatás pedig felfüggesztve légyen. A kéziratból csak mintegy 24 írott ív volt a nyomtatónál, s azok közt az első kötetből utóbb kihagyott születési előítéletekről értekezés is; a munka több része nálam állott. A kezébe ment íveket kegyes volt a herceg haladék nélkül megolvasni. – Azon nekem tett ígérete következésében, hogy megolvasván a kéziratot, nékem visszaküldi, s ha abban semmin sem akad fel, további nyomtatását felszabadítja, kevés napok múlva írásomat kezemhez küldé, de tisztelt soraiban tudtomra adá, hogy azt több tekintetből közdolgokat érdeklőnek találván, nyomtatását meg nem engedheti, hanem előbb

a Kir. Helytartótanács itélete elébe kell terjesztenie; mivel a Cenzornak, úgymond, nem volt volna szabad azt keresztülbocsátani, királyi normális rendelések parancsolván, hogy minden, ami politikát érdekel, a Helytartótanács elébe terjesztessék. – Az én munkám nyomtatása ezen okból esett eltiltását nem könnyű józan követeltséggel (konzekvenciával) megegyeztetni; egyfelől, minthogy annak csak alig foglal fele magában olyat, mit politikai tartalmúnak nevezhetni, de főként, mivel csak most egy pár év óta, s ezen esztendőben is több egészen politikai munkák jelentek meg a Cenzor által átnézve, anélkül, hogy a Helytartótanács elibe kérettek volna; ezen munkák tartalmát igazgatásunk minden tagjai tudják, s többek közülök olvasták is azokat, és senki sem szólította meg a Cenzort, hogy miért nem terjeszté azokat a Helytartótanács elibe. – Miért kezdeni tehát ezt éppen most, s éppen az én munkámmal? — De általánosan véve is ezen cselekvés, meggyőződésem szerint, terhelő, és sajtónknak — ha fájdalom, nem mondhatom is szabadságára, mivel az nincs — de meglévő munkásságára nézve veszedelmes, s minden tudományos iparnak halálos döfést ád; mert ugyanis, így az uralkodástól arra megbízott Cenzor által nyomtatás alá bocsátott munka iránt sem az író, sem a kiadó a nyomtatás kezdetétől egészen a példányok elkeléséig soha sem lehet bátorságban, hogy a politikai tartalmúság színe alatt nem tiltják-e meg nyomtatását, nem veszik-e el példányait? mert azt igen könnyű reálátni majd minden munkára, hogy köztársaságot s polgári helyzetet érdekel; szakácskönyv is bajosan lehet ettől bátorságban: hiszen ez az egészséget nagyon és közelről érdekli, s a gyomor jó vagy rossz állapotban létit határozza, aminek pedig az igazgatókra, s következőleg az igazgattakra is oly nagy hatása van. De nem is szükség ezt reáfogni munkára, ha annak, úgy, mint az enyimnek, eltiltását anélkül parancsolják, hogy azt az, kitől a parancsolat ered, ismerné. – Azt felelik az ilyes által történő megkárosodásra, hogy ezt az uralkodás megfordítván, ebben sérelmet találni nem lehet, – ha ez úgy történnék is (amiben pedig igen sokan merészelnek kételkedni), még is tagadom, hogy a kár ki lenne pótolva; – a kiadónak fáradsága, elveszett ideje, megsemmisített haszoni kilátása megtéríthetők-e? – Ki egy munkát ki akar adni, legyen az író, legyen az, ki tőle azt megvette, *birtokosa* annak, a Cenzor által felszabadíttatik, hogy ezen *birtokával* bátran élhessen, s mégis, midőn nálunk is, mint minden más törvényt ismerő országban, minden birtokos

bátorságba van tulajdonának birtokában, ezen egy neme az embereknek megfosztva légyen a társaság [társadalom] ezen főbecsű jótététől, s örökké rettegnie kelljen, hogy birtokát tőle elveszik, – fáradsága, arra fordított ideje elvész, s munkájának méltó jutalma füstbe megy? Ki fogja magát így könyvkiadásra szánni? Ezen tekintetekből – melyeket szerencsém volt a Nádornak is kinyilatkoztatni – nem láttam helyesnek már cenzúrált s a megjelenésre felszabadított munkámat másodszori cenzúra alá bocsátani, a Helytartótanácshoz felküldvén, s ezen tetszésemtől függő tettem által nem akartam elismerni ezen eddig szokatlan, véleményem szerént helytelen s káros cselekvés módot, sőt annak megkezdésére legelébb adván alkalmat, azt létbe iktatni. – Darab idő múlva Hartlében, a köztünk lévő egyezés következésiben, az általa megvásárolt, de nálam lévő kéziratnak kezébe adását megkívánta, abból azon értekezéseket, melyeken politika bűze sincs, kiválasztotta, s azoknak külön egy kötetben leendő kiadására engedelmemet kikérte. – Ebben én megegyezvén, ő a munka ezen részét újra a Cenzor kezébe adá, ki azt – megjegyezvén abban három, képzete szerént erősebb kitételt – a Helytartótanács elibe terjeszté; ez (nem a Nádor elölülése alatt) újra visszaküldé a Cenzornak, azon igen fontos okból, hogy a kérdésben forgó három kitételt miért nem írta belé felküldött véleményébe, s miért jegyezte azokat csak a kéziratban s *ólommal* meg, mégpedig vékonyra hegyezettel. – E volt az első lépés a csigaúton, melyet azon rongált munkám első kötetivel tétettek; a következteket felhordani igen unalmas lenne. Elég az, hogy csaknem másfél esztendeig vándoroltatták le és fel a Helytartótanács, Kancellária s Cenzor közt; míg végre, csak nem lehetvén ezen sötét s tekervényes útból a megjelenhetés céljához vezetni, s azon utazás szennyeivel nem is igen lévén kívánatos világ előtt megjelentetni, – a kiadó is beleunt, s a szerző sem akart oly megfélszegített s bénított szüleményt magáénak vallani. – S így azon – valóban nagyon ártatlan – első kötetnek is Pesten leendő kiadása abbanhagyatott. – Munkák nálunki kiadására nézve világosításul még csak ennyit: némely munka, melyet eddig a Cenzorok, minekelőtte az imprimaturt reáírták volna, a Helytartótanácshoz beadtak, ott esztendőkig is elhevert, némely el is veszett; s ha végre elítélik, hogy valóban politikai geográfiai vagy statisztikai tartalmú, fel kell a Kancelláriához küldeni; itt sem halad sebesebben; onnan megy az udvari Cenzúrához, s mindennek utolsó vége többnyire a halált lehelő

non admittitur[5]. – Munkám elbeszélt sorsára nézve a kancellár, igaz, azt mondja, hogy a Kabinettből jött a Kancelláriához aziránt parancsolat (de ezt a Kancellária tagjai merik tagadni), s hogy a Nádorhoz nem ment rendelés a munka megjelenésének nem engedése iránt, hanem csak kérdés, minő munkám nyomtattatik. – Én amit feljebb mondék, csak azt tudom, de azt hiszem is. – A dolognak eredete bizonyosan ez: valami titkos feladó bésugta annak, kitől azután a parancsolat eredett, hogy nekem egy munkám nyomtattatik Pesten; minthogy az, s több oly szabású nagy urak engem valóba érdemem felett nagy figyelemre méltatnak, a status [állam] fennmaradására elkerülhetlennek vélték, hogy munkám világot ne lásson: – igaz, hogy nem tudták, mi vagyon benne; de hiszem igen tiszta logikai következketés: „Wesselényi, ki gyakran mert hazája törvényei oltalmára bátran s nyílt szívvel szólani, nem írhatott egyebet, mint a törvények felforgatására célzót." – Hogy a[z] gyalázatot vagy becsületet szerző? nem tudom, de úgynevezett fekete könyvbe én kolosszális betűkkel vagyok beírva, azt természetesnek találom: mert gyalázatos, lelkeiket eladott gaz teremtmények, seprei s mocskai az emberi nemnek azok, kik abba diktálnak; kik csak hogy ne láttassanak ingyen venni bűnbéröket, s hogy annál hívségesebbnek mutassák magokat, a legízetlenebb s otrombább hazugságokat koholják; akik pedig írnak azon könyvbe, azokat gyanúskodás, ezt nemző s ettől született félelem, s tisztába hihetőleg bajoson lévő önlelkiismeretök oly gyávákká tészen, hogy mindazon pletykákat elhiszik...

Wesselényi Miklós: Balitéletekről. Bukarest 1833. 283–287. l.

---

1. *Wesselényi Miklós* (1796–1850) – erdélyi politikus, a reformmozgalom kiemelkedő egyénisége. Politikai programját tartalmazó, Balitéletekről című művének itt közölt Értesítőjében a könyve kiadása körüli cenzori és egyéb hatósági üldözéséről ad számot. L. még a 80. szemelvény 1. jegyzetét.
2. *Hartleben Konrád Adolf* (1778–1863) – mainzi származású könyvkereskedő és kiadó. Pesti üzletét 1803-ban alapította, 1844-ben pedig Bécsbe helyezte át. Különösen tudománynépszerűsítő sorozatokat adott ki.
3. *imprimatur* – szó szerint: nyomattassék ki. E szavakat írja az ellenőrző hatóság, a szerző vagy a kiadó a kéziratra vagy a kiszedett sajtótermék korrektúrájára, s ezzel engedélyt ad a nyomtatásra.
4. *József nádor* (1776–1847) – Habsburg főherceg, II. Lipót magyar király fia. Több mint fél évszázadon át (1796–1847) volt Magyarország nádora. Védte a Habsburgok magyarországi érdekeit, de a magyar arisztokráciához fűződő jó kapcsolatai, állandó ma-

gyarországi tartózkodása, magyar nyelvtudása Magyarországon is népszerűvé tették. Támogatott egyes magyar gazdasági és kulturális törekvéseket, de ügyelt arra, hogy ezek ne legyenek veszélyesek a bécsi politikára.

5. *non admittitur* – nem engedtetik meg. E szavakkal jelezte a cenzor, hogy a mű kinyomtatását nem engedélyezi. Ellentéte: *admittitur:* megengedtetik.

88

BAJZA JÓZSEF
SZERKESZTŐI JEGYZET A CENZÚRÁRÓL [1]
1847
(Részletek)

Lehetetlen föllennem a kormányról, hogy tudomása levén afelől, mint kompromittálják némely cenzorai, őket rendre ne utasítaná. Hiába adatnak a legokszerűbb utasítások, azok, ha a lehető legjobbak volnának is, semmivé lesznek értetlenek kezei közt. A cenzorok nagy része magának azon hatalomnak érdekeit sem érti, melynek képviselője és őre gyanánt állíttatott fel. Ha egyéb száz ok nem volna a prezentiva [előzetes] cenzúra ellen, maga ez eléggé mutatja annak képtelenségét. Az, bármi körülményesen írassék körül szabályokkal, a végrehajtók által mindig csak egyénileg fog gyakoroltatni, és sohasem lesz fejedelem vagy kormány, hanem egyes emberek akaratának kifolyása, s lesz örökké csak egy nagy visszaélés. De amely kormány pártolja azt, s egyszersmind óhajtja polgárai nyugalmát, annak saját érdekében is állana legalább az embereket megválogatni e felette kényes és egyszersmind fontos hivatalra, mely már annyi viszálkodásoknak volt szülőoka népek és fejedelmek közt; megválogatni az embereket, kiknek elég belátásuk legyen a szükségtelen ingerültséget távoztatni, s a kormány elleni gyűlölet okait ritkítani. Mert ne higgyék azt a kormány urai, hogy a cenzori törlésekkel minden elvégződik. Az író, kinek elmeműve cenzor által megnyirbáltatott, elpanaszolja mindenütt a cenzúrának e kezelését, keserű szavai szájról szájra járnak, és a polgárok közt terjesztik a bizalmatlanságot a kormány ellen, táplálják a gyűlöletet és elkeseredést, kivált akkor, midőn valamely kitűnő és kedvelt író művét buta eszű cenzor roncsolja össze. Ami pedig kevés kivétellel mindig így van. A legnagyobb elmék termékeit, sok évi tudományos búvárkodás fáradságát, mik talán az emberiség vagy legalább egy nemzet üdvére váltak volna, gyakran egy balga ember tollvonása egy perc alatt elkárhoz-

tatja, ki távolról sem volt képes megítélni azoknak akár hasznos, akár kártékony oldalait. És az ily eljárás aztán nem azon egyes cenzornak, hanem a kormány félszeg intézkedéseinek rovatik fel vétkül. Nálunk a helytartótanácsnál egy ízben azon elv vétetett föl, miszerint *doktrinális* [elveket üldöző] cenzúra ne gyakoroltassék, mert az ily cenzúra valóságos megölő betűje minden tudományos előmenetelnek. És mégis, a cenzor urak nagy része doktrinális cenzúrát gyakorol. Erre mondok a sok közől egy szép példát. *Kolb*nak[2] általam fordított Emberi művelődés történetéből a keresztény vallás első korszakáról szóló cikk azért töröltetett ki az egyházi cenzor által (világi história egyházi cenzúra vaspálcája alatt!!!), mert a benne állított dolgok históriai igazságáról a tisztelendő cenzor úr más meggyőződésben méltóztatott lenni, holott ennek megbírálása nem cenzúra, hanem kritika dolga lett volna. A mi cenzoraink, kik némelyikének néha nincs annyi belátása, mint egy iskolás gyermeknek, kritikusai is egyszersmind a legzseniálisabb elmeműveknek. Sok tekintetben még az osztrák cenzúra alatt is szabadabban lehet írni, mint a szabad, alkotmányos Magyarországban! – És nagy figyelmet érdemel az, hogy maga a kormány ellen is többet szabad, mint a kasztok vagy bürokrácia ellen. Kormány tisztviselőiről, papokról, katonákról legkisebb gáncsoló szót nem! Cenzoraink senkitől nem rettegnek annyira, mint a katolikus papoktól. Bármi kis gáncs írassék pap vagy papság ellen, az mindjárt vallás ellen írottnak bérmáltatik. A papok magokat a vallással azonosítják, és e szent pajzs alá menekszenek minden, még oly igazságos és megérdemelt fegyver elől is. S az mindegy aztán, régi papokról beszélsz-e, vagy mostaniakról, elég, hogy papról beszélsz, hacsak föltétlenül nem magasztalod sáfárkodásaikat, nemcsak írásaidat üldözik, hanem magadat is, s ők, a szelídség, türelem, keresztényi szeretet apostolai a legtürelmetlenebb és üldözőbb osztály ma is, mint volt hajdanában. Miattok magát a történetírást – mely igazmondás nélkül megszűnik történetírás lenni – el kell hallgattatni vagy elferdíteni és meghamisítani, mert ha papi visszaélésekről vagy rosszaságokról írsz, vallás nélküli, istentelen ember vagy...

...Kísértsd csak meg Magyarországban papokról történeti igazsággal írni, meglátod, hogyan jársz. Mindjárt találkozik pap, ki felad, hogy érdemeket szerezzen magának a kanonokságra, mint szerzett a magyar Kolb egyházi cenzora, ki, mint hallom, nemcsak feladta a cenzúra által megnyirbált

munkát, hanem azonfölül bírálta is a Religio és Nevelésben[3] – melyet mint túlságos és protestánsokat keserítő lapot el kellene tiltani a kormánynak, ha saját cenzúrai elveihez hű akarna és tudna lenni –, és szórta ellenem nyilait, s ha szerencsémre általok elérhetetlen nem volnák, rég purgatóriumba vagy még mélyebben küldött volna. Írjatok aztán papokról ily cenzorok mellett! Semmi sem lesz irodalmunkból, míg a sajtó ily okszerűtlen korlátok közt áll. Sajtótörvények kellenek és független bírák, hogy az elméket ne bilincselje butaság és rosszakarat. Bírák büntessék a bűnöst, ne egyes cenzor. Korlátlanul szabad írhatási jogot semmi józaneszű nem kíván; de a korlátozás törvényes formák szerint kezeltessék, és a bűnös csak Istennek és saját lelkiösmeretének felelős, független bírák hatalma alatt álljon. Különben jaj annak, ki sajtóvétségért bíró elébe kerül!

A szövegközlés alapja: Bajza József Válogatott művei. (Magyar Klasszikusok.) Bp. 1959. 435–437. l.

---

1. *Bajza József* (1804–1858) – költő, első nagy irodalomkritikusunk, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, aki elsőként vitte diadalra az elvszerű, rangra és méltóságra nem adó kritika ügyét. (L. a 101. szemelvény 1. jegyzetét.) Kisfaludy Károly után ő szerkesztette az Aurorát (1831–1837), majd Toldy Ferenccel és Vörösmarty Mihállyal a kor legmagasabb színvonalú folyóiratát, az Athenaeumot (1837–1843). – Kossuth egyszer gúnyosan felvetette hogy össze kellene gyűjteni a cenzori korlátoltságra, ostobaságra és rosszindulatra vonatkozó adalékokat. („Soha még tanulságosabb könyvet nem látott magyar ég. Látni fognók a rendszeresített honalkotmány és szabadság rombolását, az ész vértanúságát, a becsületes hazafiság kínpadát, és látni némely cenzor komikus butaságát, miről hétköznapi embernek isten bizony fogalma sincs. . .") Bajza e felhívás után írta a fenti szerkesztői jegyzetet, s tette közzé az Ellenzéki Kör megbízásából általa szerkesztett politikai zsebkönyvben, az Ellenőrben (1847).
2. *Kolb, Georg Friedrich* (1808–1884) – német statisztikus, publicista és demokrata politikus. Több művelődéstörténeti munka szerzője. Bajza tőle fordított műve Az emberi művelődés történetei címmel jelent meg két kötetben, 1844-ben Pesten, Hartleben Konrád Adolfnál.
3. *Religio és Nevelés* – katolikus folyóirat. Pesten jelent meg 1841-től egészen 1930-ig. Szaniszló Ferenc, a központi papnevelő intézet igazgatója indította.